

T.C

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TÜRK BOZKIR KÜLTÜRÜNDE EĞİTİM

Yüksek Lisans Tezi

Mahmut ŞALGAM

Danışman

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Nevşehir

Ağustos 2021

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Mahmut ŞALGAM

Tez Yazım Kılavuzuna Uygunluk

“Türk Bozkır Kùltüründe Eğitim” adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Mahmut ŞALGAM

Danışman

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Kabul ve Onay Sayfası

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK danışmanlığında Mahmut ŞALGAM tarafından hazırlanan “Türk Bozkır Kültüründe Eğitim” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

..... /..... / 2021

JÜRİ

İMZA

Danışman :

Üye :

Üye :

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun /..... / 2021 tarih vesayılı Kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... / 2021

Doç. Dr. Lokman TANRIKULU

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Hayatımın en önemli dönüm noktalarında desteğini ve yardımlarını esirgemeyen ve yalnızca yardımlarını akademik konular ve tez çalışmamla sınırlı tutmayan, geleceğime ışık tutan ve yön gösteren kıymetli danışmanım Doç. Dr. Kürşat KOÇAK'a;

Çalışmamda desteğini esirgemeyen Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. Telli KORKMAZ ve Doç. Dr. Tekin TUNCER'e;

Yüksek Lisans eğitimi sürecinde bana desteklerini esirgemeyen kıymetli meslektaşım Burhaneddin TAŞ'a;

Lisans Eğitimi tamamladığım Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümünün değerli hocalarına;

Tüm eğitim hayatım boyunca desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli aileme sevgi ve şükranlarımı sunarım.

Mahmut ŞALGAM

TÜRK BOZKIR KÜLTÜRÜNDE EĞİTİM

Mahmut ŞALGAM

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Ağustos 2021

Danışman: Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

ÖZET

Bozkır, İslamiyetten önce Türk tarihinde Türklerin hayatında önemli yeri olan bir kavramdır. Coğrafi bir tabir olan Bozkır, İslamiyet öncesi Türklerde hayat kültürüne verilen isim olmuştur. Türk Bozkır kültürü atlı göçebe kültür olarak da bilinmektedir. Ancak Türklerin göçebeliliği ile ilkel göçebelilik birbirinden tamamen farklıdır. İlkel göçebelikte üretim düşüncesi yoktur, temel geçim kaynağı avcılık ve toplayıcılıktır. Türk Bozkır kültüründe üretime dayalı bir ekonomik yapı mevcuttur. Ayrıca ilkel göçebe kültürlerde “Vatan” kavramı yokken Bozkır kültüründe “Vatan-Millet-Devlet” kavramları toplum hayatının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Bozkır kültürü ilkel göçebe kültürden farklı olduğu için bu kültürde eğitim faaliyetleri de görülmüştür. İslam öncesi Türk tarihinde yazılı kültür ilk dönemlerde fazla gelişme göstermemiş olsa da bu durum Türk Bozkır kültüründe eğitim faaliyetlerinin olmadığını asla göstermez. Orhun Yazıtları'nın içeriği eski Türklerde kültür ve eğitim hayatının olduğunu en bariz delillerindedir. Çünkü Orhun Yazıtları'nın çağdaşı dönemde Avrupa toplumlarında böyle bir kültürel esere rastlamak mümkün değildir. Bozkırda yaşamak bir disiplin ve eğitim anlayışını gerekli kılmıştır. Bu eğitim askeri eğitim, mesleki eğitim, toplumsal eğitim olarak kendisini göstermiştir. Bu çalışma dört ana başlık altında ele alınmıştır. Birinci bölümde eski dünyada eğitime değinilmiş; Yunan, Sümer, Mısır, Hint, Çin uygarlıklarında eğitime ilişkin bulgular üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde eski Türklerde yazı, yazıtlar, kurganlar ve kaya resimlerinden elde edilen eğitime ilişkin unsurlar üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde eski Türklerde askeri eğitim; çocukluk evresi eğitimi, harbe hazırlık ve süreklilik avı gibi unsurlar bünyesinde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise mesleki eğitim üzerinde durulmuş; demircilik, silah yapımı, kuyumculuk, mobilya yapımı gibi mesleklere ilişkin eğitimler incelenmiştir. Bozkır kültürünün bir ilkel göçebe kültür olmadığı hususu da burada kendini göstermektedir. Zira demir 1500 derece ısıda eriyebilmektedir ve demiri bu kadar yüksek bir ısıda eritip demire şekil verebilmek kültüresiz ve eğitimsiz bir toplumun yapabileceği şey olamaz.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Eğitim, Bozkır Kültürü, Eski Türkler

EDUCATION IN TURKISH STEPPE CULTURE
Mahmut ŞALGAM
Neveşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Department of History, Master's Degree, August 2021
Supervisor: Assoc. Dr. Kürşat KOÇAK

ABSTRACT

Steppe is a concept that has an important place in the lives of Turks in Turkish history before Islam. Steppe, a geographical term, has been the name given to the culture of life in pre-Islamic Turks. Turkish steppe culture is also known as equestrian nomad culture. However, Turkish nomadism and primitive nomadism are completely different from each other. There is no idea of production in primitive nomadism, the main source of income is hunting and gathering. There is an economic structure based on production in the Turkish Steppe culture. In addition, while the concept of "Homeland" did not exist in primitive nomadic cultures, the concepts of "Homeland-Nation-State" in Steppe culture became an indispensable element of social life. Since the steppe culture is different from the primitive nomadic culture, educational activities have also been seen in this culture. Although the written culture in pre-Islamic Turkish history did not show much development in the early periods, this situation never shows that there were no educational activities in the Turkish Steppe culture. The content of the Orkhon Inscriptions is one of the most obvious proofs of the cultural and educational life of the ancient Turks. Because it is not possible to come across such a cultural work in European societies in the era of the Orkhon Inscriptions. Living in the steppe required an understanding of discipline and education. This education has manifested itself as military education, vocational education and social education. This study has been discussed under four main headings. In the first part, education in the old world was mentioned; The findings of education in Greek, Sumerian, Egyptian, Indian and Chinese civilizations have been emphasized. In the second chapter, educational elements obtained from writing, inscriptions, kurgans and rock paintings in ancient Turks are emphasized. In the third part, military training in ancient Turks; childhood stage education, preparation for war and continuity hunts are discussed within. In the fourth part, vocational education was emphasized; the trainings on professions such as blacksmithing, weapon making, jewelery and furniture making were examined. The fact that the steppe culture is not a primitive nomadic culture manifests itself here. Because iron can melt at a temperature of 1500 degrees and melting iron at such a high temperature and shaping iron cannot be what a society without culture and education can do.

Keywords: Culture, Education, Steppe Culture, Ancient Turks

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM ESKİ ÇAĞ'DA EĞİTİM

1.1 Yunan'da Eğitim.....	9
1.2 Sümerler'de Eğitim.....	12
1.3 Mısır'da Eğitim.....	17
1.4 Hint'te Eğitim.....	23
1.5 Çin'de Eğitim.....	27
1.5.1 Tao-Te Chia / Tao-Te Okulu.....	31
1.5.2 Konfüçyüs Okulu / Ju Chia.....	32
1.5.3 Mo Okulu / Mao Chia.....	33
1.5.4 Ming Chia / Adlar Okulu.....	33
1.5.5 Yin-Yang Chia Okulu.....	34
1.5.6 Yasacı Okul / Fa Chia.....	34

İKİNCİ BÖLÜM ESKİ TÜRKLERDE KÜLTÜREL EĞİTİM, YAZI, YAZITLAR

2.1 İskitler'de Eğitim.....	37
2.1.1 İskitlerde Dil.....	39

2.1.2 İskitlerde Yazı	40
2.1.3 İskit Kurganları	41
2.1.4 Alp Er Tonga Destanı	42
2.2 Hunlar'da Eğitim	42
2.2.1 Hunlarda Dil	46
2.2.2 Hunlarda Yazı	48
2.2.3 Kurganlar	49
2.2.4 Oyunlar	50
2.2.5 Müzik	50
2.2.6 Çizgi Resimleri	51
2.2.7 Oğuz Kağan Destanı	51
2.3 Göktürkler'de Eğitim	53
2.3.1 Göktürkler'de Dil	57
2.3.2 Göktürkler'de Alfabe ve Yazı	58
2.3.3 Ergenekon Destanı	61
2.3.4 Kurganlar	63
2.3.5 Yazıtlar	63
2.3.5.1 Yenisey Yazıtları	63
2.3.5.2 Bugut Yazıtı	64
2.3.5.3 Orhun (Orhon) Yazıtları (Abideleri, Kitabeleri, Anıtları)	64
2.3.5.3.1 Tonyukuk Yazıtı (725)	66
2.3.5.3.2 Kül Tigin Yazıtı (732)	66
2.3.5.3.3 Bilge Kağan Yazıtı (735)	67
2.4 Uygurlar'da Eğitim	68
2.4.1 Uygurlar'da Eğitimin Genel Özellikleri	69
2.4.2 Uygurlar'da Eğitimi Etkileyen Temel Etmenler	70
2.4.3 Uygurlar'da Dil	71
2.4.4 Uygurlar'da Alfabe, Yazı ve Edebiyat	72
2.4.5 Uygurlar'da Kağıt ve Matbaa	75
2.4.6 Kitap, Kütüphane	76
2.4.7 Katiplik, Bürokratik ve Danışmanlık	76
2.4.8 Destanlar	78
2.4.8.1 Türeyiş Destanı	79
2.4.8.2 Göç Destanı	79
2.4.9 Freskler	80

2.4.10 Yazıtlar.....	81
2.5 Kaya Resimleri.....	81
2.5.1 Kaya Resimleri Bölgeleri.....	84
2.5.1.1 Altay Kaya Resimleri.....	84
2.5.1.2 Saymalı Taş Kaya Resimleri.....	85
2.5.2 Kaya Resimleri Figürleri.....	86
2.5.2.1 Geyik Tasvirli Kaya Resimleri.....	86
2.5.2.2 At Tasvirli Kaya Resimleri.....	87
2.5.2.3 Umay Tasvirleri Taşıyan Kaya Resimleri.....	87
2.5.2.4 Şaman Tasvirleri Taşıyan Kaya Resimleri.....	88
2.6 Eski Türklerde Öğretim Araç ve Gereçleri.....	88
2.7 Eski Türklerde Kültürel Eğitime Etki Eden Unsurlar.....	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ EĞİTİM

3.1 İlk Çocukluk ve Gençlik Dönemi.....	93
3.2 Spor ve Beden Terbiyesi.....	96
3.2.1 Hunlar'da Spor ve Beden Terbiyesi.....	97
3.2.2 Göktürkler'de Spor ve Beden Terbiyesi.....	97
3.2.3 Uygurlar'da Spor ve Beden Terbiyesi.....	98
3.2.4 Oynanan Oyunlar ve Sportif Faaliyetler.....	98
3.2.4.1 At Yarışı.....	99
3.2.4.2 Gökbörü (Oğlak Oyunu).....	99
3.2.4.3 Kızbörü.....	99
3.2.4.4 Çevgan (Çöğen).....	100
3.2.4.5 Cirit.....	100
3.2.4.6 Tepük (Futbol-Ayak Topu).....	100
3.3 Sürek Avı (Yıllık Askeri Tatbikat).....	101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE MESLEKİ EĞİTİM

4.1 Madencilığe Dayalı Meslekler ve Eğitimi.....	107
4.1.1 Demircilik	109
4.1.1.1 İskitler’de Demircilik	111
4.1.1.2 Hunlar’da Demircilik	112
4.1.1.3 Göktürkler’de Demircilik.....	114
4.1.1.4 Uygurlar’da Demircilik.....	116
4.1.2 Kuyumculuk.....	117
4.1.2.1 İskitler’de Kuyumculuk	118
4.1.2.2 Hunlar’da Kuyumculuk.....	120
4.1.2.3 Göktürkler’de Kuyumculuk	121
4.1.2.4 Uygurlar’da Kuyumculuk	122
4.2 Hayvancılığa Dayalı Meslekler ve Eğitimi	123
4.2.1 Börkçilik	123
4.2.2 Bözçilik	124
4.2.3 Atükçilik (Etükçilik)	124
4.2.4 Tonçı	124
4.2.5 Halıcılık.....	125
4.2.6 Dericilik	126
4.2.7 Terzilik.....	127
4.2.8 Keçecilik	127
4.3 Marangozluk ve Eğitimi	128
4.4 Silah Yapımı ve Eğitimi	130
4.4.1 Ok ve Yay	131
4.4.2 Kesici ve Delici Silahlar (Kılıç, Kama, Mızrak).....	133
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA	140
EKLER.....	151
RESİMLER	153
ÖZGEÇMİŞ.....	168
DİZİN	169

KISALTMALAR

AUZEF: Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi

Bkz: Bakınız

Çev: Çevirmen

DTCF: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

Ed: Editör

Haz: Hazırlayan

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Kültür; köken olarak Latince “*Cultura/ae*” kelimesine dayanmaktadır ve Türkçe’de “*çiftçilik, ekip biçme, tarım, toprağı işleme*” gibi anlamları karşılamaktadır.¹ Kültür kelimesi Batı Avrupa lisanında kazandığı “yüksek umumi bilgi” anlamıyla Türkçe’ye girmiştir.² En basit ifadeyle kültür kavramı “ bir milletin kendisine özgü yaşayış, düşünüş, inanış ve davranış biçimi” olarak tanımlanmaktadır.³ Kültürün toplumu oluşturan insanların öğrendiği alışkanlık, beceri, tecrübe, sanat, bilgi, deneyim, gelenek ve görenekleri kapsayan çok boyutlu bir yapı olduğunu ileri süren görüşler de vardır.⁴ Güvenç’e göre kültür; toplum ve insanoğlunun eğitim süreci içerisinde meydana gelen değişimlerin ve bu değişimler arasındaki karmaşık ilişkilerin bir bütünüdür.⁵

Bozkır kelimesi coğrafi bir kavram olup sözlük anlamı “kurakçıl otsu bitkilerden oluşan, sıcak ve ılıman iklimlerde geniş alanlara yayılan, ağaçsız doğal bölge” demektir. Bu tanımdan hareketle bozkırın hayvanların otlatılmasına imkan veren otlaklara sahip geniş alanlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu niteliğiyle bozkır, bir taraftan ormanlarla kaplı coğrafyadan, diğer taraftan da çöl ve tarım arazileriyle kaplı alanlardan farklılık göstermektedir.⁶ İslam öncesi Türklerin yaşadığı coğrafya olarak bilinen Bozkır’ın sınırlarına bakacak olursak Avrasya olarak bilinen bu coğrafya Avrupa’nın doğu, Asya’nın orta ve kuzey kesimlerini kaplayan, tarihi ve coğrafi bütünlük arz eden, kendine has yaşayış tarzı ile önem kazanan ve iki kıta arasında sanki üçüncü bir kıta oluşturan çok geniş bir alandır. Bozkır coğrafyasının güney sınırı Pamir ve Hindukuş dağları, batıda Tuna boyları, kuzeyde Sibiryaya, doğuda Mançuryaya ile çevrilidir.⁷ İbrahim Kafesoğlu ve Faruk Sümer, Türk bozkır döneminin hakimiyet merkezinin Orhun bölgesi olduğunu belirtmiştir.⁸ Bozkır kültürü, ekonomik faaliyetlerden ötürü zaman zaman ilkel göçebelikle karıştırılmış olsa da

¹ İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016, 19.

² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017, 16.

³ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, 14.

⁴ Özcan Demirel, Zeki Kaya, **Eğitim İle İlgili Temel Kavramlar**, (Ed. Özcan Demirel, Zeki Kaya, Eğitim Bilimlerine Giriş), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007, 3.

⁵ Bozkurt Güvenç, **İnsan ve Kültür**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979, 103.

⁶ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 23.

⁷ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 24.

⁸ Konuralp Ercilasun, Bozkır Hakimiyet Merkezi Hakkında Bazı Görüşler, **Bellekten Dergisi**, , Sayı 1, 2011, 28.

hiçbir zaman ilkel göçebelik gibi asalak bir yaşam tarzı görülmemiştir.⁹ Bozkır kültürü veya “*Atlı-Göçebe Türk Kültürü*” olarak da adlandırılan kültürün temel evreleri ve yayılma sahalarına göre isimleri sırasıyla *Anav Kültürü, Kelteminar Kültürü, Afenesyovo Kültürü, Andronovo Kültürü, Karasuk Kültürü, Tagar ve Taştık Kültürü*’dür. Bu kültür evrelerine ilişkin bulgular arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkmıştır ve elde edilen bulgulara göre bu kültürleri oluşturanlar Türklerin atalarıdır.¹⁰

Eğitim; İngilizce karşılığı olan “*education*”, Latin dilinde beslemek manasının karşılığı “*educare*” ve dışarı çıkarmak, zuhur etmek, bir istikamete doğru götürme manası taşıyan “*educere*” sözcüklerinden meydana gelmiştir.¹¹ Eğitim sözcüğü eski Türkçe kaynaklarda “*igit*” biçiminde kullanılmıştır. “*İgit*” eylemi ise “*bak, besle, özen göster, yetiştir*” manasındadır. “*İgitgen*”, eğitici kişi manasında “*bedeni ve ruhu besleyen*” demektir.¹² Bununla beraber eğitim kelimesi eski Türkçe’de “*terbiye*” kelimesiyle ifade edilmekteydi. Toplumda hoş konuşan, ahlakı düzgün, tavırları etrafındakiler tarafından benimsenen kimseye terbiyeli; aksi durumdaki kişilere terbiyesiz deniyordu.¹³ Görüldüğü gibi eğitim, insan davranışlarının istendik bir hale dönüştürülmesi olarak düşünülmektedir. Eğitim kavramının tanımına bakıldığında pek çok tanım yapıldığı göze çarpmaktadır. Erden’e göre eğitim; bireyin çevresiyle kurduğu iletişim sonucu bireyin yaşantısında kalan izler olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ Sönmez’e göre eğitim; bireyin davranış yapısını değiştirme aşaması ve yine kişinin davranış yapısında öz deneyimleri vasıtasıyla istendik şekilde davranış değiştirme, ortaya çıkarma sürecidir.¹⁵ Akyüz’e göre eğitim; bireyin zihinsel, bedensel, duygusal ve sosyal yetilerinin, davranışlarının en makul biçimde veya istenilen doğrultuda geliştirilmesi yolundaki çalışmaların tümüdür.¹⁶ Eğitimin tanımları incelendiğinde görülmektedir ki eğitim insanoğlunun yeryüzünde var

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk İslam Sentezi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, 52.

¹⁰ Koca, 31.

¹¹ Erol Koçoğlu, *Eğitim Tarihine Kavramsal Bakış*, (Ed. Mehmet Köçer, Erol Koçoğlu, Eğitim Tarihi), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020, 2.

¹² Ahmet Duman, Bazı Eğitim Bilimi Kavramlarına İlişkin Genel Bir Değerlendirme, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2003, 3.

¹³ H. Hüseyin Özkan, Popüler Kültür ve Eğitim, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2006, 35.

¹⁴ Münire Erden, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011, 13.

¹⁵ Veysel Sönmez, *Eğitim Felsefesi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2009, 35.

¹⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016, 2.

olmasından beri varlığını devam ettirmektedir. Çünkü bireyin gelişimi ve bireydeki davranış değişikliği insanoğlunun var oluşundan itibaren devam ede gelmektedir.¹⁷ Yine eğitimin tanımları göz önünde bulundurulduğunda eğitimin üç temel özelliği olduğu söylenebilir:

- 1) Eğitim, devam eden bir süreçtir.
- 2) Eğitimin nihayetinde bireyin davranışlarında değişiklik meydana gelmektedir.
- 3) Davranış değişikliği bireylerin yaşanmışlıkları neticesinde oluşmaktadır.

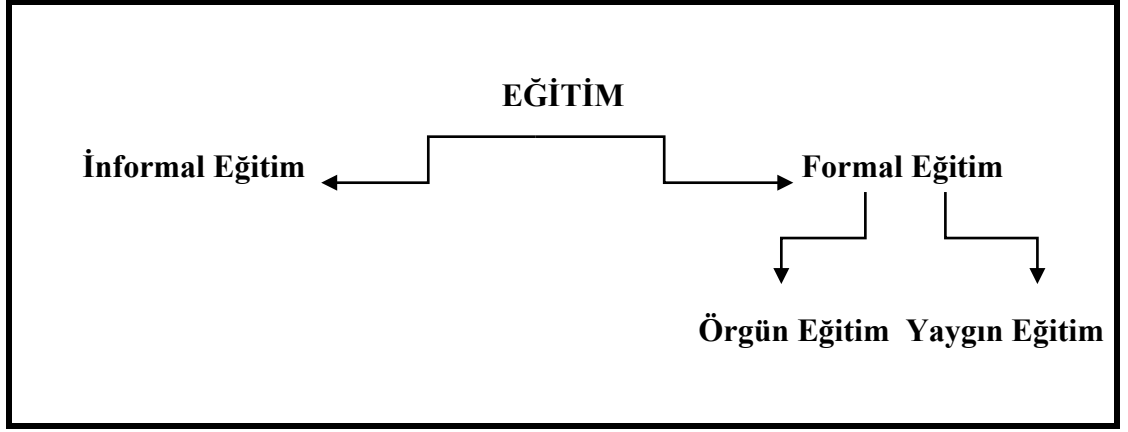
Eğitim faaliyetlerinin bir bölümü gelişigüzel ve istemsiz şekilde dizayn edilir. Bu şekildeki eğitimlere “*informal eğitim*” denilmektedir. Aile içerisinde, usta-çırak ilişkisi çerçevesinde elde edilen beceriler informal eğitime örnek olarak gösterilebilir. İnfomal eğitim kontrollü olarak yapılmadığı için bu eğitim sürecinin sonunda bireyler istedik davranışların yanı sıra istenmedik davranışlar da kazanabilir. Okullarda yürütülen, planlı ve istedik eğitim faaliyetleri ise “*formal eğitim*” olarak adlandırılmaktadır. Bu tanımlar göz önünde bulundurulduğunda eğitimin tanımlarının daha çok formal eğitime uyduğu ortaya çıkmaktadır. Formal eğitimde kendi içerisinde iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlar;

a) Örgün Eğitim: Alt ve üst sınırı belirli yaş aralığındaki bireylere özgü oluşturulan eğitim programlarıyla, okul bünyesinde gerçekleştirilen düzenli ve sistematik eğitimidir. Örgün eğitimde okul öncesi eğitim, ilköğretim, orta öğretim ve yüksek öğretim gibi bir aşamalılık söz konusudur ve bir alt eğitim kurumu tamamlamayan öğrenci bir üst eğitim kurumuna devam edemez.

b) Yaygın Eğitim: Örgün eğitim sistemine dahil olmamış, bu sistemin herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelerin birisinden ayrılmış olan bireylere ilgi ve gereksinimlerine göre yapılan eğitimidir. Yaygın eğitimde belirli bir yaş grubu veya sınırı bulunmayabilir. Halk Eğitim Merkezlerinde açılan kurslar yaygın eğitimin en güzel örneğidir.¹⁸

¹⁷ Koçoğlu, 3.

¹⁸ Erden, 15-16.

Bu tanımlar ve eğitimin özelliklerinden hareketle şöyle bir yargı ortaya çıkmaktadır; eğitim, sadece belirli bir yerde veya mekânda (okulda) meydana gelen bir gelişme değil toplum hayatının her anında, her yerde meydana gelebilen bir süreçtir. Bu sebeple de eğitim yazının icat edilmesinden önceki kadim dönemlerde de var olan bir durumdur.

Her unsurun tarihi geçmişi olduğu gibi eğitimin de bir tarihi geçmişi vardır. Antik Çağ'da Nil nehri havzasında yaşayan uygarlıklardan Mısır'da ilkokul, ortaokul ve yükseköğretime benzer okulların varlığı; bu okullarda Suriye ve Yunan dilleri, matematik, geometri, astronomi, astroloji, coğrafya, kimya, fizik, tabiat tarihi, din dersleri ve tanrıbilim derslerinin verildiği kaynaklardan tespit edilmiştir. Pers uygarlığında da eğitime önem verilmiş, prenslerin ve yüksek memurların çocuklarının gittiği okullar ile halkın çocuklarının gittiği okullar ayrı dizayn edilmiştir. Medeniyetlerin beşiği olarak görülen Mezopotamya'da eğitim açısından devrim niteliğinde sayılabilecek olay MÖ. 4000'li yıllarda yazının Sümerler tarafından icat edilmesi olmuştur. Antik Çağ'ın en ileri milletlerinden olan Yunanlar felsefe, kültür, sanat, edebiyat, resim, heykel ve müzik gibi alanlarda gelişme göstermiş, farklı türde eğitim veren okullar açmışlardır.¹⁹ Antik Çağ'da doğu medeniyetlerine baktığımızda ise Avrupa'da barbarlık hüküm sürerken Çin'de çok eski bir medeniyetin varlığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Çin medeniyetinde eğitim açısından kadın-erkek farklılığı görülse de eğitimin doğumdan ölüme kadar devam etmesi gerektiği düşünülmüştür. Kaynaklarda Çin halkının okuma yazmaya çok

¹⁹ Özlem Ulu Kalın, **Antik Dönemde (Eskiçağ) Eğitim**, (Ed. Mehmet Köçer, Erol Koçoğlu, Eğitim Tarihi), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020, 17-18.

hevesli olduğu, 2500 sene öncesine ait birçok kültürel kurumun var olduğu ifade edilmektedir. Çin medeniyeti eğitime felsefi açıdan da bakış açıları geliştirmiştir. Konfüçyüs, Buda gibi bilge kişiler hem dini, hem felsefi, hem de kültürel açıdan Çin eğitim sistemine farklı boyut kazandırmışlardır.²⁰ Antik Çağ'daki doğu medeniyetlerinden bir diğeri de Hintlilerdir. Hintliler de Çinliler gibi yüksek bir medeniyet ortaya çıkarmışlardır. Yine Çin'de olduğu gibi eski Hint kültüründe de eğitim felsefi, dini, mistik unsurlardan etkilenmiştir. Örneğin eski Hint'te yaşanan doğal afetler insanları dua etmeye yöneltmiş, bu durum da doğal olarak ahlaki eğitime verilen önemi arttırmıştır.²¹

Eski Çağ'da doğu'da yaşamış, farklı sebeplerle Asya'nın içlerine, Sibiryaya, Ortadoğuya, Afrika'ya, Avrupa'ya kadar uzanmış ve yüksek bir medeniyet geliştirerek günümüze kadar gelmiş bir millet vardır ki o millet Türk milletidir.²² Çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden unsur olan Türk milletinin oluşturduğu büyük kültür ve dünya medeniyetine sağladığı katkıların içinde hiç şüphesiz eğitim önemli bir yer tutmaktadır. Batılı oryantalist bilim adamları Türk kültürünü incelerken yanlı davranarak yanlı sınıflandırmaya gitmişler, kendilerinin yerleşik kültürlerini üstün saymışlar, gerçek medeniyeti kendilerinin oluşturduğu "*köylü kültürü*" sayarak göçebeliğe dayalı Türk kültürünü "*ilkel kültür*" olarak nitelendirmişlerdir.²³ MÖ. 3 binlere ait Altay buluntularında yapılan kazılarda at, sığır ve hatta devenin evcilleştirilerek beslenmeye başladığı düşünülmektedir.²⁴

Eğitimin amacı toplumsal ve doğal hayatın gerçeklerine uyum sağlamak olduğuna göre Türk bozkır kültüründe de eğitimin amacı toplumsal hayata uyum sağlamak olmuştur. Eski Türk eğitim felsefesi onların yaşam biçimlerinden ve bu yaşam biçimini etkileyen toplumsal ve siyasi ortamla Türklerin yaşadığı doğal çevreden etkilenmiştir.²⁵ Eski Türk toplumlarında eğitime ilişkin unsurlara bakıldığında şunlar söylenebilir;²⁶

²⁰ Fikret Kanad, **Pedagoji Tarihi**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963, 25.

²¹ Ulu Kalın, 17.

²² Kanad, 190.

²³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 17.

²⁴ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 2014, 17.

²⁵ Sönmez, 153.

²⁶ Servet Hali, Selcan Rencüzaroğulları, İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi**, Cilt 6, Sayı 17, 2017, 426-427.

- 1) Düzenli bir okul mevcut değildir.
- 2) Aile içi eğitim, yaşam biçimine göre şekillenmiştir.
- 3) Hayat şartları sebebiyle çocuklar hızlı gelişmek zorunda kalmıştır ve olgun birey olmak önemli görülmüştür.
- 4) Çocuklar anne ve babaya karşı itaatkâr ve saygılı olarak eğitilmiştir.
- 5) Türk töresi eğitimde etkili olmuştur.
- 6) Manevi değerlerin öğretilmesi önemli görülmüştür.

Akyüz'e göre eski Türk toplumlarında eğitimin temel amaçları şöyle sıralanmıştır;²⁷

- 1) Türk toplumlarının eğitim tarzı ve tatbiki, hayat tarzlarının tesiriyle biçimlenmiştir.
- 2) Çocuklar ve gençlerin sosyalleşip eğitilmesinde Türk töresi etkin bir görev üstlenmiştir.
- 3) Bu dönemde Türklerin ulaştıkları kültür ve medeniyet seviyesi, Türklerde örgün eğitim kurumlarının varlığına kati bir delil olsa da bu kurumlara ilişkin net bilgi edinilememiştir.
- 4) Eski Türk kaynaklarında yaygın olarak bir **“talimî”** yani öğretici gayenin varlığı göze çarpmaktadır. Bunlar; bireylere gündelik hayatta rehberlik edecek prensipler, ahlakî unsurlar ve felsefi izler taşır. Şiir ve kısmi olarak da atasözü mahiyetindeki bu parçalar o dönemin ahlak ve terbiye seviyesine işaret eder. Bunlar bilgeliğin, cesaretin, cömertliğin, iyiliğin önemi, büyüklere saygı gibi günümüzde de var olan değerleri içermektedir.
- 5) Türklerde **“Alp”** insan karakteri ehemmiyet arz etmiştir. Oğuz Kağan Destanı'nda kendine tüm insanlığın itaatkâr davranmasını istemiş ve kendini dünyanın hükümdarı ve yöneticisi şeklinde görmüştür. O, dış âleme açık, mekânda ferahlık bulan, düşmanlar ve hayvanlarla yiğitçe çarpışan, göçer, akıncı üstün Türk'ü temsil etmiştir.

²⁷ Akyüz, 5.

6) Eski Türklerde bilime karşı büyük sevgi vardır. Alp insan karakterinin başta gelen özelliklerinden birisi onun yiğitliği kadar **“bilge bir insan”** olmasıdır.

7) Eski Türklerde mesleki eğitim de önemli bir yer tutmuştur.

8) Türklerin tarihi bilinen en eski yazılı belgeleri Müslüman olmadan önceki döneme aittir.

9) Türklerde cinsiyet farklı gözetilmeksizin ileri derecede çocuk sevgisi görülmüştür.

Eski Türk eğitim sisteminin temel özellikleri incelendiğinde **“töre”**nin eğitimin önemli bir unsuru olduğu görülmektedir. Büyüklere karşı saygı, yiğitlik ve kahramanlık da eski Türklerde eğitim sisteminin temelini teşkil eden unsurlar arasında yer almaktadır. Araştırmalar ve arkeolojik kazılar ışığında elde edilen bulgular neticesinde eğitimin en önemli unsurlarından birisi olan töre ve geleneklerin kuşaklar boyunca aktarıldığı ortaya çıkmıştır. Kültürel unsurlar belli yollar izlenerek eğitim yoluyla kuşaklar boyunca canlı tutularak korunmuştur. Bu kültür unsurlarının aktarımı dil sayesinde olmuştur. Türkistan coğrafyasının tamamında Eski Türk dilinin izlerini görmek mümkündür. **Runik Alfabe** diye bilinen *oyma yazı* ilk olarak büyük resimler halinde oluşmuş, sonraki dönemlerde sembolleşen **“damga”**lar biçiminde taşlara kazınan yazı biçimine dönmüştür. Yazının kullanımından evvelki dönemde insanlar genellikle kayalar/taşlar üzerine farklı biçimlerde işledikleri resimler aracılığıyla birbirleri ve gelecek nesillerle iletişim kurmuşlardır. **“Petroglif”** ismiyle anılan bu resim ve damgalar, insanlığın ilk izleri ve ilk entelektüel çabalarıdır. Türklerin ilk çağlardan günümüze ulaşan yaşam alanlarında kayalara çizilmiş bu türden resimler sıkça görülmektedir. Tüm bu bilgilere dayanarak diyebiliriz ki Türkler, yaşama dair edinmiş oldukları bilgi, deneyi ve tecrübelerini mutlak bir eğitim süreciyle yeni kuşaklara aktarmışlardır. Şayet bir aktarım olmasaydı bu denli geniş bir coğrafyada bu kadar uzun soluklu ve güçlü bir devlet olarak varlıklarını sürdüremezlerdi.²⁸

²⁸ Hasan Aydemir, **İslamiyet Öncesi Eski Türklerde Eğitim**, (Ed. Mehmet Köçer, Erol Koçoğlu, Eğitim Tarihi), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020, 50-51.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ÇAĞ'DA EĞİTİM

Tarihçiler tarafından Antik Çağ, Eski Çağ veya İlk Çağ olarak adlandırılan dönem MÖ. 4-5 binlerden başlayıp milada kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu döneme ait uygarlıklar ise Yunanlılar, Çinliler, Hintliler, Mısırlılar ve Mezopotamya coğrafyasında yaşamış en güçlü uygarlık olan ve yazıyı bularak dünya tarihinde tarihi çağları başlatan Sümerler'dir.

Günümüz dünyasında eğitim, bilimsel bir uğraş olarak kabul görmüş olsa da eğitimle ilgili düşünceler ve eğitim faaliyetleriyle ilgili çalışmalar insanlığın tarihiyle yaşittir. İnsanlık tarihinin ilk başlangıcından günümüze kadar insanoğlu eğitimle alakadar olmuş ve günümüze kadar pek çok deneyimden geçerek dikkate şayan bir bilgi birikimi sağlamıştır. Yazının icadından önceki dönemlerde bireylerin eğitim ihtiyacı tamamıyla hayatta kalabilme mücadelesiyle bağlantılı olmuştur. Bu devirlerde eğitim, informal eğitim olarak icra edilmiş, çocuklar yakın çevresinden hayatını idame ettirebilmek ve kendilerini çevreden gelecek saldırılara karşı koruyabilmek için gerekenleri öğrenmişlerdir. Yazının kullanımından sonra ise genellikle Mezopotamya, Mısır ve Çin uygarlıklarında plan-program dahilinde formal eğitime uygun gelişmeler yaşanmış, eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşması ve kurumsallaşması için önemli çalışmalar yapılmıştır.²⁹ Güven'e göre ise yazının bulunması eğitim ve öğretim faaliyetleri yazıcıların eğitilmesiyle özdeşleşmiştir. Yazı yazan kişiler devlete bağlı bulduklarından devletin kurallarını benimsemek ve hiyerarşisine uymak zorunda kalmışlardır.³⁰

²⁹ Erden, 84.

³⁰ İsmail Güven, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014, 3.

Arkeolojik buluntulardan elde edilen delil ve buluntulara göre insanın yazılı tarihi MÖ. 8000'e kadar gitmektedir. Fakat toplumsal yaşamın değişik yönlerine ilişkin bulgular yazının icadından sonraki dönemler için söz konusu olmuştur. Ayrıca eski çağ medeniyetlerinde eğitime ilişkin unsurlar dar bir toplumsal çerçeveye için geçerli olmuştur. Eski çağlarda eğitim büyük oranda saray, din adamları ve zengin ailelerin çocuklarını kapsamıştır. Bu dönemlerde tüm toplumu kapsayan, her çocuğun zorunlu olarak okula gittiği bir eğitim sisteminden bahsetmek mümkün değildir. Buna karşın yaşama ait davranış, bilgi ve kültürel unsurların aile büyükleri ve toplum aracılığıyla belirli bir zamanı, mekânı ve programı olmadan genç nesillere aktarıldığı *“informal”* veya kısmi *“yaygın eğitim”* kurumları elbette tüm dönemlerde ve toplumlarda var olmuştur.³¹ Eski çağda toplumlar genel olarak göçebe bir hayat sürdürdüğü için eğitime ilişkin unsurlar da hayat tarzıyla doğru orantılı olmuştur. Yani çocuklara göçebe hayat tarzında lazım olacak olan *“cesaret, yiğitlik, iyi silah kullanabilme, savaş kabiliyeti ve askeri erdemler”* öğretilmiştir.

1.1 Yunan'da Eğitim

Eski çağda en ileri medeniyet kuran toplumlardan birisi Yunanlar olmuştur. Antik Yunan toplumunda eğitimin ortaya çıkışı ve çocuk eğitimine ilişkin ilk kaynaklar antik yazarlar, arkeolojik buluntular ve vazo resimleri gibi arkeolojik buluntu ve kalıntıların değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Antik Yunan'da yazının icadından önceki dönem *“Homerik Dönem”* olarak adlandırılmıştır ve bu döneme ait eğitimle ilgili unsurlar yok denecek kadar azdır. Antik Yunan kültüründe eğitim faaliyetleri genel olarak yazının kullanılmaya başlamasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu dönemde eğitim, kendinden önceki toplumlardan etkilenmiştir.

Antik Yunan'da eğitimin temel amacı beden eğitimi temelli olarak güçlü ve savaşçı gençler yetiştirmek olarak görülmüştür.³² Eski Yunan medeniyetinde eğitimin temel hedeflerinden bir diğeri de beden ve ruhun uyum içinde geliştirilmesi olmuştur. Bu durum *“kalokagati”* olarak isimlendirilmiştir.³³ Bu sebeple eski Yunan eğitiminde

³¹ Mustafa Gündüz, *Eski Çağ'da Eğitim*, (Ed. Mehmet Şişman, Eğitim Tarihi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011, 3.

³² Fatma Bağdatlı Çam, Eğitim Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Antik Yunan Eğitim Anlayışının Temelleri, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 632.

³³ Kanad, 113.

beden eğitimi ve müzik dersleri önemli bir yer tutmuştur. Eski Yunan'da okullarda disiplin çok sert olarak uygulanmıştır. Gerekliğinde sopanın kullanıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Günlük eğitim faaliyetleri güneşin doğuşuyla başlayıp güneşin batışıyla son bulmuştur.³⁴ Okuma-yazma öğrenmek bir vatandaşlık görevi olarak görülmüştür. Halk çocukların eğitimi için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Okullar sadece şehirlerde değil köylerde de açılmıştır. “**Pedagog**” olarak adlandırılan öğretmenlerin okuma-yazma öğretme dışında çocukların ahlakını bozacak hareketleri önlemek, yolda veya herhangi bir yerde karşılaşılan ihtiyaçlara saygı göstermek gibi görevleri olmuştur.³⁵ Pedagoglar çocukları hem gözlemleyip hem gezdirmişlerdir. Havanın güzel olduğu zamanlarda çocukları kırlarda gezdirerek onlara doğayı öğretmişlerdir. Dönem dönem esirlerin akıllı ve zeki olanlarından da pedagog seçilmiştir. Çocuklar velileri tarafından çok değerli görülmüş ve bu sebeple pedagoglar hırçın ve kavgacı çocuklardan büyük eziyetler görmüştür. Zira çocuğun velisi her zaman çocuğu haklı bulmuş ve pedagogları tahkir etmiştir.³⁶

Antik Yunan'da eğitim yaklaşık olarak 7 yaşında başlayarak 20'li yaşlara kadar sürmüştür. Bu süreçte pedagojik eğitimle askeri eğitim, bedensel eğitim birlikte yürütülmüştür.³⁷ Bu süreçte okulların yanında aile de eğitim faaliyetlerinde rol üstlenmiştir. Ailedeki eğitimde çocuk 7 yaşına gelene kadar anne sorumluluk üstlenirken 7 yaşından sonra ise çocuğun eğitiminde baba daha önemli rol üstlenmeye başlamıştır.³⁸ Bu dönemde eğitim faaliyetleri kız ve erkek çocuklar için olsa da eğitim erkek çocuklarını temel almıştır. Eğitim sistemi ileride kentin resmi vatandaşlığını kazanacak erkek çocukların yeterli eğitimi alması üzerine temellenmiştir. Mesela kayıtlarda erkek çocuklar için evde eğitim veren özel pedagog tutulduğu varken kız çocuklar için böyle bir kayda rastlanmamıştır.³⁹ İlköğretim “**paideia**” olarak adlandırılmıştır. Bu temel eğitimde hitabet öğretmeni **grammatiste**, beden eğitimi öğretmeni **le pedotribe**, müzik öğretmeni **cithariste** görev almıştır.⁴⁰ Zamanla eğitim faaliyetleri daha profesyonel hale gelmeye

³⁴ Rahmi Maltaş, **Sümerlerden Günümüze Eğitim**, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2011, 125.

³⁵ Maltaş, 126-127.

³⁶ Kanad, 116.

³⁷ Kanad, 114.

³⁸ Çam, 635.

³⁹ Kanad, 114.

⁴⁰ Maltaş, 127.

başlamıştır. Beden eğitimi dersleri alanının uzmanı olan *gimnazya*'lar tarafından verilmeye başlanmıştır.⁴¹ Bu dönemde müzik dersi ruhun ve ahlakın temizliği, beden eğitimi dersi ise vücudun temizliği olarak görülmüştür.⁴² Çocuğun ilerleyen yaşlarında eğitim faaliyetleri ve dersler derinleşerek devam etmiştir. Eğitimin ikinci aşamasını 14-18 yaş arası eğitim oluşturmuştur. Bu dönemde felsefe, matematik, geometri, retorik gibi dersler öğrencilere okutulmuştur. Ancak matematik ve retorik gibi dersleri halkın her kesimi alamamış, aristokrat sınıf olan seçkinlerin çocukları bu dersleri alabilmiştir. Bunların yanında 18 yaşına gelen bir çocuk iki yıl süreli askeri bir eğitime tabi tutulmuş ve 20 yaşına geldiğinde *“epheblık”* yemini ederek reşit bir vatandaş olarak kabul edilmiştir. Bu dönemden sonra birey kendi geleceğine yön verebilme imkanına sahip olmuştur. Bu dönemden sonra üniversite eğitimi tamamen bilgi-bilgelik gibi kavramlar etrafında devam etmiştir.⁴³

Antik Yunan'da güzel sanatlar ve bilimin ancak felsefeyle ahenk içinde ve felsefenin içinde daha verimli olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple eğitim faaliyetlerinde filozoflar ve filozofların oluşturduğu felsefi ekoller-felsefe okulları etkili olmuştur. Milet Okulu'nda Thales, Aneksimenes ve Aneksimandros; Milet Okulu döneminden sonra Dionisos ve Pisagor; Ela Okulu döneminde Ksenotanes, Heraklitos, Parmenides ve Zenon gibi filozoflar Antik Yunan eğitiminde etkili olan önemli kişiler olmuştur.⁴⁴ Örneğin ünlü filozof Protagras bir köy okulunda öğretmenliğe başlamış; ardından köy köy, şehir şehir dolaşarak adeta gezici bir öğretmen gibi okuma-yazmayı Antik Yunan'ın dört bucağına yaymıştır.⁴⁵

Antik Yunan'da öğretmenlik az para kazandırdığı için gözde bir meslek olarak görülmemiştir. Özellikle ilkokul öğretmenleri maddi olarak çok kötü şartlar altında yaşamıştır. Bu sebeple Antik Yunan'da yüksek mevki sahibi kişiler öğretmen olmaya heves etmemiştir. İlkokul öğretmenlerinin çoğu sokaklarda herhangi bir köşe başında

⁴¹ Çam, 636.

⁴² Maltaş, 128.

⁴³ Çam, 637.

⁴⁴ Ernst Von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi** (Çev. Vural Okur), İstanbul: İm Yayın Tasarım, 2005, 58.

⁴⁵ Kanad, 114.

ders vermiştir. Hatta bazı ailelerin sudan sebeplerle öğretmenlerin ücretini dahi ödemediği, öğretmenlere borçlandığı olmuştur.⁴⁶

1.2 Sümerler’de Eğitim

Dünya tarihinde yerleşik hayata geçen ilk medeniyetler Önasya’da ırmak kenarlarında kurulmuştur. Önasya’da Anadolu, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının ortaya çıkmasını sağlayan ırmaklar Fırat, Dicle ve Nil nehirleri olmuştur.⁴⁷ Mezopotamya Hellence orta anlamına gelen “*mesos*” ve ırmak anlamına gelen “*potamos*” kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış coğrafi bir terim olup Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan verimli arazileri kapsamaktadır.⁴⁸ Mezopotamya eski Doğu’nun en büyük üç medeniyet merkezlerinden birisidir.⁴⁹ MÖ. 4 bin yılın ortalarında Mezopotamya bölgesine gelerek bu bölgede köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren topluluk **Sümerler** olmuştur.⁵⁰ Uygarlık tarihi açısından bakıldığında Sümerler’in kazandığı en büyük başarı Çivi Yazısı’nın gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan resmi eğitim sistemidir. Dünya tarihinde 1930’lu yıllara değin yeryüzünün en eski uygarlığının Mısırlılar olduğu görüşü hakim iken günümüz Mısır bilimcileri 1920’lerde yapılan kazılardan elde edilen bulgular neticesinde Sümerler’in Mısır uygarlığından daha eski oldukları kanaatinde birleşmiştir.⁵¹ Medeniyet tarihi açısından Sümerlerin kendi dillerine uygun bir yazı icat etmesi ve onu geliştirmesi, bu yazıları kil tabletler üzerine yazması ne kadar önemli ise buna uygun bir eğitim sistemi geliştirmeleri de o derece önemlidir.⁵² Sümer uygarlığında günümüz eğitimiyle ilgili kavram, metot, mekan ve davranışların pek çoğunun prototipi görülmüştür.⁵³

Yazıyı icat ederek tarih öncesi devirleri kapatıp tarihi devirleri başlatan Sümerler, dil ve kültür çalışmalarına büyük önem vermiştir. Sümerler’in dünya tarihine

⁴⁶ Kanad, 114.

⁴⁷ Oktay Özgül, Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 402.

⁴⁸ Bülent İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Anahatları 1**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990, 45.

⁴⁹ Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya**, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2017, 1.

⁵⁰ Memiş, 3.

⁵¹ Maltaş, 25.

⁵² Muazzez ilmiye Çığ, **Uygarlığın Kökeni Sümerliler 2**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, 59.

⁵³ Mehmet Şişman, **Eğitim Tarihi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2014, 4.

kazandırdıkları “*Çivi Yazısı*” ticaret ve savaşlar yoluyla Anadolu ve Mısır gibi komşu uygarlıklara yayılmıştır.⁵⁴ Dillerine uygun yazı sistemi geliştiren Sümerler zamanla bu yazıyı geliştirmiş, farklı dillere mensup Mezopotamya toplulukları bu yazı biçimini benimsemiş ve kullanmıştır.⁵⁵ Sümerler’in dünya medeniyet tarihindeki ilklere attığı imzalar sadece yazının icadıyla sınırlı değildir. Sümerler; ilk örgün eğitim kurumu olarak okulları açan, ilk meclisi kuran, ilk toplumsal reformları gerçekleştiren, ilk ilaç formüllerini geliştiren, edebiyatta ilk fabl örneklerini veren, tekerleği ilk kullanan toplum olmuştur.⁵⁶

Kendi sosyal çevrelerinde olan olayların farkına varabilmeyi başaran Sümerler, çevrelerinde gördükleri her şeye değer vermiş, her şeyi kıymetlendirmiş ve zaman zaman onlara kutsiyet addetmiştir. Bu durum Sümerler’de kültür, edebiyat ve sanatsal faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamıştır.⁵⁷ Böylece Sümerler’de eğitim faaliyetleri gelişmiş, eğitim kurumları ve eğitim faaliyetleri kurumsal bir hale gelmiştir.

Sümerlerde okulların doğuşu ve gelişimi çivi yazısının icadı ve gelişiminin doğal bir sonucu olmuştur. Bu sebeple döneme ait pek çok yazılı kil tablet bulunmuştur ve bir kısmı da toprağın altında gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Yazı MÖ. 3200’lü yıllarda icat edilmiş olsa da o dönemdeki Sümer okullarına ilişkin bilgi içeren tabletlere MÖ. 2000’li yılların ikinci yarısında rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra ortaya çıkan tabletler Sümer eğitim sistemi ve okulları hakkında pek çok bilgi vermektedir.⁵⁸ Bu tabletlerde öğrencilerin günlük ödev olarak hazırladıkları alıştırmalarla birlikte yüzlerce uygulama çalışmalarına rastlanmıştır. Bu tabletler birinci sınıf öğrencilerinin acemi olarak çizdikleri çalışmalardan başlayıp ilerleyen dönemde mezun olma derecesine gelen öğrencilerin zarafetle yazdıkları yazılara kadar çeşitlilik göstermiştir. Bu tabletlerden elde edilen veriler Sümer okullarında geçerli olan öğretim programı ve müfredat hakkında ipuçları vermesi bakımından

⁵⁴ Memiş, 197.

⁵⁵ Altay Gündüz, **Mezopotamya ve Eski Mısır**, İstanbul: Buke Yayınları, 2002, 9.

⁵⁶ Maltaş, 28

⁵⁷ Özgül, 407.

⁵⁸ Samuel Noah Kramer, **Tarih Sümer’de Başlar** (Çev. Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2002, 21-22.

önemlidir.⁵⁹ Ayrıca bu belgeler idari ve ekonomik hayata ilişkin bilgiler vermektedir. Sümerler'e ait bu tabletlerin hiçbirisi o zamanki Sümer okul teşkilatı ve eğitim metotları hakkında bilgi çıkarmaya elverişli değildir.⁶⁰

Sümer okulları öncelikle **“Mesleki Eğitim”** vermeyi amaçlayan kurumlar olarak ortaya çıkmış, eğitimin yaygınlaşması ve gelişmesiyle birlikte Sümer okulları bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Okullarda geçerli olan tanrıbilim, maden bilimi, bitki bilimi, hayvan bilimi, matematik, coğrafya, dilbilimi, dilbilgisi alanında eğitim alan öğrenciler kendini geliştirerek Sümerlerde bilimsel hayatın gelişmesine katkı sağlamıştır. Sümer okulları günümüzdeki eğitim anlayışından farklı bir tarzda eğitim vermiştir. Sümerlerin her kademesindeki okulu günümüzdeki bilimsel enstitüler mantığıyla eğitim faaliyetlerini yürütmüştür. Önceden Sümer tapınaklarına bağlı olan okullar zaman içinde dini kurumlardan bağımsız hale gelmiş, bu durum Sümer eğitiminin laik bir nitelik kazanmasına katkı sağlamıştır.⁶¹

Sümerler'de genel ve zorunlu bir eğitim yoktu. Bununla beraber Sümer toplumunda her aile kendi çocuğunun okula gitmesini isterdi. Zira Sümer halkına göre eğitim ve okul, hem çocuğun sosyal statüsünü yükseltecek bir unsur hem de aile ekonomisine katkı sağlayacak bir araçtı. Bununla birlikte Sümerlerde eğitim faaliyeti uzun ve zorlu bir süreci gerektirdiği için oldukça pahalı bir süreçti. Bu sebeple Sümer okullarında genellikle ekonomik durumu iyi olanların çocuklarıyla aristokrat kesimin çocukları çoğunluğu oluşturuyordu.⁶² Fakirler okul parasını verecek durumda değildi. Buna rağmen bazı çocuklar hem çalışarak aile ekonomisine katkı sağlıyor, hem de okuluna devam ediyordu.⁶³ Bunun doğruluğunu Alman asıllı çivi yazısı uzmanı Nicolaus Schneider 1946 yılında çevirisini yaptığı tabletlerle ispatlamıştır.⁶⁴ Sümer okullarına **“Edubba”** yani **“Tablet Evi”** deniliyordu. Yukarıda da değinildiği gibi Edubbalar başlangıçta mesleki eğitim veren, ülkenin ekonomik ve siyasi alanda ihtiyaç duyduğu, bir nevi bürokrasi için katip (memur) kişiler yetiştirmek amacıyla

⁵⁹ Maltaş, 31.

⁶⁰ Samuel Noah Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar** (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara: TTK Yayınları, 1998, 1.

⁶¹ Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar** (Çev. Hamide Koyukan), 23.

⁶² Özgül, 408.

⁶³ Çığ, 60.

⁶⁴ Ali Narçın, **A'dan Z'ye Sümerler**, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2010, 16.

kurulmuştu. ⁶⁵ Edubbaların başında bugünkü anlamda uzman veya profesör diyebileceğimiz kişileri ifade eden “*Ummia*”lar bulunuyordu. Ummiaların yardımcıları da bugünkü anlamda öğretmenlerdi. Öğretmenler, Sümer eğitiminde müfredatın önemli bir bölümünü oluşturan ezber dinleme, kopya etme ve yazı yazma işlerinden sorumluydu. Bununla birlikte eğitim sistematik hale gelip yaygınlaşarak eğitimin kalitesi arttıkça okullarda farklı görevliler de görülmeye başladı. Bu kişiler; cezadan sorumlu kamçı görevlisi, çizim görevlisi, Sümerce yazı yazma görevlisi idi. ⁶⁶ Sümer okullarında öğretmen yardımcısı olan bu görevlilere “*ağabey*” deniyordu. Öğrenciler ise “*okulun oğulları*” olarak adlandırılıyordu. ⁶⁷ Okullardan mezun olan öğrencilere ise “*eski günlerin okul oğlu*” deniliyordu. ⁶⁸ Sümer okullarında öğretmenler geçimlerini öğrencilerin ailesinin verdiği para ile sağlıyorlardı. Bununla birlikte Sümerler’de bilim adamları olarak nitelendirilen ve günümüzün profesörleri diyebileceğimiz kişiler hayatlarını sürdürebilmek için okullardan aylık alıyorlardı. ⁶⁹

Sümer okullarında eğitim programları başlıca iki bölümden oluşuyordu. Birinci bölüm yarı bilimsel ve eğitici, ikinci bölüm ise edebi ve yaratıcı idi. Birinci bölümde pedagojik gereksinimi doyurucu programlar mevcuttu. Ezberleme, kopyalama gibi unsurları içeren birinci bölümde dilbilgisi ve matematik çalışmaları da yapılıyordu. Sümer eğitim programının ikinci bölümü olan edebi ve yaratıcı bölümde ise şiir incelemeleri yapılıyor; ağıtlar, atasözleri, fabllar öğreniliyor ve inceleniyordu. Bu edebi yaratıcılık Sümer eğitimini eğlenceli hale getirse de Sümer okullarında ilerlemeci bir eğitimden bahsetmek asla mümkün değildi. Çünkü disiplin konusunda değneklere sıkça başvurulurdu. Öğretmenler öğrencilerin iyi ve güzel yönlerini övücü ve teşvik edici yöntemlere başvururken hatalarını düzeltmede ise dayak atmaktan kaçınmazlardı. ⁷⁰ Tabletlerde dayak kelimesi “*kamış*” ve “*et*” işaretinin birleşmesiyle anlatılıyordu. Öğrenciler bir ayda altı gün tatil yapıyorlardı. Çocuklar güneş doğarken evden okula gidiyor ve güneş batarken okuldan evlerine

⁶⁵ Maltaş, 31.

⁶⁶ Özgül, 408-409.

⁶⁷ Kramer, Tarih Sümer’de Başlar (Çev. Hamide Koyukan), 24.

⁶⁸ Maltaş, 33.

⁶⁹ Kramer, Tarih Sümer’de Başlar (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), 2.

⁷⁰ Kramer, Tarih Sümer’de Başlar (Çev. Hamide Koyukan), 26.

dönüyordu.⁷¹ Sümer tabletlerinde çocukların okula hangi yaşta başladığına ilişkin net bir bilgi bulunamasa da eğitimin küçük yaşlardan başladığı ve delikanlılık çağına kadar devam ettiği kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁷²

Sümerlerde bir çocuğun eğitim hayatı boyunca 24 saatinin nasıl geçtiğine dair bilgiler sınırlıdır ve bu bilgiler o döneme ait okunan tabletlerden anlaşılmaktadır.⁷³ Bu tabletlerden elde edilen bilgilere göre Sümerli bir öğrenci okula geç kalacağı için dayak yiyeceği korkusuyla sabah erken kalkar ve okulda yiyeceği öğle yemeğini hazırlaması için annesini sıkıştırmıştır. Bu denemede Edubbalarda Ummia ile bir öğrenci arasında geçen diyalog şu şekilde ele alınmıştır:

Ummia: İlk çocukluğundan beri nereye gittin?

Öğrenci: Okula gittim.

Ummia: Okulda ne yaptın?

Öğrenci: Tabletlerimi ezbere okudum, öğle yemeğimi yedim, (yeni) tabletler hazırladım, yazdım, bitirdim; sonra ezberimi verdiler, öğleden sonra da yazı ödevini bitirdim. Okul bitince eve gittim. Babam evde oturuyordu. Babama ödevlerimi anlattım ve tabletlerimi ezbere okudum. Bu, babamın çok hoşuna gitti. Sonra uyudum...⁷⁴

Sümer'de okullarda okutulan başlıca dersler matematik, astronomi, edebiyat, tıp, madencilik, tarım ve müziktir. Bu derslerin okutulduğuna ilişkin bilgiler Anna-İtuşu tabletlerinde yer almıştır.⁷⁵ Uzmanlar tarafından matematikle ilgili tabletler iki kısımda ele alınmıştır. Birinci kısımda basit çizgiler, ikinci kısımda ise matematiksel problemler yer almıştır. Astronomi sadece gözlemlerle sınırlı kalmamış, bu gözlemler matematik kullanılarak temellendirilmiştir. Tıpla ilgili çalışmalar da bilimsel faaliyetlerin ışığında yürütülmüştür.⁷⁶

⁷¹ Çığ, 64.

⁷² Samuel Noah Kramer, **Sümerler** (Çev. Özcan Buze), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, 307.

⁷³ Kramer, Tarih Sümer'de Başlar (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), 5.

⁷⁴ Bkz. Diyalog hakkındaki ayrıntılı bilgi Kramer'in adı geçen eserinde belirtilmiş ve bir öğrencinin bir günlük hayatı sırasıyla anlatılmıştır.

⁷⁵ Özgül, 411.

⁷⁶ Maltaş, 49-50.

Okul olarak kullanılan binalara bakıldığında yapılan pek çok kazıda okul olarak kullanılabilir yapı kalıntısına rastlanmıştır. Bu okullardan birisi Bağdat'ın yaklaşık 160 km güneyinde, o zamanki ismiyle Nippur'da; ikincisi Ebu Habbar diye bilinen, Babil'in güney batısındaki Nippur'da; üçüncüsü Ur'dadır. Bunun yanında Nippur'un batısındaki eski Mari kentinde Fransızların yaptıkları kazıda bir, iki ve dört kişinin oturabileceği pişmiş tuğladan yapılmış sıralara rastlanmıştır.⁷⁷

Verilen bu bilgiler günümüzden yaklaşık beş bin yıl öncesinde Sümerlerin ilk defa eğitim-öğretim faaliyetini başlattıklarını göstermektedir. Tüm bunların yanı sıra Sümerlerin dünya tarihine kazandırdığı edebi bir eser olan "**Gılgamış Destanı**" da önemli bir yer tutmaktadır. Bu destanın kahramanı olan Gılgamış, Uruk devletinin yarı tanrı kralıdır. Şiirsel bir anlatımla yazılmış, mitolojik bir destan olan Gılgamış Destanı döneminin din anlayışına da ışık tutmaktadır.⁷⁸

1.3 Mısır'da Eğitim

Araştırmacılar Mısır'ın coğrafi olarak altmış beş milyon yıl süren, üçüncü zaman sonunda deniz sularının çekilmesiyle ortaya çıktığına hemfikirdir.⁷⁹ Bu sebeple Mısır, dünya kurulduğundan bu yana insanoğlunun yaşam alanlarından birisi olmuştur.⁸⁰ Mısır tarihi Neolitik Çağ'dan Perslerin ve Makendonyalıların işgaline kadar devam etmiştir. Buna karşın istilalar, dış etkiler ve yabancı akımlar Mısır medeniyetinin özünü, karakteristik yapısını değiştirmemiştir.⁸¹ MÖ. 3000'lere kadar olan dönemde "**Mısır Yüksek Kültürü**" olarak adlandırılan bir dönem ortaya çıkmıştır ve bu dönem insanlık tarihinin ilk devirlerinde oluşturulmuştur.⁸² Bu kültür, **Aşağı (Nil Deltası)** ve **Yukarı** olarak iki başlık altında adlandırılmıştır. Bu kültür, 10-20 km'lik genişlikte ve 1100 km'lik uzunlukta olan **Nil Vadisi**'nde gelişmiştir ve yeryüzünde iskan faaliyetlerinin geliştiği en eski kültürlerdendir.⁸³

⁷⁷ Maltaş, 37.

⁷⁸ Maltaş, 47.

⁷⁹ Timuçin, 83.

⁸⁰ Rahm Emmanuel, **Hint, Yunan ve Mısır Mitolojilerinde Gizemli Bilgilerin Kaynakları** (Çev. Haluk Özden), İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1995, 19.

⁸¹ Gündüz, 67.

⁸² Kanad, 1.

⁸³ İplikçioğlu, 107.

Antik Mısır *Tarih Öncesi Dönem, Firavunlar Dönemi, Yunan-Latin Dönemi* olmak üzere üç tarihsel döneme ayrılmış ve her dönemde de Mısır medeniyeti önemini korumuştur.⁸⁴ Mısır medeniyetinde bilimsel çalışmaları çevresel unsurlar tetiklemiştir. Herodot, Mısır'ı Nil Nehri'nin armağanı olarak tanımlamıştır. Nil Nehri'nin yıl içerisinde kabarak tarım arazilerini sular altında bırakması zaman dilimini haftalara, aylara ayırmayı zaruri hale getirmiş ve takvim çalışmaları başlamıştır. Ayrıca taşkın bittikten sonra herkesin kendi tarım arazisini tekrar belirlemesi ölçüm faaliyetlerini geliştirerek geometrinin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.⁸⁵

Mısır medeniyetinin insanlık tarihine en büyük katkısı hiç şüphesiz yazının icadı olmuştur. Ancak şu bir gerçektir ki yazı Mısırlılardan önce kullanılmaya başlanmış ama Mısırlılar bu yazıyı tekamüle uğratmışlardır.⁸⁶ Mısırlıların geliştirdikleri bu yazı **“Hiyeroglif Yazısı”** olarak bilinmektedir ve Sümerlerin Çivi Yazısı'ndan esinlenerek oluşturulmuştur. Mısırlılara özgü olan Hiyeroglif yazısının icadı Mısır düşünce hayatının yüksek bir seviyede olduğunun göstergesidir. Çeşitli resim tasvirlerinin sembol olarak görüldüğü, zaman ve mekanın algılanmasıyla ortaya çıkan Hiyeroglif, kompozisyon ve şekil açısından müthiş bir sanat başarısı olarak da kabul edilmektedir.⁸⁷ Hiyeroglif, Antik Mısırlıların kavram, sözcük, ses veya heceyi çizgisel resimlerle belirttikleri piktografik, ideografik ve fonetik bir gösterge sistemidir. Bu yazı sisteminin en önemli özelliklerinden birisi tamamen Mısır uygarlığına özgü olmasıdır. Hiyeroglifte Nil'e ve bölgeye özgü bitkilerin, hayvanların ve kuşların işaret olarak kullanılması; yine Neolitik Mısır dönemine ait kap-kacak, alet-edevatların işaret olarak kullanılması hiyeroglifin bölgeye özgü olduğunun bir kanıtıdır.⁸⁸ Bu bilgiler ışığında hiyeroglif yazısı ile ilgili iki temel husus ortaya çıkmaktadır. Bunlar;

1) Hiyeroglifteki resimler hem canlı mahlukları ve eşyaları göstermekte hem de hareket ve fiilleri temsil etmektedir.

⁸⁴ Maltaş, 51.

⁸⁵ Kanad, 1-2.

⁸⁶ Yusuf Ziya Özer, **Mısır Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 1939, 26.

⁸⁷ İplikçioğlu, 121.

⁸⁸ Gündüz, 83.

2) Hiyeroglifler yalnızca doğrudan doğruya işaret ettikleri şekilleri değil, daha geniş mecazi ve sembolik anlamları ifade etmektedir.⁸⁹

Eski Mısır yazısı olan hiyeroglifler çok karmaşık bir yapı arz ettiği için hiyeroglifin yanında harfler de icat edilmiştir. Bu harfler 24 tane olup eski dönemlerden beri varlığını korumuştur. Örneğin *el* işareti D harfine, *ağz* işareti R harfine karşılık gelmiştir. Hiyeroglifler bu harflerle beraber olarak da kullanılmıştır. Hiyeroglif sistemindeki zorluğu kolay hale getirmek için bazı esaslar ortaya konulmuştur. Bu esaslara göre;

1) İdeogramlar: Fikirleri ifade eden işaretler olan ideogramlar, küçük grafikler haline getirilerek sadeleştirilmiştir ve bu yazı sisteminin temelini teşkil etmiştir.

2) Fonogramlar: Sesleri gösteren işaretler olan fonogramlar, canlı mahlukların ve eşya sembollerinin telaffuz sesine göre standart hale getirilmesini sağlamıştır.⁹⁰

Hiyeroglif yazı, ilk icat edildiği andan itibaren taş, maden, papirüs gibi farklı nesne veya unsurların üzerine yazılmıştır. Taş ve madenlere yazılan hiyeroglifler genellikle sert cisimlerle kazıma yöntemiyle yazılırken papirüslere yazılan hiyerogliflerde genellikle kamış kalem ve mürekkep kullanılmıştır. Günümüze ulaşan Mısır yazısı, hukuk ve yönetim anlayışına ilişkin metinlerin çoğu papirüsler üzerine yazılmıştır. Hiyerogliflerin sırrının çözülmesine ve Mısır uygarlığına ait güvenilir bilgilerin elde edilmesine en büyük katkıyı sağlayan bilim adamı Eski Mısır Uzmanı ve dilbilimci Jean François Champollion'dur. Champollion sayesinde hiyerogliflerin gizemi çözülmüş ve hiyeroglifler dünya bilim tarihine kazandırılmıştır.⁹¹

Eskiçağ'da eğitim faaliyetleri denilince akla ilk gelen medeniyetlerden birisi Mısırlılar olmuştur.⁹² Hiyeroglifi dünya uygarlığına kazandıran Antik Mısır uygarlığında eğitim ve öğretim faaliyetlerine büyük önem verilmiştir. Öyle ki Antik Mısır'da eğitime verilen önemden ötürü *Thoth* adlı tanrıları bile bulunmaktadır. Bilim adamları Mısır krallarının katında çok önemli kişiler olarak görülmüştür.

⁸⁹ Afet İnan, **Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti**, Ankara: TTK Yayınları, 1987, 248.

⁹⁰İnan, 248-249.

⁹¹Gündüz, 84.

⁹²Aydın Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, 1.

Mısırlı bir bilginin çocuğunu okula gönderdiğinde çocuğuna **“Oğlum, anneni nasıl seviyorsan ilmi de öyle sev, zira bu dünyada ilimden daha kıymetli bir hazine yoktur.”** şeklindeki öğüdü Antik Mısır’da eğitime verilen önemin bariz bir göstergesidir.⁹³ Dünya tarihinde ilk pedagoğ sayılabilecek kişi olan Ptah-Hotep **“Aklın varsa çocuğunu erdemli yetiştirmeye çalış.”** sözleriyle dönemin eğitime bakış açısını dile getirmiştir.⁹⁴

Antik Mısır’da ilk eğitim ailede başlamıştır. Ailede annenin gözetimi altında çocuklara ahlaki eğitim verilmiştir.⁹⁵ Okullardaki eğitime bakıldığında ise düzenli ve nitelikli eğitimden yalnızca üst derecede soylular, toplumun ileri gelenleri olan zenginler, üst düzey dini görevlilerin çocukları yararlanmıştır. Toplumun diğer kesimlerinde ise eğitim ailelerin kendi hayat tarzlarının ve yaşam biçimlerinin, duyuş ve düşüncelerinin çocuklara aktarılması şekliyle devam etmiştir. Aile eğitimi alan çocuklar anne babalarına itaat etmeyi bu eğitim sayesinde öğrenmişlerdir. Sadece anne-babaya itaat değil, büyüklere karşı saygı da aile eğitiminin önemli bir parçası olmuştur. Meşhur tarihçi Herodot bu durumu **“ Gençler, ihtiyaçlarla karşılaştığı an kenara çekilir ve onlara yol verir. Bir ihtiyaç içeri girdiğinde içerdeki gençler ayağa kalkar, Günaydın demek yerine eğilir ve ellerini dizlerine kadar indirirler. Bu durum hiçbir Yunan toplumunda yoktur.”** sözleriyle ifade eder.⁹⁶ Özellikle elit tabakanın çocukları beş yaşına bastığında okula başlamış ve özel eğitmenler tutularak eğitilmiştir. Antik Mısır’da ilkokula benzeyen okulların yanı sıra ortaöğretim ve yükseköğretim seviyesinde eğitim veren kurumlar da görülmüştür. Bu okulların yanında ülkedeki çok zengin kişilerin ve devlet görevlilerinin çocuklarının okuduğu, sarayın içinde yer alan **“Saray Okulu”** olmuştur. Saray okulunda okuyan çocuklar bürokraside hızla ilerleme imkanına sahip olmuşlardır.⁹⁷

Antik Mısır’da eğitim faaliyetlerinin amacına ilişkin kesin bir belgeye rastlanmasa da uygulamalar çocuğun memur olabilmesi için büyük çaba harcadığını, işçilik ve zanaatkarlığın aşağı olarak görüldüğünü göstermektedir. Eski Mısır’da çocukların

⁹³Muhsin Haji Azeed Babila, **Eski Mısır’da Sosyal Hayat ve Hukuk**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 13.

⁹⁴ Maltaş, 59.

⁹⁵ Kanad, 3.

⁹⁶ Maltaş, 59.

⁹⁷ Şişman, 6-7.

kaç yaşında okula başladığı ve eğitimin kaç yıl sürdüğü kesin olarak bilinmemekle birlikte elde edilen kaynaklar eğitim faaliyetlerinin beş yaşında başladığına ve yaklaşık olarak on iki yıl sürdüğüne işaret etmektedir.⁹⁸ Çocukluğun bir yaşından dört yaşına kadar geçen süresine “*akıllı küçük*” adı verilmektedir. Akıllı küçük devrini bitiren varlıklı ailelerin çocukları beş yaşına geldiğinde özel elbiseler giydirilerek okula başlar. Okula başlayan çocuk ilk olarak harfleri ve sayıları öğrenir. Bu durum okuma-yazma öğrenmeyi kolaylaştırır. Okulun kuralları tahtaya veya taş levhalara yazılır ve çocuklar bunları ellerindeki taştan yapılmış tahtalara kopyasını yazar. İkinci aşama olarak ise papirüs üzerine mürekkeple yazı yazmadır. Bu yazılanlar arasında basit metinler değil, Mısır edebiyatına ait metinler de bulunur. Matematik derslerinde ise aritmetik işlemler, geometri, uzunluk ve derinlik ölçüleri öğretilir.⁹⁹

İlkokulu bitiren bir öğrenci sınava tabi tutulur, bu sınavda okuma, yazma ve matematik soruları sorulurdu. Sınavı başarıyla geçen öğrenci Yüksekokullara devam etme hakkını elde ederdi.¹⁰⁰ Yüksekokullarda ilkokuldaki derslerden farklı olarak kahramanlık duygularını aşıl原因an lirik eserler de okutulurdu. Yüksekokulu başarıyla tamamlayan bir kişi “*Yazıcı*” unvanı ile devletin en yüksek kademelerinde memur olma hakkını elde edebilirdi. Yüksekokullarda okuyan öğrenciler eğitim hayatı boyunca itaat ettikleri öğretmenlerine mezun olduktan sonra bile hayatlarının sonuna kadar itaat, saygı ve sadakat gösterirdi.¹⁰¹ Mısır’da ayrı ayrı okullar bulunduğu gibi ilk, orta ve yüksek okulların bir arada bulunduğu tapınak okulları da bulunuyordu. Dünya eğitim tarihinde bu tapınak okulların eşine hiçbir dönemde rastlanılmayan bir özelliği vardı. Tapınak okulunu bitiren bir kişi işsiz kaldığında mezun olduğu tapınak okulu o kişi iş bulana kadar kişinin tüm ihtiyaçlarını karşılıyordu.¹⁰² Yüksekokulu bitiren bir kişi memur olabildiği gibi tapınak okullarında eğitim aldığı takdirde din adamı da olabiliyordu. Toplumsal tabakalar arasında dikey hareketliliğin tek yolu buydu.¹⁰³ Yüksekokulu bitirdikten sonra memur olmak istemeyenler eğitim gördüğü

⁹⁸ Maltaş, 60.

⁹⁹ Özlem Ulu Kalın, **Antik Dönemde (Eskiçağ) Eğitim** (Ed. Mehmet Köçer, Erol Koçoğlu), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020, 19-20.

¹⁰⁰ Kanad, 6.

¹⁰¹ Kalın, 20.

¹⁰² Maltaş, 61.

¹⁰³ Maltaş, 61.

yüksekokulda öğretmen olarak görev yapabiliyordu veya bilimsel çalışmalara devam edebiliyordu. Yüksekokullarda maddi durumu orta üzeri olan öğrenciler gündüzlü olarak eğitim görürken maddi durumu çok iyi olan öğrenciler ise yüksek ücret karşılığı okulda yatılı kalıyordu.¹⁰⁴

Antik Mısır'da eğitim sürecinde verilen dersler okuma, yazma, matematik, geometri, edebiyat, coğrafya, astronomi, tıp, fizik, tabiat bilimleri, tabiat tarihi, hukuk, ahlak, siyaset, teknik, din, yaratılış tarihi olarak kaynaklarda geçmektedir. Bu dersler Mısır medeniyetinde bilimsel faaliyet olarak da branş haline gelmiştir. Bu branşların kimisi meraktan ötürü ortaya çıkarken kimisi de zorunluluk sebebiyle ortaya çıkmıştır.¹⁰⁵ Bunların yanında beden eğitimi ve jimnastik de hem sağlık açısından hem de savaşlara hazırlık olarak görüldüğü için Mısır eğitim sistemi bünyesindeki dersler arasında yer almıştır.¹⁰⁶

Antik Mısır eğitim sisteminde sert bir disiplinin olduğu ve dayanın eğitimin bir parçası olduğu yazılı kaynaklardan tespit edilmektedir. Fiziki cezalarda çok aşırıya gidilmiş, öğrencilerin bu cezalara dayanıp dayanamayacağı hiç önemsenmemiştir. Fiziki cezaların yanında öğrenciler korkutulmuş, tanrıların çeşitli kılıklara girerek insanları denetlediği söylenerek öğrenciler korkutulmuştur. Öğretmenler çocuklara bilgi vermenin yanında kendi davranışlarıyla da öğrencilere örnek olmuştur. Eğitimde disiplin ve dayak söz konusu olsa da eğitim kurumlarına karşı büyük bir sevgi ve bağlılık görülmüştür.¹⁰⁷

Eski Mısır'da eğitim faaliyetleri Nil Nehri çevresinde gelişme göstermiş olmakla birlikte bazı yerleşim birimleri ön plana çıkmıştır. Mısır eğitim tarihinin en gelişmiş merkezi Heliopolis'tir. Heliopolis, Yunanlı tarihçi Herodot tarafından Mısır tarihinde en maharetli kişilerin yetiştiği, en mahir geometri, tıp ve felsefe uzmanlarının bulunduğu yer olarak ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Mısır'da eğitim ve bilim faaliyetlerinin gelişme göstermesinde din çok önemli bir etken olmuştur. Örneğin astronomi yaratıcının iradesini anlayabilmek ve geleceği kestirebilmek gibi düşünceler

¹⁰⁴ Kalm, 20.

¹⁰⁵ Kanad, 14.

¹⁰⁶ Maltaş, 65.

¹⁰⁷ İnan, 257.

¹⁰⁸ Kalm, 22.

vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Aynı düşünce, felsefenin gelişmesi için de tetikleyici bir unsur teşkil etmiştir.¹⁰⁹

1.4 Hint'te Eğitim

Günümüzdeki Hindistan, MÖ. dört binlere kadar giden tarihiyle dünyanın en kadim medeniyet havzalarından birisini barındırır.¹¹⁰ Bu medeniyet ve tarihinin en özgün milleti Hintlilerdir. Ari soyundan gelen ve MÖ. Hindistan'a yayılan ve oraya yerleşen Hindular kendilerine özgü bir medeniyet meydana getirmiştir. Hint yarımadası hem coğrafyası hem de kültürüyle başlı başına ayrı bir dünyadır. Bu coğrafya hem insanlığın ilk medeniyetlerinden birini hem de bilinen felsefi düşüncelerin ilk kalıntılarını bünyesinde barındırır.¹¹¹ Hint medeniyeti kendine özgü bir yapı içerse de zaman zaman farklı kültürlerden etkilenmiştir. Hint medeniyetine en mühim etki MÖ. 18. yüzyılda bölgeye kuzey yönden gelmiş ve Hint toplumu savaşçı, rahip, tüccar ve köle olarak sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıfsal ayrışmayla birlikte kast sistemi oluşmuş ve "*Veda*" inancının temelleri atılmıştır. Kast sistemi ve Veda inancı ise Hint kültürünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹¹² Vedalar döneminden sonra da "*Sistemler Çağı*" dönemi başlamıştır.¹¹³

Hint kültürünü ve hayat şeklini etkileyen Hint felsefesi, aynı zamanda eğitimi de etkilediği için Hint felsefesinin ana hatlarının bilinmesi Hint eğitim sisteminin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Yazının icadından önce başlayan Hint felsefesinin esas unsurları bugüne değin pek fazla değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmüştür. Hin felsefesinin en belirgin özelliği *Ameli-Davranışçı-Edimsel* bir anlayış taşımasıdır. Hint felsefesinin ilk dönemlerden beri ana hedefi hayatın temel sorunlarına çözüm üretmek ve hayatı daha yaşanılır hale getirmektir. Hint felsefesi, fiziki ve ruhi acılara direnip bunların sebeplerini ortaya çıkarmayı ilke edinmiştir. Hint felsefesi, kültürü ve edebiyatının vazgeçilmez mihenk taşı kutsi metinler olan *Vedalar*'dır. Vedalar çağı yaklaşık MÖ. 1500-500 yıllarını kapsar.¹¹⁴ Sanskrit dilinde

¹⁰⁹ Kanad, 16.

¹¹⁰ Mysore Hiriyan, **Hint Felsefesi Tarihi** (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, 1.

¹¹¹ Hans Joachim Störig, **İlkçağ Felsefesi Hint Yunan Çin** (Çev. Ömer Cemal Güngören), İstanbul: Yol Yayınları, 2000, 35.

¹¹² Maltaş, 91.

¹¹³ Störig, 2.

¹¹⁴ Störig, 38.

Kutsal Bilgi manasına gelen Vedalar dört tanedir. Bunlar ise *Rig Veda, Yajur Veda, Sama Veda, Atharva Veda*'dir. Bu vedaların da her biri dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde tanrılar için yazılmış ilahiler, ikinci bölümde kurban ve kurbanın önemi, üçüncü bölümde simge ve meditasyon yöntemini belirleyen orman antlaşmaları, dördüncü bölümde ise kurtuluşu emreden sözler vardır.¹¹⁵ Her bir veda *Manrta* ve *Brahmana* olmak üzere iki farklı şekilde yazılmıştır. Mantralar şiir türünde yazılmış dua ve tanrıya övgülerden, Brahmana ise Mantralar'da geçen olayları açıklayan düz yazılardan oluşmaktadır.¹¹⁶ Vedalarda din ve felsefe ikilisine iki temel dayanak kaynaklık eder. Bunlar *Atman* ile *Brahman*'dir. Atman, Hint inancında canlılarda (özellikle insanda) var olan ruh veya *ben*'dir. Brahman ise evrenin varlık sebebi ve yaratılmış her şeyin kaynağıdır. Atman'ın biçimi ve sınırı yoktur. Atman her yerdedir. Atman, Brahman'la aynı varlık olduğunu anlayabildiği anda ölümsüzlüğe kavuşur, böylece yaratıcıya ulaşır. Kişi, kötülüklerden kendisini kurtarmadan Atman'a ulaşamaz.¹¹⁷ Vedalar dönemini ve vedaları içine alan bu inanış sistemi *Brahmanizm* olarak tanımlanmaktadır.

Hint tarihinde Vedalar yani Brahmanizm döneminden sonra MÖ. 563-483 yıllarını kapsayan, Siddhartha Gautama tarafından ortaya atılan *Budizm* etkili olmuştur. Herkes tarafından bilinen ama yanlış bir bilgi olan inanişaya göre Budizm'in kurucusu *Budha* olarak bilirse de hakikatte Budha "*Aydınlanmış*" anlamına gelmektedir. Budizm bir din olduğu kadar bir yaşam felsefesi sunması açısından da Hint tarihinde önemlidir. Budizm'e göre insan acı çekerek "*Nirvana*"ya yani en yüce ruha ulaşır. Budizm anlayışına göre Nirvana'ya ulaşmak için aşırılıklardan kaçınmak ve itidalli bir yol izlemek gereklidir.¹¹⁸

Köklü bir geçmişi olan Eski Hint medeniyetinde eğitim faaliyetleri her dönem aynı olmadı. Dönemin felsefe anlayışı ve din olgusu eğitim sistemi üzerinde etkili oldu. Hint eğitim tarihinde ilk dönemlerde bireylerin yaşayış tarzlarından dolayı eğitim faaliyetleri çok ilkel olarak yürütülmüştü. Eskiçağ Hint toplumunda "*Eğitimin temeli ailede atılır.*" ilkesi hakim idi ve çocuk kendini idare etmeye bağıladığı anda kendini

¹¹⁵ Maltaş, 92.

¹¹⁶ Tuncay Ovalı, Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri, *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2. 2019, 116.

¹¹⁷ Maltaş, 92.

¹¹⁸ Maltaş, 93.

hayatın ve toplumun içinde bulurdu.¹¹⁹ Hayatın içine karışan çocuk tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başladılar. Eski Hint toplumunda poligami (çok eşlilik) nadiren görülürdü. Hint aile yapısı monogami (tek eşlilik) üzerine kurulmuştu. Hint toplumunda aile hayatı samimiyet ve bütünlük arz ederdi. Anaerkil bir aile yapısı görülen Hint toplumunda kadınlar erkekler arasında değerli görülürdü, ayrıca toplum nezdinde de kadınların her zaman itibarı vardı. Eskiçağ Hint toplumlarında kadın asla cinsellik olarak algılanmaz, erkeğin hayatını bütünleyici bir unsur olarak görülürdü. Bu bütünleme ay ile güneşin birleşmesine benzetilirdi.¹²⁰

Hint toplumunda kast anlayışının etkileri eğitimde de kendisini gösteriyordu. Kast sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte Hint eğitim anlayışında da birtakım değişiklikler oldu ve okullar ortaya çıktı. Bu okullara yüksek ve orta tabakayı oluşturan sınıfların çocukları gidebilirdi. Bu okullarda sınıfların birbirine davranış şekilleri öğretilirdi. Alt sınıftaki bir kişi üst sınıftaki kişilere asla saygısızlık edemez, üst sınıftaki insana gerekli hürmeti gösterirdi. Aynı anlayış üst sınıf için de geçerliydi. Üst sınıftaki bir kişi asla alt sınıftaki kimselerle muhatap olmaz, onlarla yemek yemezdi. Okulların henüz olmadığı Eski Hint döneminde kızlar ev işleriyle ilgilenir ayrıca evdeki küçük kardeşleriyle meşgul olurdu. Erkek çocuklar ise ihtiyarların yanında ahlaki kuralları öğrenirdi.¹²¹ Kızlar evde ev işlerini öğrenir, erkekler ise ilerde yapacağı işin eğitimini alırdı. Çobanlık, çiftçilik, düşmana silahla karşı koyabilmek Hint toplumunda erkek çocukların yapmaları gereken temel vazifeleriydi. Genç kesimin ahlaki eğitiminde dini inanışların etkisi çoktu. Gençler üzerlerinde dua taşırdı. Ahiret anlayışının varlığı gençlerin iyiye ve güzele yönelmesinde etkili oluyordu.¹²²

Hint eğitim tarihinin ikinci döneminde eğitime (aile eğitimine) ilişkin bulgular soylu tabakanın eğitimiyle ilgiliydi. Bu dönemde vücut kuvveti ve çevikliğe önem verilirdi. Öyle ki okullarda dahi silah eğitimi ve savaş idmanları ön plana çıkıyordu. Çocuğun silah kullanımına kadar olan dönemdeki eğitiminden anne sorumluydu. Bu dönemde de ilk dönemde olduğu gibi gençliğin üzerinde dini

¹¹⁹ Şişman, 14.

¹²⁰ Kanad, 46-47.

¹²¹ Maltaş, 94.

¹²² Kanad, 47-48.

anlayışın çok büyük bir etkisi vardı. Dine karşı bağlılıkta sadece askeri sınıfta bir miktar azalma vardı. Bu dönemde de ahiret anlayışının varlığı gençlerin iyiye ve güzele yönelmesinde etkiliydi. Ahiret anlayışının var olmasına karşın birinci dönemde cehennem ile ilgili dehşet verici bilgilere rastlanmazken ikinci dönemde cehenneme ilişkin ürkütücü bilgiler vardı. ¹²³

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Hint eğitim sisteminde bir kişi altı yaşında okula başlar ve yaklaşık on iki yıl süreyle eğitim görürdü. Orta ve üst sınıfın çocuklarının gidebildiği bu okulların alt sınıflarında temel toplumsal kurallar, günlük hayata ilişkin bilgiler, okuma-yazma öğretilirken üst sınıf kademelerinde dil, felsefe, matematik, hukuk, astronomi, tıp gibi dersler okutulurdu. Özellikle matematik bilimi Eski Hint toplumunda önemli bir mesafe kat etmişti. Antik Yunan medeniyetinin aksine Eski Hint medeniyetinde öğretmenlere büyük değer verilirdi. Öğretmen-öğrenci ilişkisi sevgi, saygı ve sadakat üzerine kuruluydu. ¹²⁴ Eski Hint'te öğretmenler mutlaka Brahman sınıfına mensup olmalıydı. Öğretmenlerin yanında yardımcıları vardı. Hint eğitimi diğer toplumların aksine çok sert değil, yumuşaktı. Öğretmenler öğrencilerin yanlışlarını yumuşak bir dille ve nasihat yoluyla düzeltme yoluna giderdi. Hatalar mükerrerlik arz ederse o zaman dayak devreye girebilirdi. O dönemde cezaların en sertisi soğuk havada öğrencinin üzerine su dökmektir. Ezber çalışmaları Hint eğitim sisteminde önemli yer tutuyordu. Derslerde büyük öğrenciler küçük öğrencilere mihmandarlık ve kılavuzluk yapardı. Dersler genellikle açık alanlarda ağaç altlarında yapılırdı. Yazı çalışmaları ilk olarak kum üzerinde yapılır, ardından mürekkep yaprak üzerinde kullanılırdı. Din anlayışına göre şekillenen Hint eğitim sistemi erkek çocuklar içindi. Kız çocukların eğitim almaları için herhangi bir örgün eğitim kurumu bulunmuyordu. Altı yaşında okula başlayan çocuklara şu nasihatler telkin edilirdi:

- 1) Hiçbir canlıyı öldürme.
- 2) Hırsızlık yapma.
- 3) Yalan söyleme

¹²³ Kanad, 51.

¹²⁴ Maltaş, 95.

4) Kimsenin malını gasp etme.

5) İnsanların karısına, kızına dokunma, namuslarına saygı göster.¹²⁵

Bu beş madde günümüzden yüzlerce yıl önce Hint medeniyetinin günümüz medeni toplumlarında bile tam olarak yerine getirilemeyen ilkelerin var olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Zira geçmiş veya eski toplumlar denilince hep ilkelik ve barbarlık anlaşılrsa da bu verilen bilgiler bunun doğru olmadığını kanıtlaması bakımından önemlidir. Genel olarak topladığımızda Eski Hint eğitim sistemi felsefe ve din eksenli bir gelişme arz etmiştir. Eğitimin temel amacı iyiye ve doğruya yönelmek olarak algılanmıştır. Eğitim faaliyetleri ailede başlamıştır. Kast sisteminden ötürü okullarda eğitimden sadece orta ve üst tabakadaki insanların çocukları yararlanabilmiştir.

1.5 Çin'de Eğitim

Asya kıtasının tarihsel alanları umumiyetle Çin merkezli Doğu Asya, Hindistan merkezli Güney Asya, İran-Irak merkezli Batı Asya olarak kabul edilmektedir. Doğu Asya bölgesi Çin, Vietnam ve Japonya'yı bünyesinde barındırmakla birlikte Doğu Asya kültürü ve tarihi ile ilgili birçok husus Çin tarihi ve kültüründe kesişmektedir.¹²⁶ Çin'i anlayabilmek için öncelikle bu ismin neyi, nereyi ifade ettiğini anlamak gereklidir. Tarihsel süreçte Çin'in sınırları büyük değişiklik göstermiştir. Çin, bazen Türkistan ve Moğolistan'ı sınırlarına dahil etmiş, bazen de Sarı Irmak bölgesine kadar çekilerek küçülmüştür. Ayrıca Çin olarak tabir edilen coğrafyada sadece Çinliler yaşamamıştır.¹²⁷ Bu coğrafyada Çinlilerin yanında Türkler ve Moğollar da yaşamıştır.¹²⁸ Çin değişen sınırları, kesif nüfusu, kendine has coğrafyası, farklı bölgelerde değişen iklim yapısı ve yüzey şekilleri, farklı lehçeleri kullanan insan yapısıyla bir ülkeyi değil, adeta bir kıtayı andırmaktadır.¹²⁹ Bu sebeple Çinliler dahi Çin'in geçmişinin ne kadar geriye gittiği, geçmişte Çin coğrafyasının tam olarak neresi olduğu hakkında kesin ve ortak bir kanaate

¹²⁵ Şişman, 15.

¹²⁶ Pulat Otkan, Sinoloji Araştırmalarının Tarihçesine Genel Bir Bakış, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, 1981, 227.

¹²⁷ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 1947, 1.

¹²⁸ Kanad, 24.

¹²⁹ Störig, 121.

varabilmiş değildir.¹³⁰ Bu durum Çin tarihi hakkında kesin bir hükme varabilmeyi zor hale getirmektedir.

Yakın zamana değin Çin tarihini en eski devirlere götürebilmek için sadece yazılı kaynaklar referans alınıyordu. Bu yazılı referanslara göre Çin tarihi MÖ. 2700, 3000 ve 4000'lere kadar götürülüyordu.¹³¹ Günümüzde artık sadece yazılı kaynaklarla değil arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular neticesinde Çin tarihinin çok daha eski dönemlere dayandığı anlaşıldı. Bu bağlamda Çin düşünce tarihinin MÖ. 6000'lerde oluşmaya başladığı ortaya çıktı. Tabii bu dönemde yaşayan topluluklar şimdiki Çin toplumunun aynısı değildi.¹³² Siyasi olarak aileler ve sülalelerin ortaya çıkışı ise MÖ. 1100'lere tarihlendirildi. Çin'in bu denli köklü geçmişi üretim ve ticari faaliyetlerin varlığıyla mümkün hale gelebildi.¹³³ Bununla birlikte Çin'in sosyal yapısı, fikir ve inanç dünyasının zenginliği köklü ve zengin bir medeniyetin oluşmasına katkı sağladı. Toprakların tarım arazileri haline dönüştürülmesi, akarsulardan faydalanılması, kağıt-porselen-pusulalar-kağıt para gibi buluşlar, devlet yönetimi alanında faaliyetler, güzel sanatlar (seramik ve resim), edebiyat alanında özgün çalışmalar Eski Çin medeniyeti tarafından gerçekleştirilerek insanlık tarihine armağan edildi.¹³⁴

Çin medeniyetinde düşünce yapısı ve eğitim sistemi felsefi düşünceler ve anlayışlar çerçevesinde meydana gelmiştir. Çin'de pek çok felsefi akım vardır ve bu akımlar Antik Yunan felsefesinden daha eski dönemlere tarihlendirilmektedir. Çin felsefesi hem Antik Yunan hem de diğer Asya toplumlarının felsefesinden farklılık arz etmektedir. Çünkü Çin felsefesinin ortaya çıkışı efsanelerle doludur.¹³⁵ Çin felsefesi, tarihsel süreçte bazı düşünceleri savunmaya yönelik bir sistem takip etmiştir. Bu felsefe akımlarının olgunlaşması Çin toplumu hayatı içerisinde şekillenip yayılan düşüncelerle etkileşim içinde olmuştur. Çin'in düşünce okulları ve bu okulların

¹³⁰ Caroline Blunden, Mark Elvin, Ayrı Bir Mekan, **Atkashı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi** (Çev. Selçuk Esenbel, Levent Köker), Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, 12.

¹³¹ Eberhard, Çin Tarihi, 11.

¹³² Wolfram Eberhard, Eski Çin Kültürü ve Türkler, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 1, Sayı 4, 1943, 19.

¹³³ Roger Pol Droit, **Başka Diyarların Felsefeleri** (Çev. İsmail Yerguz), İstanbul: Say Yayınları, 2014, 141.

¹³⁴ Störig, 121-122.

¹³⁵ Cemil Sena Ongun, **Buda ve Konfoçyüs**, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi, 1944, 91.

meydana getirdiği doktrinler Çin hayatının sadeliğiyle ortaya çıkmış ve bu sadeliğin içinde anlam bulmuştur.¹³⁶

Eski Çin medeniyetinde eğitimde daima sağduyu ve itidal hakimdir. Öğretim faaliyetleri ve eylemler her zaman değerlerle ilişkilidir ve eğitimin nihai hedefi insanı yüksek bir karaktere ulaştırmaktır. Çin’de eğitim faaliyetleri belli bir yaş grubu veya okul çağıyla sınırlı değildir. Bu durumu Çin’in eski kutsal kitaplarından *Şaking*’de geçen *“Küçük yaşlardan son nefes verilinceye kadar eğitim düşünülmelidir.”* sözü bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.¹³⁷ Eskiçağ’da Çin’de eğitim faaliyetleri ailede başlıyordu. Çin’de aileye büyük önem veriliyor ve aile kurumu kutsal kabul ediliyordu, aile sosyal hayatın başlangıç noktası sayılıyordu. Bu açıdan Çin eğitim anlayışı Hint, Mısır ve Yunan eğitim anlayışıyla benzerlik göstermektedir. Aile kurumu önemli görüldüğü için evlilik de çok önemli bir olay olarak görülürdü. Çin’de Hint medeniyetinin aksine poligami (çok eşlilik) yaygındı. Ancak bu durum kadınların tamamen değersiz görüldüğünün bir işareti değildi. Çok eşlilik durumunda erkeğin ilk eşi diğer kadınlardan üstündü ve bu kadından doğan çocuklar dahi diğer eşlerden doğan çocuklardan daha ihtimamlı yetiştirilirdi. Kadınların asli görevi kocalarına itaatkar davranmaktı. Erkeğine kötü davranan kadın yüz sopa vurularak cezalandırılırken karısına kötü davranan erkeğe ise ceza uygulanmıyordu.

Eski Çin’de MÖ. 2200 yıllarına ait kutsal kitap olan *Şoking*’de eğitimle ilgili ilginç bilgilere rastlanmaktadır. Bu kitapta eğitim işleriyle ilgilenen bir birimden bahsedilmektedir. Bu bilgilere göre eğitimle ilgili bu birimin görevi genç kuşağa toplumsal ilişkiler hakkında malumatlar vermek ve Çin toplumunda eğitim faaliyetlerini kontrol etmektir. Bu birimin sosyal düzeni güçlü kılmak adına oluşturduğu bazı temel ilke vardır. Bu ilkeler;

- 1) Baba ve evlatları arasında sevgi üzerine tesis edilmiş ilişkiler,
- 2) Hükümdar ve teba arasında hakkaniyet ve adillik üzerine kurulmuş ilişkiler,
- 3) Kadın ve erkek arasındaki ilişkiler,

¹³⁶ Saffet Bilhan, *Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, 1983, 77.

¹³⁷ Maltaş, 71.

4) Büyükler ve küçükler arasında saygı ve itaatkarlık üzerine kurulu ilişkiler,

5) Dostluklar ve genel olarak toplumsal hayatı düzenleyen kurallardır.¹³⁸

Çin toplumunda kız çocuklarından ziyade erkek çocukların eğitimi önemli görülürdü. Bu sebeple erkek çocukların eğitimine ve meslek sahibi olmalarına özen gösterilirdi.¹³⁹ Bu okullarda evvela yazı öğretilirdi. Okuma ve yazma faaliyetleri öğrencilerin tüm eğitim hayatları boyunca devam ederdi. Okullarda okuma-yazmanın yanı sıra aritmetik, jimnastik, musiki, şarkı, dans dersleri de verilirdi. Çin eğitim sisteminde ahlaki eğitim çok önemliydi. Ahlak eğitiminde baba-çocuk ilişkisi, büyük-küçük ilişkisi tüm teferruatıyla çocuklara aktarılırdı. 15’li yaşlarda ilk eğitim tamamlanır, çocuk eğitim görmek isterse eğitime devam eder ve gördükleri derslere ilaveten tarih, coğrafya, tabiat bilgisi, astronomi ve felsefe dersleri okutulurdu.¹⁴⁰ Halkın çocuklarını gönderdiği okullardan ayrı olarak Çin prenslerin eğitimi için de saray okulları vardı. Bu okullarda da yukarıda anlatılan eğitim sistemi geçerliydi. Halkın çocuğunun eğitim gördüğü okullarda farklı yaş grupları bir arada bulunurken saray okullarında iki dereceli okul vardı. Birinci derecedeki okullarda 8-18 yaş arası çocuklar eğitim görürken ikinci derecedeki okullarda 15-20 yaş arasında gençler eğitim görürdü.¹⁴¹

Çin toplumunda öğretmenler Hint toplumunda olduğu gibi itibarlıydı. Öğretmenler çok sevilirdi ve büyük saygı görürdü. Çocuklar okulu bitirdikten sonra bile hayatlarının sonuna değin öğretmenlerini bir baba olarak görürler ve baba saygısı gösterirlerdi. Öğretmeniyle yolda giden bir öğrenci yolda birisiyle karşılaştığında öğretmeni yanında olduğu için konuşmaz, öğretmeniyle asla aynı mesafede yürümezdi. Öğrenci öğretmenin sağ yanında ve birkaç adım gerisinde yürürdü. Okullarda her mevsim yapılan şenliklerde okuldaki en yaşlı öğretmene ithafen kurbanlar kesilirdi.¹⁴²

Çin’de okullar belirli bir merkeze bağlı değildi ve lokallik arz ediyordu. Bu okulların türlerine bakıldığında ise;

¹³⁸ Maltaş, 73.

¹³⁹ Şişman, 12.

¹⁴⁰ Kalın, 24.

¹⁴¹ Kanad, 32-33.

¹⁴² Kanad, 33.

- 1) Cemaat okullarına *Liu*,
- 2) Kanton okullarına *Çiyang*,
- 3) Kasaba okullarına *Siu*,
- 4) İl merkezlerinde bulunan okullara *Hio* veya *Akademiya* denirdi.

Bu okulların sistemi lokal olduğu gibi bütçeleri de lokaldi.¹⁴³

Buraya kadar anlatılanlar Eski Çin’de günlük hayatta ve okul hayatında eğitim-öğretime dair bilgilerdi. Konu başlığının girişinde Çin eğitim anlayışının felsefeye dayandığı belirtilmişti. Şimdi Çin eğitim sistemini felsefi ekoller çerçevesinde açıklamaya çalışalım. Çin felsefesinde “*Yüz Okul*” olarak adlandırılan felsefi okullar Ssu-ma Chien adlı kişi tarafından “*Altı Okul*” adlı bir makale yazılmış ve felsefi okullar bu altı başlık bünyesinde temellendirilmiştir.¹⁴⁴

1.5.1 Tao-Te Chia / Tao-Te Okulu

Tao Te anlayışının temel mantığı *Lao Tzu* tarafından oluşturulmuştur. Lao Tzu 81 tane öğretisini *Tao Te Ching* olarak bilinen kitabında toplamıştır. Bu kitap Eski Çin felsefesine ait ilk eser olarak nitelendirilmektedir. Bu eserde Tao ve Te kavramları ayrı ayrı açıklanmıştır. Bu okul “*Yol ve Yolun Gücü*” olarak nitelendirilmektedir. Bu okulu takip edenler erdemini insanda yoğunlaşması sürecine odaklanır.¹⁴⁵ Lao Tzu Çin düşünce tarihine etki eden büyük filozoflardan birisidir. Bazı kaynaklarda Lao Tzu’nun Çin eğitim ve hayatının vazgeçilmez unsuru olan törenlerde Konfüçyüs’e ders verdiği iddia edilir. Bazı uzmanlar ise bunun mümkün olmadığını, Lao Tzu’nun Konfüçyüs’ten sonraki bir dönemde yaşadığını iddia eder. Tao okulu veya Taoculuk, birey hayatının kanunlarının doğal ortamda aranması gerektiğini savunur. Tao okulunda insan ve sosyal hayattan ziyade doğal hayatın metafizik kuralları ele alınmıştır. Lao Tzu’nun bu okullarda vermek istediği temel mesaj şudur: İnsan ekseriyetle arzularının esiri olur. İnsanın bu şekilde hareket etmesi sosyal çatışmalara

¹⁴³ Kanad, 33.

¹⁴⁴ Fung-Yu Lan, *Çin Felsefesi Tarihi* (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, 39.

¹⁴⁵ Erden Miray Yazgan, *Eski Çin Felsefesi ve Mantık Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, 25.

neden olur. Bunu önlemek için ahlaki ilkeler oluşturulmalıdır. Ahlaki ilkeler de sorunu çözemiyorsa arzuların vazgeçilmelidir.¹⁴⁶

1.5.2 Konfüçyüs Okulu /Ju Chia

Han İmparatorluğu döneminde oluşturulan felsefi okulların ikincisidir. Okul adını bünyesinde barındırdığı Ju sınıfından almıştır. Batı literatüründe okul Konfüçyüs okulu olarak adlandırılmaktadır. Konfüçyüs hiç şüphesiz bu okulun kurucusudur ve öncü kişiliğe sahiptir. Konfüçyüs'ün bizzat kendisi de Ju sınıfına mensuptur. Konfüçyüs sadece Çinli filozoflar arasında değil, tüm dünyada gelmiş geçmiş en büyük filozoflar arasında en dikkat çeken isimlerdendir. Genç yaşta evini bir okul ortamına dönüştüren Konfüçyüs, çok kısa sürede pek çok öğrenciyi etrafında toplamış ve onlara edebiyat, tarih, adab-ı muaşeret kurallarını öğretmeye başlamıştır. Konfüçyüs'ün kendine has bazı ilkeleri vardır ve Konfüçyüs bu ilkelere hayatının sonuna kadar bağlı kalmıştır. Öyle ki devlet yönetiminde üst kademedeki bir göreve gelmeyi çok istemiş olmasına rağmen teklif edilen görevler kendi oluşturduğu ilkelere çeliştiği için çok istediği üst düzey devlet görevlerini kabul etmemiştir.¹⁴⁷

Konfüçyüs, elli altı yaşındayken ülkesini terk etmiş on üç yıl farklı ülkelere seyahat gerçekleştirmiştir. Bu süre zarfında gittiği her ülkede de eğitim faaliyetlerine devam etmiş, insanlara faydası dokunmuştur. Altmış dokuz yaşında ülkesine dönen Konfüçyüs Çin halkı tarafından törenle karşılanmıştır. Seyahat etmeye çıkmadan önce zaman zaman ülke ve siyaset sorunlarıyla ilgilenen Konfüçyüs, ülkesine döndükten sonra hiçbir şekilde siyasi sorunlarla ilgilenmemiş ve kendisini tamamen bilim ve din felsefesine adanmıştır. Konfüçyüs, oluşturduğu felsefe okulunda din eksenli bir eğitim verse de kendisini asla bir peygamber veya kanun koyucu olarak görmemiştir.¹⁴⁸ Konfüçyüs'ün en önemli özelliği, kendisi tarafından koyulmayan kuralları öğrencilere öğretmesidir.¹⁴⁹ Konfüçyüs okulunun temel amacı tüm bireyleri **“Üstün İnsan”** mertebesine çıkarmaktır.¹⁵⁰ Konfüçyüs'ün ortaya çıktığı dönem toplumda ahlaki yozlaşmanın arttığı bir dönemdir. Bu sebeple Konfüçyüs

¹⁴⁶ Maltaş, 90-91.

¹⁴⁷Störiç, 128.

¹⁴⁸ Kanad, 41.

¹⁴⁹ Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, 45.

¹⁵⁰ Yazgan, 33.

oluşturduğu öğretilerde toplum yapısının düzelmesine ve ahlaki yozlaşmanın önlenmesine büyük önem vermiştir.¹⁵¹ Konfüçyüs, her zaman doğrallığı ve sadeliği savunmuş ve öğrencilerine de doğrallığı ve sadeliği telkin etmiş, ihtişamlı bir hayat sürmekten kaçınmıştır.¹⁵²

1.5.3 Mo Okulu / Mao Chia

Mohist okul olarak da bilinen Eski Çin felsefe okullarındandır. Geleneksel anlayışa göre yapılandırılmayan okul, adını kurucusu **Mo Tzu**'dan almaktadır. Mo, Konfüçyüs'ten sonra yaşamış en önemli Çinli düşünürlerdendir. Konfüçyüs'ün fikirlerine tamamen ters fikirleriyle tanınan Mo Tzu, Çin felsefi ve düşünce tarihinde Konfüçyüs'ün rakibi olarak görülmüştür. Konfüçyüs, öğretilerinde geleneğe ve törelere sıkı sıkıya bağlı kalmanın önemini vurgularken Mo Tzu ise geleneğin ve törelerin sorgulanması gerektiğini iddia etmiştir.¹⁵³ Mo Tzu anlayışının en belirgin özelliği ahlak kurallarının mantıksal temellere dayandırılmasıdır. Mo Tzu mantığa uygun gelmeyen ahlaki kuralları reddetmiştir. Mo Tzu'nun 71 bölümden oluşan Mo Tzu kitabında bu anlayış ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Ayrıca bu kitapta savaşlarda yapılacak savunmayla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Bu durum Mo Tzu'nun akıl ve mantık konusunda hassas olmasının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Zira düşmana karşı koyma da mantık çerçevesinde izah edilebilecek bir durumdur.¹⁵⁴

1.5.4 Ming Chia / Adlar Okulu

Çin düşünce tarihinde yer alan önemli okullardan birisidir. Ming sözcüğü hem eski Çin hem de günümüz Çin dilinde "**ad/itim**" anlamına geldiği için okul bu isimde de anılmaktadır. Adlar Okulu mensupları, müzakereciler / tartışmacılar olarak da adlandırılmıştır. Bu okul, Konfüçyüs anlayışının izinden gitmiştir. Adlar Okulu mensupları, bütün gerçekliğin tam olarak anlaşılabilmesi için adların nasıl kullanılması gerektiği üzerinde fikir yürütmüştür. İsimlerin gerçek varlık ile ilişkisini

¹⁵¹ Yazgan, 38.

¹⁵² Maltaş, 82.

¹⁵³ Yazgan, 48.

¹⁵⁴ Yazgan, 49-50.

incelemiş ve dikkatleri isimler üzerinde toplamıştır. Adlar Okulu, sadece adları değil şekillerin altında yatan gerçek mesajları da anlamaya çalışmıştır.¹⁵⁵

1.5.5 Yin-Yang Chia Okulu

Kozmoloji Okulu olarak da bilinmektedir. Eski Çin felsefesinde yer alan önemli okullardandır. Bu okul da Mao Chia Okulu gibi geleneksel anlayışı reddeden bir okuldur. Okul felsefesini “*ökülcülük*”ten almaktadır. Bu okul üyelerinin doğaya ilişkin algıları, görüşleri ve yorumları vardır. Tabiat ve bireyler arasında ilişkiye yönelik birtakım varsayımlar ortaya koymuşlardır. *Tsou-Yen* Yin-Yang Chia okulunun en önemli temsilcilerindendir.¹⁵⁶

1.5.6 Yasacı Okul / Fa Chia

Eski Çin felsefi düşünce tarihinde önemli okullardan birisi de Fa Chia’dır. Çince’de “*fa*” kelimesi yasa veya model anlamına gelmektedir. Okul da ismini buradan almaktadır. Bu okul ideal bir idarenin bilginlerin oluşturduğu ahlak ilkeleri ile değil, yasa tarafından tespit edilen kurallarla meydana geleceğini savunan bir grup idareci tarafından kurulmuştur.¹⁵⁷ Bu okulu oluşturan devlet adamları en iyi idarenin en ince ayrıntısına kadar kurallar konularak oluşturulabileceğini savunmuştur. Bu okulda “*fa*” yani yasa en büyük erdem olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Yazgan, 67-68.

¹⁵⁶ Yazgan, 70.

¹⁵⁷ Fung-Yu Lan, 40.

¹⁵⁸ Yazgan, 87.

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE KÜLTÜREL EĞİTİM, YAZI, YAZITLAR

Türklerin anayurdu farklı uzmanlar tarafından farklı yerler olarak tespit edilmiştir. Ünlü tarih uzmanları Türklerin anayurdunu Çin kaynaklarını referans alarak *Altay Dağları* olarak kabul etmekteyken sanat tarihi uzmanları *Tanrı Dağları-Kuzeybatı Asya* alanını anayurt olarak kabul etmekte, kültür tarihçilerinin bazıları ise *İrtiş-Ural* arasını veya *Altayların Batısı*'ni anayurt olarak kabul etmektedir. Bazı dilbilimciler ise *Altayların Doğusu*'nu Türklerin anayurdu olarak kabul etmektedir.¹⁵⁹ Mukaddes kitaplara bağlı rivayetler ise Yafes'in oğlu Türk'ün vatani olarak *Isık Göl* civarını işaret etmiştir.¹⁶⁰ Dil üzerine yapılan karşılaştırmalı araştırmalar da Türklerin anayurdunun kesin çizgilerle çizilmiş bir yer olmadığını ortaya koymaktadır.¹⁶¹ Eski Türklerin yaşadığı coğrafya, farklı uzmanlar tarafından farklı yerler olarak kabul edilse de bu yerlerin ortak özelliği Asya içlerini işaret etmesi ve Bozkır kültür sahası olarak adlandırılan yerler olmasıdır.¹⁶² Tarih boyunca Türklerin yaşadığı, Türk devletlerinin kurulduğu, Doğu ile Batı kültürleri arasında köprü konumunda olan bu bozkır coğrafyası "*Orta Asya*" olarak adlandırılmaktadır.¹⁶³ Bozkır coğrafyasında dürüstlük, *haysiyet*, *doğruluk* Türk'ün anadan doğma meziyeti olarak kabul edilmiştir. Türk insanı da toplumsal eğitim faaliyetlerini bu meziyetler etrafında şekillendirmiştir.¹⁶⁴ Türkler göçebe hayat tarzının etkisiyle ve cihan hakimiyeti anlayışının gereği olarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmıştır. Bu yayılma Türklerin tarihini, kültürünü ve eğitim faaliyetlerini farklılaştırmıştır.¹⁶⁵ Eski

¹⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, 48.

¹⁶⁰ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, 42.

¹⁶¹ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, 22.

¹⁶² Hasan Aydemir, **İslamiyet Öncesi Türklerde Eğitim** (Ed. Mehmet Köçer, Erol Koçoğlu), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020, 49.

¹⁶³ İbrahim Atalay, Türk Dünyası'nın Coğrafyası, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 319.

¹⁶⁴ Fikret Kanad, **Pedagoji Tarihi**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963, 192.

¹⁶⁵ Rahmi Maltaş, **Sümerlerden Günümüze Eğitim**, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2011, 113.

Türklerin eğitimi hakkında bilgi sahibi olabilmek ve eski Türklerin eğitim anlayışını anlayabilmek için Türklerin ilk atalarını, hayat tarzlarını, başlıca meşgalelerini bilmek gerekmektedir.¹⁶⁶ İslam öncesi Türklerde çocuklara verilen eğitimde **töre** büyük bir önem arz etmiş, aileler çocukların ve gençlerin toplumsallaşması amacıyla büyük gayret göstermiştir. Bu dönemde toplumun eğitimi çok önemli görülmüş, halkın eğitilmesi amacıyla atasözleri, destanlar, şiirler derlenmiş; derlenen bu eserler ozanlar aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.¹⁶⁷

Bozkır coğrafyasında görülen ilk Türk topluluğu İskitler (Sakalar)'dir. İskitler MÖ. 8. yüzyılda Tanrı dağlarıyla Hazar arasında yaşamış ve Balkanlara kadar yayılmıştır. Orta Asya'da ilk teşkilatlı devlet kuranlar Büyük (Asya) Hun Devleti'dir. Büyük Hun Devleti'nden sonra bölgede Birinci ve İkinci (Kutluk) olarak adlandırılan Göktürk Devleti kurulmuştur. İslam öncesi dönemde Orta Asya'da kurulan son devlet ise Uygurlar'dır.¹⁶⁸

Türk kültürünün ortaya çıkışı üzerine üç farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunlar **Altaylı Görüşü, İndio Germen Görüşü, İskit Görüşü**'dür. Bu görüşlerden Altaylı görüşü Bozkır kültürünün ortaya çıkışını Altay yaylalarında Türklerin ataları tarafından oluşturulan *Andronovo* kültürüne dayandırırken İndio Germen görüşü Bozkır kültürünün ortaya çıkışını Ön Asya ve Kafkasya'ya dayandırmıştır. İskit Görüşü ise Bozkır kültürünü Karadeniz'in kuzeyi ve Kuzey Türkistan'a dayandırmıştır.¹⁶⁹ Bu görüşlerden hangisi kabul edilirse edilsin kesin bir husus vardır. O da Bozkır Kültürü / Atlı Göçebe Kültürü ilkel bir kültürü değil, üst düzey bir kültürü hatta medeniyeti temsil etmektedir.¹⁷⁰ Bu yüksek kültürde göçebe hayatın varlığını öne sürerek eğitim faaliyetlerinin olmadığını veya gelişmediğini iddia etmek hem Bozkır kültürünün hem de eğitim kavramının tam manasıyla idrak edilemeyeşinin bir göstergesidir. Zira eğitim tüm toplumlarda görülen ve geniş bir alana yayılan bir süreçtir. Türk Bozkır kültüründe eğitimin temel özellikleri şöyle sıralanabilir;

¹⁶⁶ Kanad, 190.

¹⁶⁷ Demirhan Yılmaz, Hakan Duran, İdris Köse, **Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi**, Ankara: MEB Yayınları, 2019, 167.

¹⁶⁸ Atalay, 319.

¹⁶⁹ İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016, 33.

¹⁷⁰ Koca, 18.

- a) Türklerde sistematik bir eğitim kurumu görülmesi de halk arasında nesilden nesle aktarılan yaygın eğitim söz konusudur.
- b) Bu eğitim, şifahi ve sözlü olarak veya el işleri vb. unsurlarla babadan oğula veya anneden kıza aktarılmıştır.
- c) Eğitimin inanç ve ritüellerle aktarılması söz konusudur.
- d) Askerlik ciddi bir eğitim vasıtası olarak görülmüştür.
- e) Kısıtlı da olsa, damgalardan ortaya çıktığı düşünülen yazı eğitimi söz konusudur.
- f) Çin'den sığınan önemli devlet adamları ve askerler Türk Bozkır kültüründe eğitime katkı sağlamıştır.

2.1 İskitler'de Eğitim

Tarih sahnesinde ne zaman göründükleri bilinmeyen İskitler (Sakalar) hakkında yazılı bilgiler kısıtlıdır. Baykal Gölü etrafından Karadeniz'in kuzeyine kadar geniş bir coğrafyaya yayıldıkları bilinmektedir.¹⁷¹ Bu yayılma, doğu yönünden Çin Seddi'ne batı yönünden Tuna Irmağı boylarına; kuzey ve güney olarak ise 40 ve 50. enlemler arasına, 7000 km'den geniş bir alanda olmuştur.¹⁷² İskit adı Çin kaynaklarında, Pers kaynaklarında, Asur kaynaklarında ve Grek kaynaklarında geçmektedir. İskitler yayıldıkları coğrafyada giyiniş veya bulunduğu coğrafyaya göre adlandırılmıştır.¹⁷³ İskitlerin kökeni üzerine üç nazariye oluşturulmuştur. Bu nazariyeler; *İranilik Nazariyesi*, *Slavlık Nazariyesi*, *Ural-Altay Irkı Nazariyesi*'dir. İranilik Nazariyesi'ni öne sürenler İskitler'in dil ve din dışında hiçbir şekilde İrani bir toplum olduğunu ispatlayamamıştır. Bu nazariye varsayımdan öteye geçememiştir.¹⁷⁴ Slavlık Nazariyesi'ni öne sürenler ise bu yönde hiçbir delil ortaya koyamamıştır. Ural-Altay Nazariyesi ise İskitler'i Türklerin anayurdu, adları, dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri, sanatları ile ilgili pek çok ortak noktada birleştirerek İskitler'in Türk olduklarıyla ilgili çok sağlam deliller ortaya koymaktadır.¹⁷⁵ Ayrıca ünlü Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan, Pers İmparatoru Darius'a atfedilen *Behistun*

¹⁷¹ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018, 48.

¹⁷² İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008, 3.

¹⁷³ Durmuş, İskitler (Sakalar), 7.

¹⁷⁴ Kürşat Koçak, **Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları**, Konya: Kömen Yayınları, 2015, 34.

¹⁷⁵ Durmuş, İskitler (Sakalar), 17.

Kitabesi'nde ismi mevzubahis olan üç Saka topluluğunun kat'i suretle Türk olduğu fikrindedir.¹⁷⁶

Tarihi kaynaklara göre İskitler (Sakalar), bir göç vasıtasıyla ilk kez tarih sahnesinde görülmüştür. Bu göçün MÖ. 8. Yüzyılda Kimmerler'in topraklarına yapıldığı düşünülmektedir.¹⁷⁷ Bu göçün temel sebebi kavimlerin doğudan batıya doğru birbirini sıkıştırmasıdır.¹⁷⁸ Bu süreçten sonra İskitler Hazar'ın batısı, Tuna Nehri'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyinde Kimmer toprakları haricinde Ön Asya içlerine ilerlemiştir. İskitler'in adına ise ilk olarak Asur kralı *Asarhaddon* (MÖ. 680-668) zamanında rastlanmıştır. Prizma B tabletindeki vesikalara göre Asur kralı Kimmer ve Manar saldırılarına karşı koyabilmek için İskit hükümdarı *Bartatua*'ya kızını vermiş ve İskitlerden yardım istemiştir.¹⁷⁹ Yaşadığı dönemde Kimmerler, Urartular, Asurlar, Persler ve Sarmatlar'la ilişkiler kuran İskitler hiç şüphesiz hem bu toplulukların kültürlerini etkilemiş, hem de onların kültürlerinden etkilenmiştir. Bu süreç neticesinde İskit dili, yazısı, sanat eserleri kendilerine has bir özellik kazanmış ve kaynaklarda yerini almıştır. Bunların yanında eğitim faaliyetleri de kendilerine has kültür-medenyet vasıtasıyla şekillenmiştir.

Eğitimin çok geniş bir kavram olduğu ve insanoğlunun hayatının başlangıcından bitişine kadar devam eden bir süreç olduğu çalışmanın giriş bölümünde dile getirilmiştir. Şimdi bu durumu biraz açarak somutlaştırmaya çalışalım. Konu başlığımız olan İskitlerde eğitim tanımında yer aldığı gibi gerçekten çok geniş bir alan arz etmektedir. Göçebe bir hayat süren İskitler, dünya coğrafyası üzerinde farklı bölgelerde farklı hükümdarlar tarafından yönetilmiştir. Çok geniş coğrafyalara yayılan İskitleri yöneten hükümdarların alelade insanlar olmadığı bir gerçektir. Nitekim *Pazırık Kurganı*'nda bulunan ve bazı yöneticilere ait olduğu düşünülen insan kemiklerinin uzun boylu ve heybetli oluşu bunu doğrulamaktadır. Bu durum yöneticilerin yeteneklerinin yanında fiziksel olarak da üstün kişiler olduğu şeklinde

¹⁷⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017, 19. Togan'a göre kendilerini bugün Saka diye adlandıran Yakutlar (Saha) ve Sagaylar Sakalardan meydana gelmektedir. Lakin Sakaları ve Massagetleri ortaya çıkaran unsurlar İran unsurları ile karışmış olabilir.

¹⁷⁷ Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, 26.

¹⁷⁸ Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, 31.

¹⁷⁹ Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, 32.

yorumlanmaktadır. Bu da Türk topluluklarında ve devletlerinde yöneticilerin eleme usulüyle iyi bir eğitim sürecinden geçtiğini akıllara getirmektedir.¹⁸⁰ Ayrıca mecliste söz sahibi olan ve elçileri kabul etme yetkisi bulunan kadınların ülke yönetiminde söz sahibi olması ve erkeklerle birlikte savaşa katılması İskit kadınlarının siyasi ve askeri eğitimleri alabildiğinin bir göstergesidir.

İskitlerde sosyal hayatta kadın-erkek ilişkisi Orta Asya Türk toplumlarıinkiyle benzerlik göstermektedir. İskit aile yapısında tek eşle evlilik (monogami) yaygın olup kadınlara değer verilmiştir. İskit sosyal hayatında sadelik ve güvenilirlik takdire şayan bir durumda olmuştur. Bu durum İskitler'de eğitim faaliyetlerinin kahramanlık, sadelik, samimiyet ve güvenilirlik gibi meziyetlere sahip olmasına katkı sağlamıştır.¹⁸¹ Ayrıca İskitler komşu topluluklarla etkileşim kurmuş olsalar da kendi gelenek ve göreneklerine bağlılık göstermişlerdir.¹⁸² At diğer Türk bozkır toplumlarında olduğu gibi İskitlerin hayatında, çocukluk eğitiminde, askeri eğitimde vazgeçilmez bir unsur olarak yer almış, İskit toplumuna hız ve hareket kabiliyeti kazandırmıştır.¹⁸³

2.1.1 İskitlerde Dil

İskit Türklerinin dili hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Buna karşın kaynak yetersizliği, İskit dili hakkında yapılan çalışmaların tam olarak istenen neticeyi verememesine neden olmuştur. Bununla birlikte yazı Mezopotamya'dan Anadolu'ya, İran'dan Yunansitan'a kadar yayılmışken, bu çağlarda Urartular ve Persler çivi yazısını kullanırken İskitlerin yazıya kayıtsız kalmadıkları da bir gerçektir. Çünkü İskitler adı geçen bu topluluklarla ilişkiler kurmuştur ve Pers İmparatorluğu'nun başkenti *Susa* çevresinde bulunan çivi yazılı tabletler bunu destekler niteliktedir.¹⁸⁴ İskitlerin hangi lisanı konuştuklarına dair bilgiler çivi yazılı kaynaklarda ve Grek kaynaklarında mevcuttur. *Susa*'da bulunan çivi yazılarında geçen eylem kelimelerinin neredeyse tamamı Türkçe'dir. Bu kelimeleri örnekler verecek olursak;

¹⁸⁰ Aydemir, 53.

¹⁸¹ İlhami Durmuş, Kazakistan'da Sakalar, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 191.

¹⁸² Durmuş, İskitler (Sakalar), 57.

¹⁸³ Aydemir, 53.

¹⁸⁴ Durmuş, İskitler (Sakalar), 46-47.

anira-onarmak, daldu-daldırmak, dutmak-tutmak, gir-götürmek, kappika-kapama, barmak-varmak, tartinta-tartınmak... Görüldüğü gibi İskitlere ait çivi yazılı metinlerde eylemler günümüz Türkçesiyle fonetik açıdan benzerlik göstermektedir.¹⁸⁵ Pers metinlerinde *Denizin Ötesindeki Sakalar* şeklinde isimlendirilen İskit dilinde yaratıcı adı ve coğrafi terimlerin Türkçe'yle ilintili olduğu belirtilmektedir. İskit dili hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz bir yazı Kazakistan Almaata bölgesinde *Esik Kurganı*'nda ortaya çıkarılmıştır. Günlük hayatta kullanılan bir kap üzerine yazılmış yazı Olcas Süleymanov¹⁸⁶ tarafından okunmuştur. Bu yazı "*Khan uya üç otuzi yok boltı utig-sa tozıldı.*" biçiminde okunmuş, günümüz Türkçesi'ne "*Kan'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu ve halkın adı sanı da yok oldu*" şeklinde çevrilmiştir. Esik Kurganı'ndan çıkan bu yazının Türkçe olarak kabul edilmesi Saka dilinin Türkçe olduğuna dair en önemli örneklerdendir. Gerek çivi yazıları gerekse Esik Kurganı'ndan elde edilen yazılar İskit (Saka) dilinin Türkçe olduğunun en bariz ispatıdır.¹⁸⁷

2.1.2 İskitlerde Yazı

İskitlerin çivi yazısının kullanıldığı havzada uzunca bir süre kalması onların bu yazıya çok yabancı olmadıklarını gösterir. Yukarıda da belirtildiği gibi *Susa*'da bulunan yazıtların gerçek anlamda Türk kültür dairesinde olan İskitlere ait olduğu kabul edilmektedir. Bu durum İskitlerin çivi yazısını bildiğini ve bu yazıyı kullandığını gösterir. *Esik Kurganı*'nda bulunan runik yazılar *Orhun-Yenisey* tipinde olup eski Türkçe yazılardır ve Altay dil grubuna dahildir. Esik Kurganı'nda bulunan dikey yazı yirmi altı harften oluşmakta olup Orhun Yazıtları'na benzemektedir.¹⁸⁸ Pavlador civarında Bobrovoye köyü arazisinde yapılan kazılarda bir kurganda MÖ. 5000-4000 arasına tarihlendirilen Sakalar'a ait runik yazı tespit edilmiştir. Yine Esik

¹⁸⁵ Bu durum ati-orta, atzak-uzak, gami-gemi, gik-gök, kiçi-kişi, ufarri-öbürü, val-yol gibi kelimelerde de kendisini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)** Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008, 57.

¹⁸⁶ Olcas Süleymanov 1936 yılında Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde doğmuş olup, Kazakistan Türklerindedir. Babası Ömer bey Kızılordu'da subay olup, Olcas Süleymanov doğmadan dört gün önce bir çatışmada ölmüştür. Annesi Fatma Hanım ise, eşini kaybettikten yıllar sonra Kazak gazeteci Abdül Ali Bey ile dünya evine girmiştir. Abdül Ali Bey, Olcas Süleymanov'un yetişmesinde ve kariyerinde çok önemli bir yere sahiptir. Üniversite hayatında Kazak Devlet Üniversitesi'nde Jeoloji bölümüne başlamış ve burada edebiyata hatta şiire ilgilenmiştir. Antropoloji ve tarih ile ilgilenen Süleymanov Orta Asya Türk tarihine ışık tutan çalışmalar yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, **Kazak Bozkırındaki Meşale Olcas Süleymanov**, İstanbul: Post Yayınevi, 2020

¹⁸⁷ Durmuş, İskitler (Sakalar), 48.

¹⁸⁸ Durmuş, İskitler (Sakalar), 49.

Kurganı'nda MÖ. 5000-4000 arasına tarihlendirilen bir gümüş kap üzerinde runik yazıya rastlanmıştır.¹⁸⁹ İskitlerin çivi yazısını İran üzerinden Anadolu içlerine gelip burada belirli bir süre zarfında kaldıkları zaman öğrendikleri düşünülmektedir. Bunu Susa'da bulunan çivi yazılı metinler doğrulamaktadır. Esik Kurganı'nda bulunan ve İskitlere addedilen yazıların Göktürk yazısının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Çünkü Esik Kurganı'nda bulunan yazılar Orhun-Yenisey Yazıtlarıyla karşılaştırılmış ve bu yazıların Göktürk yazısının prototipi olduğu anlaşılmıştır.¹⁹⁰

2.1.3 İskit Kurganları

Kurgan, öz Türkçe bir kelime olup *korugan* kelimesinden gelmektedir. Bozkır kültürünün önemli bir unsuru olan çadırların ölen kişiler için dizayn edilmiş şeklidir. Kurganlar Bozkır kültürüne özgü bir özellik taşımakta olup Türklerde ahiret anlayışının var olduğunun bir göstergesidir. İhtişamlı İskit kurganları MÖ 8. ve MS 1. yüzyıllar arasında Kuzey Moğolistan, Ural, Altay, Volga, Paltova, Kiev, Don, Dinyeper, Kırım, Taman, Kuban ve batıda da umumiyetle Romanya ve Macaristan civarında bulunmaktadır.¹⁹¹ Esik Kurganı'nda bulunan bazı kapların üzerinde bulunan yazıların İskitlere ait olduğuna daha önce değinilmişti. Şimdi kurganlarda ortaya çıkan buluntu ve kalıntıları İskit kültürü ve dönemin sanatsal eğitimi açısından ele almaya çalışalım. *Bozkır Kurgan Medeniyeti*'nin tipik unsuru göçebe hayvan üslubudur. İskit sanat eserleri 1763'te Sibirya'da ortaya çıkmaya başlamıştır. Güney Altay'da Katanda'da, Doğu Altay'da Pazırık Vadisi'nde bulunan kurganlarda ortaya çıkarılan sanatsal eserler mükemmeldir. Göçebe hayvan üslubunda ilk defa kemikler kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹² Bozkır coğrafyasının insanla savaş, hayvanla savaş, doğayla savaş anlayışı sanatsal faaliyetlerde desen temalarına yansımıştır. Bu yansıma dokumalarda, keçelerde, kuşanılan kuşaklarda kendisini göstermiştir.¹⁹³ İskitlerin oluşturdukları sanat eserleri onların Orta Avrupa'ya göçleriyle birlikte Avrupa sanatına büyüleyici ve anlamlı katkılar sağlamıştır.¹⁹⁴ İskit hayvan üslubunda

¹⁸⁹ İlhami Durmuş, Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronoloji, **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 5. 135.

¹⁹⁰ Durmuş, İskitler (Sakalar), 50.

¹⁹¹ Kürşat Koçak, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, Cilt 1, Sayı 25, 2015, 68-69.

¹⁹² Durmuş, İskitler (Sakalar), 66.

¹⁹³ Durmuş, İskitler (Sakalar), 67.

¹⁹⁴ Koçak, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı, 69.

canlı natüralizm hakimdir. Bu resimlemelerde geyik, keçi, kurt, köpek, at, ayı ve yırtıcı kuş figürleri kullanılmıştır.¹⁹⁵ İskitlerin bu resimlemeleri titizlikle kullanması onların sanatsal ve kültürel eğitim faaliyetlerinde önemli bir mesafe kat ettiklerinin göstergesidir. Kurganlarda bulunan sanat eserlerinin çoğunun kıymetli madenlerden olan altından yapılmış olması İskitlerin ekonomik yönden güçlü olduklarının bir göstergesidir.¹⁹⁶

2.1.4 Alp Er Tonga Destanı

Türk tarihi için önemli kültür-eğitim eserlerinden birisi hiç şüphesiz destanlardır. Yapılan araştırmalar Sibiryta steplerinden Akdeniz kıyılarına kadar gelen Türklerin pek çok milli destan oluşturduğunu ortaya koymuştur.¹⁹⁷ Bu destanlardan Alp Er Tonga Destanı İskit (Saka) Türk hükümdarı Alp Er Tonga'nın Perslerle yaptığı mücadeleleri konu alan Türk destanıdır. İran lirizmiyle yazılmış *Şehname* adlı eserde İran-Turan mücadelesi ve Alp Er Tonga'nın bir hile ile öldürülüşü, bu durumun Türkler arasında derin bir üzüntü meydana getirmesi anlatılmıştır. *Alp Er Tonga Sagusu* olarak bilinen metin 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı *Divan-ı Lügat'it Türk'te* yer almıştır.¹⁹⁸

İskitler'in kendilerine ait dillerinin olması, Göktürk yazısının başlangıcı kabul edilen bir yazı kullanmaları, edebi bir üslupla yazılan destanlar meydana getirmeleri İskitler'de kültürel anlamda belirli bir eğitim seviyesinin olduğunu göstergesidir.

2.2 Hunlar'da Eğitim

Bozkır'ın derinliklerinde Orta Asya'nın kadim tarihinde yazılı kaynaklara göre bilindiği kadarıyla teşkilatlı ve müesseseseleşmiş ilk devlet Büyük Hun İmparatorluğu veya diğer bir ismiyle Asya Hun İmparatorluğu'dur.¹⁹⁹ Çin kaynaklarında geçen

¹⁹⁵ Durmuş, İskitler (Sakalar), 70.

¹⁹⁶ Said Mübin Çalış, Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2017, 49.

¹⁹⁷ Kürşat Koçak, *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015, 103.

¹⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat'it Türk* (Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara: TDK Yayınları, 2014, 19.

¹⁹⁹ Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020, 21.

Hsiung-nu adının aslının Hun olduğu ve bu adla tanındığı bilinmektedir.²⁰⁰ Mitolojik Çin kayıtlarına göre Hunların tarihi MÖ. 2225 yıllarına kadar gitmektedir. Hsiung-nu kelimesinin tam karşılığının Hun olduğu ise MS. 311’de Soğdca bir metinden anlaşılmıştır. MÖ. 2225’te tam teferruatlı olmamasına rağmen Hunların atalarına ilişkin bazı belgeler vardır. Kemikler ve kaplumbağa kabuklarına yazılan metinlerde Hunların atalarının Çin’deki hanedanlarla olan münasebetlerine değinilmiştir.²⁰¹ Geniş bir coğrafyada ve geniş bir zaman zarfında egemenlik kuran Hunlar’a ait bilgiler sadece Çin kaynaklarıyla sınırlı değildir. Hunlar; Batı Roma İmparatorluğu yani Bizans tarafından *Hunni* ve *Chunni*, Ermeni kaynaklarında *Hunik*, Yunanca’da *Huo* ve *Xouw*, Soğdca’da *Xun*, Hint kaynaklarında *Huna* olarak geçmektedir.²⁰² Asya Hun İmparatorluğu, Türk tarihinde bilinen ilk siyasi teşekkülü oluşturan devlet olmanın yanı sıra Orta Asya’da eli silah tutan tüm toplulukları bir çatı altında toplamış ve siyasi birlikteliği sağlayarak bölgede halkın huzur içinde yaşamasına vesile olmuştur.²⁰³ Eldeki kaynaklara göre Hunların bilinen ilk hükümdarı *Teoman* (Tuman)’dır. Teoman’ın ikinci eşi muhteris bir kadın olduğu için kendi oğlunu veliaht yapabilmek amacıyla Teoman’ı etkileyerek onun birinci eşinden olma ve tahtta hak iddia edebilme kudretine sahip olan *Mo-tun* (Mete)’yi antlaşma gereği Yüeciler’e esir olarak verilmesini sağlamıştır. Mete, Yüeciler’in elinde esir bulunurken üvey annesinin babasını etkilediğini ve babası Teoman’ın da onun etkisiyle kendisinin Yüeciler’e esir verildiğini öğrenmiş ve babasına karşı içten içe bir kırgınlık duymaya başlamıştır. Yüeciler’in elinden kurtulan Mete bu olayı unutmamış ve tahtı ele geçirmeyi kafasına koymuştur. Zamanı gelince babasını öldürerek tahta geçen Mete, Asya Hun Devleti’ne en parlak dönemini yaşatmış ve Türk tarihinde bazı ilklere imza atmıştır.

Hunların eğitim anlayışını kendilerinden önceki Türk toplulukları ile kendilerinden sonra kurulan Türk devletlerinde olduğu gibi hayat tarzları belirlemiştir. Kalabalık hayvan sürülerine sahip, atlı göçebe bozkır kültürünü benimseyen Hunlar, Çin’le sürekli mücadele içinde olduğu için her zaman savaşa hazır bir şekilde kendilerini yetiştirmişler ve çocukları da bu anlayışa uygun olarak eğitmişlerdir. Bu durum da

²⁰⁰ Ahmet Taşağıl, **Bozkırın Kağanlıkları**, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, 27.

²⁰¹ Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, 51.

²⁰² Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, 23.

²⁰³ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 2017, 43.

doğal olarak savaşçılık, yönetim kabiliyeti ve bazı el sanatları gibi hususlarda Hunlar'ın önemli mesafeler kat etmesine katkı sağlamıştır.²⁰⁴ İslamiyet öncesi Türklerde Türk milletini ayakta tutan iki temel yapı *ordu ve aile* olmuştur. Her iki yapının da ayakta kalabilmek için bazı temel eğitim sürecinden geçmesi gerektiğini iyi bilen Hunlar, günümüzdeki gibi formal bir eğitim görülmesi de eğitime büyük önem vermiştir.²⁰⁵ Asya Hun Devleti Türk eğitim tarihinde bariz uygulamaların görülmeye başladığı bir dönemdir. Asya Hunları döneminde eğitim faaliyetleri devletin bilinen ilk hükümdarı Teoman döneminde başlamıştır.²⁰⁶ Bilhassa Mete Han döneminde kuvvetli bir toplum yapısı hedeflendiği için etkin ve disiplinli bir eğitim görülmüştür.²⁰⁷ Dünyadaki tüm toplumlarda olduğu gibi Hunlar'da da ilk çocukluk eğitimi annenin görevi olarak görülmüştür. Bu sebepten ötürü *Dede Korkut Hikayeleri*'nde anne hakkı *Tanrı Hakkı* olarak kabul edilmiştir.²⁰⁸ Bununla beraber devlet bu görevi babaya da yüklemiştir. Karakter itibarıyla savaşçı bir yapıya sahip olan Hunlarda Türk kültür ve medeniyetine uygun olarak kız-erkek ayrımı yapılmamış ancak erkek çocukların eğitimi daha önemli görülmüştür.²⁰⁹ Asya Hun Devleti'nde toplumsal eğitim;

-Göçebe hayat biçimiyle uyumlu ve dinamik bir toplum meydana getirmeyi,

-Bağımsızlığı ülkü edinip cesur ve dayanışmayı bilen bir toplum meydana getirmeyi,

-Vatanı ve vatani korumanın kutsallığını gelecek nesillere kavratmayı hedeflemiştir.²¹⁰

Mete Han döneminde meydana gelen ve Atatürk'ün de çok anlamlı bularak 1933 yılında Balıkesir Lisesi'nde tarih dersi sonunda öğretmenlere anlattığı olay vatan ve vatani korumanın kutsallığını özetlemektedir. Olaya göre Mete tahta geçince komşu devlet reisleri ondan en değerli atını ister, kurultay toplanır ve bu durumu onur kırıcı

²⁰⁴ Aydemir, 68.

²⁰⁵ İlhan Aksoy, Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 16, 2011, 11.

²⁰⁶ Yılmaz, Duran ve Köse, 167.

²⁰⁷ Zehra Kayaşan, Filiz Topçu, *Türk Eğitim Tarihi Ders Kitabı*, Ankara: MEB Yayınları, 2016, 19.

²⁰⁸ Yasemin Kurtoğlu, Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile, Ankara: TTK Yayınları, 2019, 26.

²⁰⁹ Ayhan Balaban, *İskit, Hun ve Göktürkler'de Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, 39.

²¹⁰ Servet Hali, Selcan Rencüzaroğulları, İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Cilt 6, Sayı 17, 2017, 428.

bularak kabul etmek istemezler. Ancak Mete Han “*Nasıl olur da bir atı komşu devletten değerli görebiliriz.*” der ve atını verir. Bir zaman sonra elçi yine gelir ve Mete Han’dan karısını ister. Aynı sözleri tekrarlayan Mete Han karısını da verir. Bundan yüz bulan elçi bir süre sonra kimsenin oturmadığı sınır boyunda çorak bir araziye ister. Mete Han bu kez “*Toprak devletin temeli, milletin malıdır.*” der ve elçinin başını kestirerek o ülkeye savaş açar. Bu durum Hunlarda vatan sevgisinin ne denli yüksek olduğunun bir göstergesidir.²¹¹

Hunlarda eğitimde ahlaki kıstaslar ve deneyimlerden elde edilen bilgiler sözlü olarak aktarılmıştır. Yani Hunlar duyu organlarına hitap etme ve deneyimleme, bir başka deyişle yaparak yaşayarak öğrenme yoluna gitmiştir. Hunlarda iyi yetişmiş oğlana **ataç**, iyi yetişmiş kıza ise **anaç** denilmiştir. Bu tabirler çocukların eğitiminin ailede kimler tarafından üstlenildiğinin bariz bir göstergesidir. Aile eğitimi ve terbiyesi eski Türkler için çok önemli görülmüştür. Anne, erkeğin hanımı olarak **evdeş** sayılmıştır. Erkek çocukların eğitiminden baba, kız çocukların eğitiminden anne sorumlu olduğu için huy ve karakter olarak erkek çocuğun babaya, kız çocuğun da anneye benzemesi önemsenmiştir.²¹² Eski Türk kültürünü inceleyen akademisyenler güçlü bir askeri teşkilata sahip eski Türklerde devlet işlerinin yürütülebilmesi için belirli bir eğitimin zorunlu olduğunu, yönetim ilke ve tatbik yollarını öğreten bir eğitim sisteminin mevcut olduğunu söylemektedir.²¹³ Bunun yanında **töre**’ye sıkıca bağlılık her işte intizamı davranmayı gerekli kılmıştır.²¹⁴ Bu anlayış İslam öncesi Türk devletlerinde **yaygın eğitim**’in temelleri kabul edilebilir.²¹⁵ Türk siyasi hayatında halkı giydirmek ve beslemek işinin ülke genelinde var olması **dağıtım** ağının varlığını göstermektedir ve bu durum da gelişmiş bir eğitim sistemini gerekli kılmıştır.²¹⁶ Her toplumda olduğu gibi Hunlarda da az da olsa **din** bir eğitim aracı olarak görülmüştür. Özellikle devlete ve hükümdara itaat dini eğitimin bir parçası sayılmıştır.²¹⁷

²¹¹ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2016, 6.

²¹² Koca, 144-145.

²¹³ Maltaş, 114.

²¹⁴ Saadettin Gömeç, İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 20, Sayı 31, 2000, 52.

²¹⁵ Siddik Ünal, Hakan Öztürk, İslamiyetten Önce Türklerde Eğitim ve Öğretim, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dersisi**, Cilt 13, Sayı 2, 2008, 92.

²¹⁶ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 325.

²¹⁷ Maltaş, 117.

2.2.1 Hunlarda Dil

Uzun bir tarihe sahip olan ve toplumsal hayatları hakkında bilgi sahibi olduğumuz Asya Hun Devleti'nin dili hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Çince yazılardan çevrilmiş kelimeler mevcuttur. MS. 400'lere tarihlenen on tane Çince ideogramdan meydana gelmiş beyitin varlığı bilinmektedir. Hun dilinden kalan bu kelimeler Türkçeye açıklanmaktadır. Bu söz varlıklarının bazıları ve Türkçe karşılıkları şöyledir;

Che 'ng-li Ku-t'u (Tanrı kutu)

Ch'an-yü (belki yabgu)

Ching-lu (kıngrak/ tören kılıcı)

Yen-chih (shih) (Yemçi/ hükümdarın eşi)

T'ou-lu (mezar)

T'ie-fa (demir)

Ou-t'a (otağ)

Ou-lu-t' o(ordugâh)²¹⁸

Yine MÖ. 400'lere tarihlenen ve Çince kaynaklarda anlamı da verilen Hun dilindeki beyit Pulleybank tarafından şöyle transkript edilmiştir;

Süke tılıkang/Bukuk-gu tutang (Düşman ordusuna karşı çıkın, Bukuk (lider)'u tutsak alın.²¹⁹

Büyük bir kısmı özel isim ve unvanlardan oluşan ve bazılarının anlamları tam olarak çözülememiş kelimelerin sayısı Pulleybank'a göre 190 civarındadır. Çin ideogramları ile yazılan Hun sözcüklerini doğru olarak okuyabilip anlamak hayli güç bir iştir. Çünkü Çin yazısında pek çok ekşiğin yanı sıra *l* ve *r* ünsüzleri ayırt edilememekte, ayrıca *ö* ve *ü* ünlüleri de bulunmamaktadır. Bu nedenle dil bilimciler yirmi civarında Hsiung-nu kelimesiyle on hecelik Hunca beyiti okuyup

²¹⁸ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 313-314.

²¹⁹ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri Giriş**, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1999, 12-13.

yorumlamakta büyük bir zorluk yaşamış, aynı sözcükleri farklı biçimde okumuşlardır.²²⁰

Çin yıllıkları Hun dilinin Türklerin atası olarak kabul edilen *Töles*'lerin diline çok yakın olduğunu ortaya koymaktadır. Bizans kaynakları Hunların dilinin Bulgarların, Avarların, Şekellerin ve Orta Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya göç eden diğer kabilelerin dilleriyle aynı olduğunu belirtmiştir. Hun tarihinden günümüze ulaşan isimlerin bilinenleri incelendiğinde Hun soylularının yoğun olarak Türkçe konuştuğu düşünülebilir. Yukarıda da belirtildiği üzere Hunların Türkçe metinlerine direkt olarak ulaşılmaya bile günümüze kadar ulaşan rütbe veya şahıs isimlerinden hareketle Hun dilinin Türkçe olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında Güney Hunları'nın devamı olarak kabul edilen Hun boylarından bazıları Çin imparatoru olmuş, Çince kullanarak Budizm'in etkisiyle metinler yazmış, Çince kendi tarihlerini anlatan edebi ürünler meydana getirmiştir. Bu dönemde kısa ömürlü hükümdarlıkları zamanında muhteşem saraylar, binalar, köprüler yaptıran ve birçok araziye tarıma açan, kanunlar çıkaran bir toplumda eğitim kurumlarında dile önem verilmesi doğal bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Çin etkisi altında kalan bazı Hun toplulukları Çin etkisine rağmen kendi dillerinde konuşmaya önem göstermiştir.²²¹

Dilbilimciler dillerin tasnifinde Türk kavimlerinin lehçelerini ve dillerini *Altay* dil ailesine bağlamaktadır. W. Schott'un 1836 yılındaki tasnifinden beri Türk ve Fin dillerini bilen bilim adamları *Ural* dil ailesiyle birlikte Türkçeyi *Ural-Altay* dil ailesinden sayarlar.²²²

Bütün bu diller bir diğeriyle akraba olduğu için birbirine yakındır, kelime anlamları ve ahenk bakımından birbirine benzemektedir.²²³ Türk dilinin bağlı bulunduğu Ural-Altay dil grubu içerisinde mukayese yapmak Türk dilinin zenginleşmesine katkı sağlayacaktır.²²⁴ Ayrıca dili toplumsal bir verim olarak gören uzmanlara göre

²²⁰ Talat Tekin, **Hunların Dili**, Ankara: Doruk Yayınları, 1993, 9-10.

²²¹ Seda Demir, Orta Asya Türk Medeniyetlerinde Türkçe, Türkçe Öğretimi ve Diğer Diller Üzerine, **Türkçe Konuşanların Akademik Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2020, 4-5.

²²² Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, 9-10.

²²³ Rasonyi, 10.

²²⁴ Saffet Bilhan, **Orta Asya Bilgin Hükümdarları Devrinde Eğitim-Bilim-Sanat**, Ankara: TDV Yayınları, 1988, 8.

herhangi bir *lisani birlik* eski bir *siyasi birlik*'in ürünü olarak değerlendirilmektedir. Yani Türkler arasında dil birliğinin varlığı Türklerin teşkilatlı siyasi yapılar kurduğunun bir göstergesidir.²²⁵ Dilbilimcilerden Castren ve Ramstedt Hun dilinin Türk ve Moğol dilinin atası olduğunu ileri sürerken Ligeti bu görüşe karşı çıkmıştır.²²⁶

2.2.2 Hunlarda Yazı

Devletlerin siyasi güçleri ve dünya üzerindeki hakimiyetleri kültürel gelişme ile eşgüdümlü olsa da tarihin belirli dönemlerinde zaman zaman bunun tam anlamıyla gerçekleşmediği dönemler vardır. Örneğin, tarihte ilk büyük imparatorluğu kuran ve diğer Türk boylarını bir çatı altında toplayan Hunlar'ın kendilerine has bir yazısı mevcut değildir. Ahmet Taşağıl'a göre yapılan araştırmalarda Hunlara ait herhangi bir yazılı kaynak bulunamamıştır. Bu durum Hunlara ait yazılı edebiyatın incelenmesini zor hale getirmiştir. Buna karşın Çin kaynaklarında Hun diline ait sözcüklere rastlanmaktadır. Bunları okuyup anlayabilmek güç olsa da bu yazılara ilişkin bazı anlamlandırmalar yapılmıştır. Bu yazılardan anlamlandırılan bazı sözcükler; *tengri*, *kutu*, *yabgu*, *kıngrak* (*kılıç*), *emçi* (*elçi*), *tuplu* (*toplu*), *teber* (*temir*), *ordu* (*karargâh*) olarak okunmuştur.²²⁷ Bununla birlikte bazı uzmanlar Göktürk yazısından önce *Akhunlar*'ın Göktürk yazısına benzer bir yazıyı kullandığını belirtmektedir. Ayrıca bu görüşü savunan uzmanlar Orta Asya'nın ilk büyük siyasi teşekkülünü oluşturan Asya Hun Devleti'nde devlet adamları ve kağanların diğer ülkelere mektup yazdığını ve bu mektupları elçilerle gönderdiğini belirtmektedir.²²⁸

Hun yazısının oyma runik damgalardan doğduğu kabul edilmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda Hunların yazıyı bildiklerine ve kullandıklarına ilişkin olarak birtakım örnekler bulunmaktadır. Misal *Üç Hükümdarlık Tarihi*'nde Çin hükümdarı ile Kamboçya hükümdarı *Funan* arasında karşılıklı elçilik ilişkilerinin olduğu kaydedilmektedir. Çin elçisi ülkesine döndüğünde Kamboç Funan hükümdarı hakkında "*kitapları var, onları arşivlerinde muhafaza ediyorlar. Yazıları Hun*

²²⁵ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980, 25.

²²⁶ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar* (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2005, 51.

²²⁷ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 83-84.

²²⁸ Savaş Büyükkaragöz, Hüsnü Livatyalı, İslamiyetten Önce Türk Eğitim ve Öğretim Sistemi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, 1994, 136.

yazılarına benziyor.” demiştir. Bu izahat son derece önemlidir. Çünkü Çinli diplomat Hun yazısından bahsetmekte ve bu yazının stilini dahi bilmektedir. Çinli elçinin sözleri üzerine araştırma yapan dilbilimciler Hun yazısının Hint alfabesinden doğmuş olabileceğini belirtmektedir. Hunların yazıyı kullandıklarına ilişkin bir diğer örnek ise Mete Han zamanındadır. Bu bilgilere göre Mete Han MÖ. 176’da Çin İmparatoruna/Prensesine bir mektup yazar ve bu mektubunda Çinlilerin Hun sınırına yakın yerlerde yaptığı tahşidatın (toplanma, birikme ve yığınağın) kaldırılmasını ister ve aksi takdirde Çin’e taarruz gücü göndereceğini belirtir. Mete Han’ın bu mektubuna cevaben Çin imparatoru Mete Han’a “*Düşüncelerinizi çok kıymetli buluyorum. Eski devirlerin değerli büyük hükümdarları da bu şekilde düşünmüşlerdir.*” şeklinde cevap vermiştir. Mete Han’ın Çin elçisine böyle buna benzer mektuplar gönderdiği bilinmektedir. Bu durum Hun Türklerinin yazıyı bildiğini ve kullandığını bir delil olarak bize sunmaktadır.²²⁹

2.2.3 Kurganlar

Kurganların Türk bozkır kültürünün temel unsurlarından biri olarak ahiret inancının etkisiyle ortaya çıktığına daha önce değinmiştik. Şimdi Asya Hun Devleti döneminde kurganlarda bulunan kalıntı ve malzemelere sanatsal eğitim açısından değinmeye çalışalım. Yapılan araştırmalarda Avrasya bozkırlarında yedi bin Hun mezarı tespit edilmiştir. Bu mezarların beş bini günümüz Moğolistan sınırları içinde, iki bini ise diğer ülkelerin sınırları içinde dağılışı göstermektedir.²³⁰ Bu kurganlarda bol miktarda kemik parçalı yaylar, madeni günlük eşyalar, çömlekten yapılan kaplar ve silahlar bulunmuştur. Bu durum Hunlarda zanaatın ve zanaat eğitiminin geliştiğinin bir göstergesidir.²³¹ Bu kurganlardan en önemlilerinden birisi **Pazırık Kurganı**’dır. Pazırık Kurganı, Hun dönemine ait kültür merkezlerinin ortak özel alanı sayılabilir. Pazırık Kurganı’nda günlük hayata ilişkin ağaç işlemeciliği, tabutlar üzerinde cennet kuşu resimleri Hun resim sanatının en önemli örneklerindedir.²³²

²²⁹ Aydemir, 76.

²³⁰ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 259.

²³¹ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 262.

²³² Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 64.

2.2.4 Oyunlar

Oynanan oyunlar hiç şüphesiz pedagojik anlamda çocukların gelişimine katkı sağlamaktadır. Eski Türk toplum yaşamında oyunların önemli bir yeri vardır. Eski Türklerde oyuna ilişkin ilk bilgiler Hun çağına kadar geriye gitmektedir. Yapılan araştırmalar Hunlar zamanında bazı oyunların bilindiğini ve oynandığını göstermektedir. Bu alanda da elde edilen kaynaklar Çin menşelidir. Wolfram Eberhard Hunların Çinlilerin oynadığı futbol oyunundan farklı bir futbol oyunu oynadığını belirtmektedir. Ayrıca Arkhangia bölgesinde Kharikhan'da *Gool Mod* kurganında birinci lahitte yuvarlak tahtadan yapılmış bir oyun masasına rastlanmıştır. Bu da Hunların en az bir masa oyunu bildiğini bize kanıtlamaktadır. Bulunan bu oyun tahtası üç parçadan müteşekkil olup her bir parçada ahşap üzerine kazınan sekiz oyun karesi mevcuttur. Ayrıca oyun tahtasıyla birlikte üç adet düz, üç adet yuvarlak gri taşlar bulunmuştur. Bulunan masa tahtası ve taşlar MS. 20-25 yıllarına tarihlenmektedir. Yani denilebilir ki Hunlar MS. 1. yüzyıla geldiğinde masa oyunlarını oynamaya başlamışlardır.²³³

2.2.5 Müzik

Bilindiği üzere müzik icra edebilmek ve müzik aletlerini yapabilmek belirli bir eğitimin sonucunda meydana gelmektedir. Yapılan araştırmalar Hunlar Çinliler tarafından *Hsiou-pu* (K'ung-hou) adı verilen kopuzu kullandığını göstermektedir. Hunların oluşturduğu kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, hatıralar bu kopuzlar eşliğinde icra edilmiştir. Çin kaynakları Hunların yirmi dokuz tane türküsünün bulunduğunu belirtmektedir.²³⁴ Kopuzun yanında vurmali ve nefesli çalgılar da Hunlar tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Hunlarda askeri bando eğitimi alan mızıkacı grupları da bulunmaktadır.²³⁵ Ayrıca Avrupa Hun Devleti döneminde Atilla'nın sefer dönüşünde güzel kızların saf tutup şarkılar söylediği, yine Atilla'nın Burgont kralına bir Hun orkestrası gönderdiği bulgular arasındadır.²³⁶ Kopuz dışında kaval da Hun

²³³ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 304-305.

²³⁴ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler 1**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, 49.

²³⁵ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 305-306.

²³⁶ Büyükkaragöz, Livatyalı, 139.

döneminde çalınan bir müzik aletidir. Hayvancılıkla geçinen Türklerde kaval çalma eğitimi aile içerisinde babadan oğula geçmiştir.²³⁷

2.2.6 Çizgi Resimleri

Hunlarda eğitim faaliyetleri hakkında bilgi veren unsurlardan birisi de çizgi resimleridir. Hunlarda resim sanatı kaya resimlerinden de anlaşılacağı üzere hayli gelişim göstermiştir. Resim çizimlerinde huş ağacı kabuğu ve kemikler kullanılmıştır. Arkeolog Tseveendorj, elinde gerili bir yay olan ve bir yaban koyununu kovalayan avcıyı tasvir eden resmi Hun dönemine tarihlendirmektedir. Burada tasvir edilen yaban koyunu başka bir bölgede tasvir edilen yaban koyunuyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca yaban koyununu kovalayan avcının başında taşıdığı şapkanın tasviri de kurganlardan elde edilen pamuktan dokunan şapkalarla benzerlik göstermektedir.²³⁸ Kazakistan'ın Canbul bölgesinde Kurday Dağları'nda Hun çağına ait, kayalar üzerine yapılmış hayvan figürleri içeren çizgi resimleri bulunmuştur. Bu hayvan figürlü çizgi resimlerinin içinde en eski Türk yazılarına rastlanmaktadır.²³⁹

2.2.7 Oğuz Kağan Destanı

Destanlar ve efsaneler Türk eğitiminde bir metot olarak sözlü anlatım olarak sistematik bir şekilde değil, toplum hayatında önemli yer tutmuştur. Destanların Türk kültür ve eğitim tarihi açısından önemli bir yerinin olduğuna İskitleri anlatan bölümde değinmiştik. Şimdi Hunlar zamanına ait olduğu düşünülen Oğuz Kağan Destanı hakkında bilgi vermeye çalışalım. Oğuz Kağan Destanı'nın esası Oğuz Kağan'ın tüm Türk boylarını bir bayrak altında toplayarak Türk tarihinde en büyük devletlerden birinin kuruluşunu, Türklerin cihan hakimiyeti ülküsünü ve diğer milletleri yönetmek için yaratıldığı fikrini dile getirir.²⁴⁰ Oğuz Kağan Destanı'nın günümüze kadar ulaşmış iki farklı versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Uygurlar döneminde ikincisi ise İslam devri döneminde vücuda getirilmiştir. Uygur versiyonu olarak oluşturulan destan Fransa milli kütüphanesinde bulunmaktadır ve

²³⁷ Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi**, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2014, 288.

²³⁸ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 307.

²³⁹ Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, 1972, 118.

²⁴⁰ Bahattin Uslu, **Türk Mitolojisi**, İstanbul: Kamer Yayınları, 2017, 92.

13. Yüzyılda adı bilinmeyen bir Uygur *bahşı* (ozan)sı tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu versiyonu eksik kalan kısmı Dr. Rıza Nur tarafından bulunarak yayınlanmıştır. Muharrem Ergin ise Reşit Rahmeti Arat'ın yayınına esas alarak destanın tercümesini yapmıştır. Oğuz Kağan Destanı'nın İslami versiyonu ise Moğol İlhanlı tarihçisi Reşideddin Fazlullah'ın *Camiü't Tevarih* (Dünya Tarihi) adlı eserinde yer almıştır. Reşideddin tarafından kaleme alınan bu eseri Osmanlı müverrihi Yazıcızade Ali *Tevarih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde Batı Türkçesine tercüme etmiştir.²⁴¹ Türk kültür tarihi açısından Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca versiyonu İslami versiyonuna göre daha üstün özellik taşımaktadır. Çünkü destanın Uygurca versiyonunda bozkır kültürünün mitolojik tasavvurları, inançları ve dünya görüşü daha arı bir şekilde ortaya konmuştur. Destanın İslami versiyonunda ise olaylar aklileştirilerek popüler bir eser meydana getirilmeye çalışılmıştır.²⁴² Oğuz Kağan Destanı'nın her iki versiyonunda da Oğuz, göçebe toplum hayatında *ideal insan* tipini temsil eden bir karakter taşımaktadır. Oğuz'un halkını tehdit eden insanları etkisiz hale getirmesi ona üstünlük duygusu kazandırmıştır.²⁴³

Oğuz Kağan Destanı hakkında araştırma yapan Türk tarih ve edebiyatçıların bir kısmı Oğuz Kağan'ın Büyük Hun hükümdarı Mete Han olduğu görüşündedir. Reşideddin ve Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından anlatılan Oğuz Kağan ile Hun hükümdarı Mete Han'ın aynı şahsiyet olduğu yönünde kuvvetli tahminler bulunmakla birlikte Uygurca yazılan nüshada Oğuz Kağan'ın Mete Han olduğu yönünde herhangi bir ifade bulunmak mümkün değildir. Tarihi vesikalar Hun hükümdarı Mete Han'ın yaşadığı olaylarla destanda anlatılan olaylar arasında bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir.²⁴⁴ Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un doğumu, gençliği, evlenmesi, çocuklarının dünyaya gelişi, onların adlandırılışı, hükümdar oluşu, fetihleri, fetihler sırasında kurdun kendine yol göstermesi, cihan hakimiyeti ve ülkesini oğullarına pay etmesi anlatılmıştır. Destandaki bilgilere göre ilk cihan hakimiyeti Oğuz Kağan tarafından telakki edilmiştir. Destanda Oğuz Kağan'ın Çin, Hint, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Anadolu, Mısır, Rusya ve dahi Frenk ülkelerini fethettiği yer almaktadır. Destana göre Türklerin ilk büyük atası olan Oğuz Kağan

²⁴¹ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 110.

²⁴² Koca, 266.

²⁴³ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 111.

²⁴⁴ İbrahim Onay, Türk Kültür Tarihi Bakımından Oğuz Kağan Destanı ve Önemi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 171, Sayı 171, 2013, 32.

semavi bir vafa sahip olan ve olağanüstü özelliklere sahip olan bir kişiliktir. Destana göre Oğuz Kağan altı oğluyla beraber dünyayı fethedip cihangir olmasının ardından ana yurduna dönmüş ve büyük bir kurultay toplamıştır. Toplanan kurultayda altın bir otağ kurulmuş; Oğuz Kağan üç büyük oğlu *Bozoklar*'ı sağına, üç küçük oğlu *Üçoklar*'ı ise soluna oturtmuş ve “*Ey oğullarım! Ben çok savaştım, çok yaşlandım. Düşmanları ağılattım, dostlarımı güldürdüm. Gök Tanrı'ya borcumu ödedim ve şimdi yurdumu size pay ediyorum.*” diyerek Türk devlet geleneğine göre ülkeyi oğulları arasında taksim etmiştir.²⁴⁵

Oğuz Kağan Destanı anlatıldığı dönemden sonra ortaya çıkmış olsa da destanın Türk eğitim tarihi açısından önemi oldukça fazladır. Örneğin günümüz edebi üslubuyla *Mustafa Necati Sepetçioğlu* tarafından yeniden yorumlanan *Beyaz Güvercin* adlı çocuk kitabında çocuklara *vatan* kavramı ve *millet olma* bilinci aşılanmaya çalışılmıştır. Bu eserde Oğuz Kağan *İdeal Türk tipini* temsil eden bir karakter olarak ön plana çıkarılmıştır. Kitapta *Türkelî* olarak anlatılan Türk ülkesi çok güzel ve huzur dolu bir ülke şeklinde tanımlanarak yeryüzünün cenneti olarak tasvir edilmiştir. Hikayede yaşlılığı sebebiyle tahtı çocuklarına bırakmayı düşünen Oğuz Kağan'ın çocuklarını toplayıp onlara yaptığı konuşmada *bayrak* vurgusu yapması milli değerlerin sunumu nazarında çok değerlidir. Hikayede Oğuz Kağan, bayrağı milletin bağımsızlığı için mühim sembol olarak görmüş ve çocuklarına bayrağa yani milleti millet haline getiren değerlere çok sıkı sarılmalarını tembihlemiştir.²⁴⁶

2.3 Göktürkler'de Eğitim

Çin kaynaklarına göre Hunların savaş kabiliyetlerinin ve hatta kanlarının Asya'daki en büyük varisleri Göktürkler'dir ve bütün Türklük alemi adını onlardan almıştır.²⁴⁷ Göktürkler'in tarihi Türk tarihinde önemli olduğu gibi dünya tarihinde de önemlidir.²⁴⁸ Göktürkler'in ortaya çıkışını anlatan kaynakların neredeyse tamamı efsanelerle karışık bilgilerle başlamaktadır. Bu durum Göktürk tarihini araştıran uzmanların işini zorlaştırdığı gibi farklı nazariyelerin ortaya atılmasına sebep

²⁴⁵ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 346-347.

²⁴⁶ Melih Erzen, Milli Bilincin İnşası ve Çocuk Eğitimi Bağlamında Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Destan Uyarlamaları, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 43, 2016, 248-249.

²⁴⁷ Rasony, 96.

²⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri, 143.

olmuştur.²⁴⁹ Bu sebeple araştırmacılar genellikle kendilerinin üzerinde çalıştığı vesikalar üzerinden neticelere varmıştır. Tüm bu karmaşıklığa rağmen Göktürkler'in menşei hakkında en isabetli sonuç 542 senesine değin Altaylar'ın güneyinde yaşamış olmaları ve Çin kaynaklarının da hemfikir olduğu üzere Hunlar'ın soyundan gelmiş olmalarıdır.²⁵⁰ Göktürkler yaklaşık iki yüz yıl sürecek tarihleri boyunca Türk siyasi hayatına model olacak bir devlet yapısı ortaya çıkarmıştır.²⁵¹ Türk milletine ad verme şerefini kazanan Göktürkler döneminde Türk milleti ve Türk kültürü her açıdan sistemli bir biçimde meydana gelmiş ve bir nevi günümüze kadar Türk tarihine yön vermiştir.²⁵² Göktürkler'in ortaya çıkışı ile ilgili iki efsane bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kurttan türeme, ikincisi de Suo ülkesinden neşet etme (doğma-meydana gelme) olayıdır. Bu efsanelerden kurttan türeme efsanesi daha çok kabul görmüş ve Türkler *A-shih-na* adı verilen bir kurdun soyuna bağlanmıştır.²⁵³ Göktürkler'in bağımsızlıklarını kazanmaları vassal bir şekilde tabi oldukları *Juan-juan*'larla mücadeleye girişmeleri ve 552 yılında Juan-juan'ları bozguna uğratmalarıyla gerçekleşmiştir. Bu olay Göktürk'lerin tarih sahnesinde kesin olarak ilk görünüşleri olarak kabul edilmektedir. Orhun Vadisi'nden etrafa yayılan Göktürkler çabucak büyüyüp gelişmiştir.²⁵⁴

Tarihte Türk adıyla kurulan ilk devlet olan Göktürkler'in kurucusu *Bumin*, Çin kaynaklarında T'ou-men adıyla zikredilmektedir. Kaynaklarda Bumin'in yanında *İstemi* adında kardeşi de bulunmaktadır.²⁵⁵ Siyasi bir güç olarak bağımsızlığını kazanan Göktürkler ekonomik bakımdan da güçlü hale gelmek için ipek ticaretine başlamış, diplomatik açıdan güçlenmeyle birlikte Çin ülkesine Soğdu elçiler göndermiştir. Göktürk devletinin halk tabakası ise *Töles* adı verilen Türk boylarından meydana gelmiştir. Kaynaklarda Tölesler "*Bütün boyların umumi adı*" şeklinde belirtilmektedir. Tölesler daha sonra *Oğuz* adıyla anılmaya başlamıştır. Bumin liderliğinde kurulan ve 1. Göktürk devleti olarak bilinen devlette Bumin'den sonra oğlu Kara Kağan 553 yılında tahta geçmiş ve aynı yıl vefat etmiştir. Kara Kağan'ın

²⁴⁹ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara: TTK Yayınları, 2018, 11.

²⁵⁰ Ahmet Taşağıl, *Türk Model Devleti Göktürkler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018, 39.

²⁵¹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 123.

²⁵² Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 105.

²⁵³ Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, 13.

²⁵⁴ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara: TTK Yayınları, 1986, 33.

²⁵⁵ Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, 147.

ölümü üzerine tahta kardeşi Mukan Kağan oturmuş, Mukan devleti bir dünya devleti haline getirmiştir. Bu arada Mukan Kağan'ın amcası İstemi Yabgu Kuzey Afganistan (Akhun) ve Batı Türkistan bölgesini ele geçirmiştir.²⁵⁶ Mukan Kağan'ın 572'de ölümü üzerine yerine kardeşi Taspar geçmiştir. Ülke topraklarının genişlediğini düşünen Taspar ülkeyi Doğu-Batı olmak üzere ikiye ayırmış; Doğu'ya yeğeni İşbara'yı, Batı'ya kardeşi Jo-tan'ı getirmiştir. Taspar'ın yaptığı bazı stratejik hatalar halkın ona olan güvenini sarsmıştır. 576'ya gelindiğinde İstemi Yabgu'nun ölümü devleti sarsmış ve devlet bu tarihte resmen ikiye ayrılmıştır.²⁵⁷ 582 yılında Taspar'ın ölümü üzerine tahta İşbara geçmiş ve güçlü şahsiyetiyle boyların güvenini kazanmıştır. İhanet ve kargaşalarla uğraşan İşbara'dan sonra tahta Baga Tarkan geçmiş ve o da öldürülünce yerine Tou-lan kağan olmuştur. Ardından Tardu hükümdar olmuş ve Batı Göktürk devleti yükselişe geçmiştir.²⁵⁸

630 ile 681 yılları arasında bağımsızlıklarını kaybetmiş bir halde yaşayan Göktürkler, 682'de Kutluk (İlteriş) önderliğinde Çin'e karşı mücadele etmiş ve neticesinde 2. Göktürk (Kutluk) Devleti kurulmuştur. 692'de Kutluk'un ölümü üzerine Kapgan Kağan başa geçmiş ve Kapgan'dan sonra ise Kutluk'un oğulları Bilge ve Kültigin yönetime hakim olmuştur. Bu dönemde vezirlik yapan Tonyukuk da kaynaklarda önemli bir isim olarak zikredilmektedir. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra devlet gücünü kaybetmiş ve yıkılma süreci başlamıştır.²⁵⁹ 2. Göktürk Devleti Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olan **Orhun Yazıtları-Kitabeleri**'nin yazıldığı dönem olarak tarihe damgasını vurmuştur. Bu yazıtlar Türk tarihinin ilk Türkçe yazılı belgeleri, Türkçe'nin edebi ürünleri olarak tarih kayıtlarına geçmiştir. Ayrıca Göktürkler kendi adlarıyla milli bir alfabe oluşturan ilk Türk topluluğu olarak da Türk kültür tarihine önemli bir katkı sağlamıştır.

Hunlarda ve diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Göktürkler'de de eğitim bozkır hayatının genel işleyişi çerçevesinde şekillenmiştir. Göktürkler pek çok açıdan Hunların devamı sayılan bir özellik göstermektedir. Bu sebeple Hunların ve Göktürkler'in eğitim tarihi de birbiriyle benzerlik göstermektedir. Bununla beraber

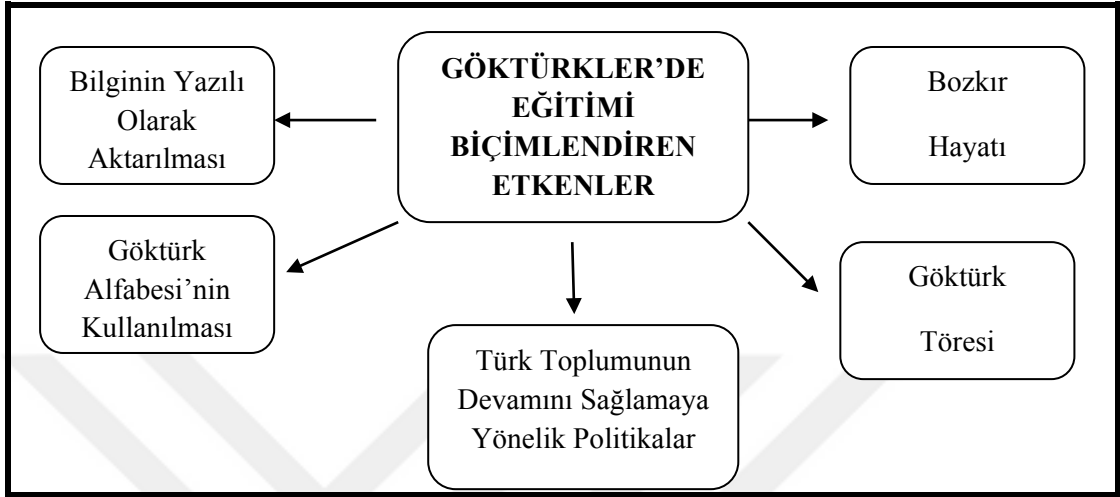
²⁵⁶ Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 115.

²⁵⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, **İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003, 44.

²⁵⁸ Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 137.

²⁵⁹ Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 174.

Göktürkler’de yazılı eserlerin bulunması Türk eğitim tarihinde Göktürkler’i Hunlardan ayrı kılmaktadır. Bulunan yazılı metinler ve kullanılan **Göktürk Alfabesi**, Göktürk döneminde yazı eğitiminin var olduğunun veya yazının eğitim aracı olarak kullanıldığının bir göstergesi olarak görülmektedir.²⁶⁰

Göktürkler’in yazılı eserler meydana getirmesi dil ve yazı hususunda planlı ve örgün bir eğitim yaptıkları düşüncesini akıllara getirmektedir. Göktürkler’in eğitim konusundaki en önemli özelliği 38 harften oluşan kendilerine özgü bir alfabe ortaya çıkarmış olmasıdır. Günümüz Avrupa toplumlarının hemen hiçbirinin milli dil ve yazısının olmadığı bir dönemde Göktürkler ileri bir dil ve yazı ile taş üzerine yazılar yazarak Türk tarihi için çok önemli belgeler bırakmıştır.²⁶¹ Göktürkler’de de Hunlar da olduğu gibi eğitim ilk olarak ailede başlamaktadır ve töreye uygun bir eğitim verilmektedir. Toplumsal anlamda kız çocukların eğitimini anne üstlenirken erkek çocukların eğitiminde baba daha ön planda olmuştur.²⁶²

Divan-ı Lügat’it-Türk’e göre eski Türklerde din, eğitim sistemi içerisinde kullanılan unsurlardan birisidir. Kaşgarlı Mahmud “*Yet, bazı özel taşlarla yapılan bir tür kehanettir. Bu taşlarla yağmur yağdırılır, rüzgar estirilir. Bu Türkler arasında bilinir. Ben bunu bizzat yağma’da müşahade ettim. Bu kahinlik bir yangını söndürmek için yapıldı. Allah’ın izniyle yaz günü kar yağdı, yangın söndü.*” ifadelerinde eski Türklerdeki geleneğin hâlâ canlılığını koruduğunu ifade etmektedir. Bu durum da o dönemde halk arasında süregelen bir yaygın eğitimin olduğunu

²⁶⁰ Zehra Yaşayan , Filiz Topçu, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara: MEB Yayınları, 2016, 20.

²⁶¹ Aydemir, 84.

²⁶² Maltaş, 118.

düşündürmektedir. Ayrıca Çin kaynaklarına göre Kuzey Tszı hanedanı imparatoru 574'te Budist bir keşiş Budizm'in temel ilkelerini Türkçe'ye çevirtip bu metni Türkler arasında dağıtarak onları Budizm'e çekmeyi hedeflemişti. Göçebe Göktürkler arasında böyle bir propagandanın misyonerler vasıtasıyla sözle değil de yazılı metinlerle yapılmak istenmesi Göktürkler'de okuma yazmanın yaygınlık kazandığına kanıt olarak gösterilmektedir.²⁶³

Hunlara ait mezar taşları ve kalıntılar toprak altındayken Göktürkler'e ait mezar taşları ve kalıntılar toprak üstünden çıkarılmıştır. Bu durum Göktürkler'e ait yazılı kaynakların günümüze kadar korunup gelmesine katkı sağlamıştır.²⁶⁴

2.3.1 Göktürkler'de Dil

Göktürkler Türkçe konuşmaktadır ve bu dile ön Türkçe denilebilir.²⁶⁵ Kaynaklara göre onların dili Göktürkçe olarak bilinmektedir ve şu an kullandığımız dil Göktürkçe'ye dayanmaktadır.²⁶⁶ 552 yılında kurulan Göktürkler'in resmî yazışma dilinin Türkçe olduğuna dair bilgiler şaibelidir. Bu şaibeye sebep Moğolistan'ın Kuzey Gangay bölgesinde bulunan 581 yılına ait belgelerdir. Bu belgelerin Soğdca olduğu düşünülmektedir. Ancak bu durum Göktürkler'de resmî yazışma dilinin Soğdca olduğunu göstermez. Buna karşın 1. Göktürk Devleti'nde bir resmî yazışma dilinin olduğu kesindir. Göktürkler döneminde siyasi, ekonomik ve kültürel nedenlerle Soğdca, Sanskritçe, Çince ve Tibetçe dilleri öğrenilmiş, Göktürkler duygu ve düşüncelerini bu dillerle de ifade edebilmiştir. Kaynaklar 2. Göktürk Devleti döneminde Göktürkçe olarak ifade edilen Türkçe'nin daha belirgin bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.²⁶⁷ Zaten Türk tarihinin ve edebiyatının ilk yazılı ürünleri olan Orhun Yazıtları da 2. Göktürk Devleti döneminde meydana getirilmiştir. Göktürkler döneminde kullanılan Orhun Türkçesi adı da verilen Türkçe'nin *Çağatay Grubu* ve *Oğuz Grubu* varyantı olarak iki farklı varyantının

²⁶³ Ünal, Öztürk, 98.

²⁶⁴ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 136.

²⁶⁵ Sencer Divitçioğlu, **Kök Türkler**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, 21

²⁶⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, **Göktürkler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2019, 53.

²⁶⁷ Demir, 8-9.

olduğu kabul edilmektedir.²⁶⁸ Albert von Le Cog, bu dönemdeki Türk dilinin fonetiğini eski Türk kültürünün yüksek seviyede olduğuna şahitlik eden güzel bir örnek olarak göstermektedir.²⁶⁹

2.3.2 Göktürkler’de Alfabe ve Yazı

Alfabe, bir dilin seslerini belirten ve bir sıra halinde dizilmiş belirli sayıda harflerin tamamıdır. Türklerde 5. yüzyıldan 16. yüzyıl başlarına kadar devam eden dönemlerde kendine özgü alfabeye yazılmış pek çok belge bulunmaktadır. Bu belgelerdeki yazılara kimi zaman **Göktürk Yazısı** kimi zaman **Yenisey** veya **Orhun Yazısı** kimi zaman **Türk Runik Yazısı** denmiştir. Bu yazıya Göktürk Yazısı denmesi, bu yazıyı ilk kez Göktürkler’in umumiyetle kullanmış olmasındandır. Yine bu yazıya Yenisey veya Orhun Yazısı denmesinin sebebi de bu yazı örneklerinin en fazla Yenisey ve Orhun nehirlerinin havzasında bulunmasındandır. Bu yazılar aynı zamanda taş oyma yazıları olarak kabul edilmektedir. Dilbilimciler tarafından bu yazının Türk Runik Yazısı olarak adlandırılmasının sebebi ise yazının karakter olarak eski İskandinav ve Germen gizli yazısına benzemesidir.²⁷⁰ Göktürk hakimiyetine giren bölgelerde de Göktürk yazısı görülmektedir. Örneğin Soğd ülkesinde Göktürk yazısı kullanılmıştır.²⁷¹

Türklerin İslamiyetten önce kullandıkları ilk alfabenin Göktürk alfabesi olduğu kabul edilmektedir. Göktürk alfabesi 38 harf veya işaretten oluşmaktadır. Bu alfabeye yazılmış belgeler Yenisey Irmağı boyunca bulunan yazıtlarda ortaya çıkmıştır.²⁷² 1893 yılında Danimarkalı dilbilimci William Thomsen yüzey araştırmaları sonucu elde ettiği bulgular neticesinde bu runik yazıları okuyabilmiş ve bu yazıların Türk diline ait olduğunu ortaya koymuştur.²⁷³

Göktürk alfabesi olarak da bilinen Türk runik yazısının kökenlerine ilişkin tezler üzerine şu maddeler sıralanabilir:

²⁶⁸ Nurettin Demir, Emine Yılmaz, **Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları**, Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü, 2014, 26-27.

²⁶⁹ Rasyonu, 99.

²⁷⁰ Koca, 253.

²⁷¹ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 192.

²⁷² Maltaş, 118.

²⁷³ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 328.

1) Bu teze göre Orhun harfleri Türk damgalarından meydana gelmiştir. Bununla birlikte bu harfler üzerinde Arami, Pehlevi ve Soğd harflerinin tesiri vardır. Ayrıca satırların sağdan sola ve işaretlerin yukarıdan aşağı yazılması Çin etkisini ortaya koymaktadır.

2) Orhun harfleri kök olarak *run* harflerinden meydana gelmiştir. Atlı-göçebelerin Batı'ya gerçekleştirdiği göç neticesinde İskandinavyalılardan alınarak kullanılmaya başlamıştır. Lakin bu tez çok taraftar bulmamıştır.

3) Orhun-Yenisey harfleri Anadolu'da yaşamış bazı kavimlerin yazılarıyla bağlantılı olabilir. Geç Hitit, Frig ve Lidyalıların yazıları Orhun-Yenisey yazılarıyla benzerlik göstermektedir. Bu sebeple ismi geçen kavimlerin yazı sistemi Orhun-Yenisey yazısının temelini oluşturmaktadır.

4) Orhun-Yenisey yazılarının *Arami* veya *Pehlevi* harflerinden türediği iddia edilmektedir. Bu tez geniş ölçüde taraftar bulmuştur. Orhun yazısı ve yazıtlarını çözen Thomsen de Arami, Soğd ve Pehlevi yazısı çerçevesinde fikirlerini işlemiştir.

5) Bu tez birinci ve üçüncü tezin sentezi mahiyetindedir. Bu teze göre Orhun yazısının temeli Arami asıllıdır ancak Avrupa Hunlarının kullandığı runik yazı da İskandinav asıllıdır. Radloff'un ortaya atığı bu tez özgünlük taşımamaktadır.

6) Orhun harflerini Türk damgalarına dayandıran tez oldukça taraftar bulmuş olmasına rağmen bugüne değin bilimsel olarak açıklanamamıştır. Çünkü pek çok Türk topluluğuna ait damga bulunduğu için bu damgaların Orhun alfabesiyle karşılaştırmasından bir netice elde edilememiştir.

7) Bu teze göre Orhun harfleri Arami kökenlidir. Bu harfler daha sonradan Türkler aracılığıyla millileştirilerek Türk damgaları haline getirilmiştir. Bu tez de özgün değildir. Çünkü üçüncü ve beşinci tezin harmanlanması olarak dikkat çekmektedir.²⁷⁴

²⁷⁴ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 329-330.

Orhun alfabesi veya harfleri üzerine oluşturulan tezler değerlendirildiğinde yazının ortaya çıkışında bir fikir birliği bulunmadığı görülmektedir. Yazının kökeninin İskandinav runları, Arami ve Pehlevi yazısı, Anadolu'da yaşamış bazı toplumların yazıları, Türk damgalarına dayandığı görüşleri vardır. Bazı görüşler birbirinin tekrarı veya karışımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüşler arasında en çok taraftar bulan tez Orhun yazılarının Arami yazısından esinlenerek oluşturulduğu ve Türk damgalarına dayandırıldığı görüşüdür. Son tezde değinildiği gibi Türk runiğinin sağdan sola, yukarıdan aşağı yazılışı Arami yazısıyla benzerlik göstermektedir. Ancak bunun ilkin nerede ortaya çıktığı ve hangi Türk topluluğu tarafından kullanıldığı belli değildir ve bu tezlere rağmen Orhun yazılarının kökeni meselesi günümüze kadar kesin olarak çözülebilmemiş bir konu değildir.²⁷⁵ Tüm bu görüşlere rağmen Türk runik yazısı olan Orhun yazısının Türklerin bir buluşu olduğu ve milli bir yazı olduğu tartışılmaz gerçektir. Çünkü hayvan derisi, taş ve sert nesnelere üzerine yalnız düz, doğru ve keskin çizgiler çizilebilmektedir. Türk runik yazısı da umumiyetle düz, doğru ve keskin çizgilerden oluşmaktadır.²⁷⁶ Bu görüş zamanla geliştirilmiştir.

7. Yüzyılda dikilen Yenisey Yazıtları'nda harf sayısı 160 iken 8. Yüzyılın ilk yarısında dikilen Göktürk Yazıtları'nda harf sayısı 38'e düşmüştür. Bu da göstermektedir ki 2. Göktürk Devleti döneminde Türk runik yazısı büyük bir gelişme göstermiştir. Bu 38 harf, Türkçe'nin tüm seslerini karşılamaya yetmiştir. Göktürk alfabesindeki 38 harfin 4 tanesi sesli (vokal) harf işaretidir. Bunlardan her işaret iki sesli harfi karşılamıştır. Bu ses grupları *a-e*, *ı-i*, *o-u*, *ö-ü*'dür. 34 işaret ise sessiz (konsonant) harfler için kullanılmıştır. Gerçekte Türkçe'de bu denli sessiz harf bulunmamaktadır. Lakin bazı sessiz harfler önündeki veya arkasındaki sesli harfin kalın veya ince oluşuna göre iki ayrı işaretle kullanılmıştır. Bu durum sessiz harf sayısını epey artırmaktadır. Sesli harfler çoğunlukla kelime başında ve içinde yazılmamıştır. Lakin "a-e" sesli harf grubu kelime başında ve ilk hecelerde

²⁷⁵ Köprülü, 29.

²⁷⁶ Koca, 254.

kullanılmıştır. Ayriyeten *nç, nd, ny, ld* sesleri ise tek bir işaretle gösterilmiştir.²⁷⁷ Kelimelerin başındaki ve içindeki ünlüler yazılmazken sondakiler yazılmıştır.²⁷⁸

GÖKTÜRK ALFABESİ										
Ünlüler		Kutuplu Ünsüzler			Kutupsuz Ünsüzler		Çift Ünsüzler		Hece Harfler	
Latin	Göktürk	Latin	Kalın	İnce	Latin	Göktürk	Latin	Göktürk	Latin	Göktürk
A, E	𐰀	B	𐰁	𐰂	Ç	𐰃	NÇ	𐰄	İÇ	𐰅
I, İ, É	𐰆	D	𐰇	𐰈	M	𐰉	ND, NT	𐰊	İK	𐰋
O, U	𐰌	G	𐰍	𐰎	P	𐰏	LD, LT	M	OK, UK	𐰐
Ö, Ü	𐰑	K	𐰒	𐰓	Ş	𐰔			ÖK, ÜK	𐰕
		L	𐰖	𐰗	Z	𐰘				
		N	𐰙	𐰚	Ń (NG)	𐰛				
		R	𐰜	𐰝	Ñ (NY)	𐰞				
		S	𐰟	𐰠						
		T	𐰡	𐰢						
		Y	𐰣	𐰤						

2.3.3 Ergenekon Destanı

Göktürkler'e ait olan destan *türeyiş* destanlarının bir versiyonudur. Çin kaynaklarında destanın bölümleri bulunmaktadır. 13. Yüzyıl Moğol tarihçisi *Reşideddin*'in *Camiü't Tevarih* adlı Farsça eserinde destan Moğollaştırılmıştır.²⁷⁹ Göktürkler'e ait bu türeyiş destanında anlatılan olaylar hayal ürünü uydurmalardan değil, tarihi gerçekliklerden oluşmaktadır.²⁸⁰ Destan 17. Yüzyılda *Ebu'l Gazi Bahadır Han*'ın *Şecere-i Türk* adlı eserinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Destana göre *Ergenekon*, Türklerin yüzyıllarca toprağı işleyerek, avlanarak, maden işleyerek yaşayıp çoğaldıkları, etrafı geçit vermez dağlarla çevrili kutsal bir bölgenin adıdır. Ergenekon, Moğolca'da "*geçilmesi güç dağ*" manasındadır. Ayrıca Ergenekon *konulan, yerleşilen yer* olarak da belirtilmektedir. Destana göre Ergenekon'dan çıkış günü 21 Mart'tır. Bu gün ayrıca güneşin Balık Burcu'ndan çıkıp Koç Burcu'na geçtiği ve gece-gündüz eşitliğinin yaşandığı gündür. Bu gün *Nevruz Bayramı* olarak kutlanmaktadır.²⁸¹

²⁷⁷ Koca, 254.

²⁷⁸ Yaşar Bedirhan, *İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Eğitim Akademi Yayınları, 2009, 257.

²⁷⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi 1. Cilt*, Ankara: TTK Yayınları, 2010, 60.

²⁸⁰ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 106.

²⁸¹ Uslu, 99-100.

Destana göre Türk topraklarında Türk oku gitmeyen, Türk kolu yetmeyen, Türk'e tabii olmayan yer yoktu. Bunu kıskanan yabancı kavimler birleşerek Türklerin üzerine yürüdü. Türklerin üzerine yürüyen bu yabancı kavimler hile yaparak Türkleri yendi. Bütün Türk çadırlarını yağmalayarak herkesi öldürdü. O çağlarda Türklerin başında **İl Kağan** vardı. İl Kağan'ın pek çok oğlu vardı ama **Kayı (Kayan)** hariç tüm oğulları savaşta ölmüştü. Kayı Han o sene evlenmişti. Bu düşman taarruzundan sadece Kayı Han ve İl Kağan'ın yeğeni, yani Kayı Han'ın amcasının oğlu **Dokuz (Tokuz) Oğuz** sağ kurtulabildi. İki de eşlerini kaçıırarak tekrar Türk yurduna döndü ve dağların arasında düşmanların giremeyeceği bir yere yerleşti. Bu yerleştikleri yere Ergenekon adını verdiler. Bu iki bahadırın evlatları Ergenekon'da kaldı, çoğaldıkça çoğaldı ve aradan dört yüz sene geçti. Burada o kadar çoğaldılar ki Ergenekon'a sığamaz hale geldiler. Kurultay toplandı ve Ergenekon'dan çıkmaya karar verdiler ama buna bir çözüm bulamadılar. O zaman bir demirci dedi ki: *Bu dağda demir madeni var, demiri eritirsek belki dağ bize geçit verir.* Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler, dağın altını-üstünü, yanını-yönünü odun ve kömürle doldurdular. Yetmiş deriden yetmiş körük yapıp dağın yetmiş yerine koydular. Odunu ve kömürü ateşleyip körüklediler. Tengri'nin inayetiyle demir dağ kızdı, eridi ve akıverdi. Bir yüklü devenin geçebileceği kadar yer açıldı. Sonra nereden geldiği bilinmeyen gök yeveli bir **bozkurt** peyda oldu ve Türklere yol gösterdi. Kurdun kılavuzluğunda Ergenekon'dan çıkıldı ve büyük törenler yapıldı. Ergenekon'dan çıktıklarında Türklerin kağanı Kayı Han soyundan gelen **Börteçine**'ydi.²⁸²

Destanda anlatılan olaylar yukarıda da belirtildiği gibi tamamen hayal ürünü olan efsaneler değildir ve gerçeklikle uyuşmaktadır. Öncelikle destanda **Türk Cihan Hakimiyeti** anlayışı açıkça görülmektedir. Komşu devletlerin Türkler üzerine saldırması da tarihi gerçeklikle uyuşmaktadır. Çünkü Kuzey Liang devletine 439'da Tabgaçlar saldırmıştır. Destanda demirciliğin Türkler tarafından bilindiği açıkça belirtilmiştir ki bu da tarihi gerçekliklerle örtüşmektedir. Çünkü Türkler çevre kavimler tarafından mahir demirciler olarak bilinmektedir. Ayrıca Kayı Han, Aşina ve Dokuz Oğuz gibi isimler de Türk tarihindeki önemli şahsiyetler olarak karışımıza çıkmaktadır ki bu da destanın tarihselliğinin göstergesidir.

²⁸² Uslu, 102-103.

2.3.4 Kurganlar

İskitler ve Hunlar döneminde olduğu gibi Göktürkler döneminde de kurganlar dönemin eğitim-kültür faaliyetlerine ışık tutucu bilgiler vermektedir. Özellikle *Altay Kültür Çevresi*'nde bulunan kurganlarda Göktürk alfabesiyle yazılmış madenden ve topraktan yapılmış kaplar gün yüzüne çıkarılmıştır. Batı Altay bölgesinde bulunan *Tuhayta Kurganı*'nda aynı tipte yapılmış, üzerinde Göktürkçe yazılar olan gümüş maşrapalar bulunmuştur.²⁸³ Altay Dağları'nın güneyinde bulunan *Kuray Kurganı*'nda da üzerinde Göktürk alfabesi bulunan gümüş bulunmuştur. Maşrapanın üzerinde *şadin erligin eş* yazısı yer almaktadır.²⁸⁴

2.3.5 Yazıtlar

Bozkır kültürüne ait yazılı belgelerin bulunduğu en önemli kaynaklardan birisi yazıtlardır. Yazıtlar taş ve kaya bloklar üzerine sert bir cisimle kazınarak oluşturulmuş kitabelerdir. Bu yazıtlar taş ve kaya blokların yanı sıra ahşap ve madeni eşyaların üzerine de yazılmıştır.²⁸⁵

2.3.5.1 Yenisey Yazıtları

Yenisey Yazıtları olarak adlandırılan ve Göktürk alfabesiyle yazılan yazıtların (kitabelerin) civarında, son dönemlerde mühim kazılar yapılmış ve kayda değer pek çok eser ele geçirilmiştir. İsmi her ne kadar Yenisey olarak geçse de Tuva ve Kırgız bölgelerinde de Göktürk etkisi buluntulara rastlanmıştır. *Kem Havzası*'nda bulunan yazıtlar Kırgızlar'a ait olsa da bölgedeki tüm yazıtları Kırgızlar'a mâl etmek ilmi düşünceye uygun değildir. Çünkü yazıtlarda genel olarak Göktürk etkisi hakimdir.²⁸⁶ Yenisey Yazıtları *Sargal-Aksı* denilen yerden başlayarak *Hemçik Irmağı* civarındaki *Şançi* steplerine kadar 200 km'lik bir alanda bulunmaktadır. Yenisey Yazıtları üzerine çalışan araştırmacılar yazıtların hangi tarihlerde dikildiğine ilişkin kesin bir

²⁸³ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 148.

²⁸⁴ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 149-150.

²⁸⁵ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 119.

²⁸⁶ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 199-200.

neticeye ulaşamamıştır.²⁸⁷ Yazıtlar Avrupalılar tarafından 18. Yüzyılın birinci yarısında keşfedilmeye başlanmıştır.²⁸⁸

2.3.5.2 Bugut Yazıtı

Birinci Göktürk Devleti hükümdarı Taspar Kağan döneminde dikildiği tahmin edilen yazıt Soğdca'dır ve yazıtta herhangi bir Türkçe metin bulunmamaktadır.²⁸⁹

2.3.5.3 Orhun (Orhon) Yazıtları (Abideleri, Kitabeleri, Anıtları)

Orhun Abideleri, Göktürk devrinden kalma kitabelerdir. Hükümdar Bilge Kağan döneminin mahsulleri olan kitabeler üç tanedir. Bu abideler *Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan* adına dikilmiştir. Orhun Vadisi bölgesinde bu üç kitabeden başka bir üç kitabe daha bulunmuş olsa da kaynaklar genellikle bu üç önemli kitabelerden bahsetmektedir.²⁹⁰ Orhun Yazıtları hem Türk tarihi hem Türk edebiyatı açısından çok önemli eserler olarak kabul edilmektedir. Toplumsal eğitim açısından mesajlar yer alan kitabelerde insanlara yol gösterici ve öğütleyici pek çok bilgi bulunmaktadır. Yazıtlarda Türklerin sadece akın yapan savaşçılar olmadığı, her türlü sosyal meşgalelerle uğraşan bir millet olduğu dile getirilmiştir.²⁹¹ Yaklaşık 6000 kelimenin bulunduğu Orhun Abideleri ilk olarak 29 Kasım 1893'te Danimarkalı dilbilimci William Thomsen tarafından "*Tanrı, Türk, Kültegin*" kelimelerinin çözülmesiyle eski bir Türk eserinin olduğu dünyaya ilan edilmiştir.²⁹²

Orhun Abideleri'nde eğitimle ilgili unsurlar şöyle ifade edilmiştir: "*Çin milletinin sözü tatlı, ağısı (işlenmiş kumaşı) yumuşak imiş, tatlı sözü (yumuşak) hediyesi, ipek kumaşla, uzak halkı öylece yaklaştırmış. Yakına konduktan sonra kötü bilgisini anda yayar imiş, iyi bilge kişiyi, iyi alp kişiyi yürütmez imiş. Bir kişi yanılrsa, suyuna, halkına, akrabasına kadar yürütmezmiş. Tatlı sözüne, yumuşak hediyesine aldanıp, çok Türk halkı öldün. Türk halkı öleceksin. Beriye Çogay ormanına Tögültün ovasına konayım dersen, Türk milleti öleceksin... Ötüken yerinde oturup, kervan, kafiye*

²⁸⁷ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 125.

²⁸⁸ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara: TDK Yayınları, 1994, 415.

²⁸⁹ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 121.

²⁹⁰ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, 25.

²⁹¹ Kanad, 191.

²⁹² Abdülhalık Çay, Türk Kültürü ve Kaynakları, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cit 1, Sayı 1, 1986, 56.

gönderirsen, hiç sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebedî (bengü) il tutarak oturacaksın. Türk milleti, tok olacaksın, açsan, tokluk düşünmezsin. Bir doyarsan açlık düşünmezsin. Böyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadın... ”²⁹³

Bu metinler Türklerin iyi bir toplumsal eğitimden geçtiğini bizlere hissettirmektedir. Zira çevre milletlere karşı herhangi bir saldırganlık yoktur, barışçılık vurgulanmıştır. Ayrıca devlete karşı itaat ve saygılı davranmak da vurgulanmıştır ki bu da düzgün bir eğitimin mahsulü olmalıdır. Yine kitabelerde geçen şu sözler de ders niteliğinde bilgiler ihtiva etmektedir: “...Dört taraf hep düşman imiş, ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış hep tabi kılmış başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar Batıda demir kapıya kadar kondurmuş, ikisi arasında pek teşkilatsız Göktürk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş. Cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii, ili tutup töreyi düzenlemiş. Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii, oğulları kağan olmuş tabii ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, bilgisiz kağan oturmuş. Buyruku da bilgisiz imiş tabii kötü imiş tabii beyleri milleti ahenksiz olduğu için Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için aldatici olduğu için küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için bey milleti karşılıklı çekiştirttiği için Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu hanımlık kız evladı cariye oldu.”²⁹⁴

Bu metinde de bilginin ve cesaretin gücü vurgulanmış, düşmanların hilesine karşı insanların uyanık olması gerektiği belirtilmiştir. Bu ifadeler eğitici birer öğüt niteliğindedir. Bunun yanında kan dökmek ve insan öldürmek gibi ifadeler yazıtlarda yer almamıştır. Bu durum Türklerin insani değerlere önem verdiğinin bir telakkisi olarak kabul edilmektedir.²⁹⁵ Yine yazıtlarda hükümdarların hangi niteliği taşıması gerektiği vurgulanarak yönetici vasfı taşıması gereken kişilerin özellikleri belirtilmiştir.²⁹⁶ Orhun Abideleri, Türk milletinin binlerce yıllık tarihi birikiminden süzülüp gelen bir zenginliği bünyesinde barındırmaktadır ve dünyada hiçbir milletin

²⁹³ Ünal, Öztürk, 99-100.

²⁹⁴ Ünal, Öztürk, 100.

²⁹⁵ Kanad, 191.

²⁹⁶ Maltaş, 118.

tarihinde bu denli ebedi gerçekleri bu denli üstün bir edebi dille meydana getiren bir eser bulunmaz.²⁹⁷ Orhun Abideleri, Bozkır kültürünün en açık şekilde ifade edildiği yazılı belgelerdir. Abidelerde Türklerin sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatlarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Kitabeler mezar taşı olma özelliğinin yanı sıra birer kültürel beyanname özelliği de taşımaktadır. Ayrıca kitabeler günümüz Türkiye Türkçesi kökeni hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Yazının kullanılması, eğitimin kurumsallaşması anlamı taşıdığı için bu yazılı kaynakların Türk eğitim tarihine katkıları pek önemlidir.²⁹⁸

2.3.5.3.1 Tonyukuk Yazıtı (725)

İki ayrı taştan meydana gelen yazıt, 725-726 yıllarında Göktürk devlet adamı Tonyukuk tarafından ölmeden evvel diktirilmiştir. Büyük olan birinci taşta 35, küçük olan ikinci taşta ise 27 satır yazı mevcuttur. Bu abidede yazı yukarıdan aşağı doğru yazılırken diğer yazıtların aksine sağdan sola değil, soldan sağa olarak vücuda getirilmiştir. Moğolistan'ın Ulanbator şehrinin doğusunda *Nalayh* havalisinde bulunan kitabe Orhun'a 450-500 km uzaklıktadır. Yazıt ilk olarak Radloff tarafından normal yazıya geçirilmiştir.²⁹⁹ Tonyukuk bu kitabede Türklerin Çin'e tabi olduğunu, ardından bağımsızlığını kazandığını belirtmiş, casuslara dikkat edilmesi gerektiğine değinmiştir. Yeniden kalkınma devrine değinilen yazıtta büyük seferlerden bahsedilmiştir.³⁰⁰

2.3.5.3.2 Kül Tigin Yazıtı (732)

Bu kitabe, hükümdar Bilge Kağan tarafından 731 yılında ölen kardeşi Kül Tigin adına *Yollug Tiğın*'e yazdırılmıştır. Kitabede Göktürk Devleti'nin başlangıcından Kül Tiğın ve Bilge Kağan'ın son dönemine kadar olan olaylar anlatılmıştır. Kaplumbağa biçiminde bir kaide üzerine oturtulan kitabenin yüksekliği 3,75 metredir. Kitabe yukarı doğru daraldığından kitabenin genişliği aşağıda 132 cm iken yukarıda 122 cm'dir. Kuzey ve Güney cepheleri ise aşağıda 46 cm iken yukarıda 44 cm'dir. Kitabenin Doğu cephesinde Göktürk hükümdarının damgası, Batı cephesinde

²⁹⁷ Güngör, 31.

²⁹⁸ Hali, Rencüzaroğulları, 431.

²⁹⁹ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 120.

³⁰⁰ Rasony, 101.

Çince metin bulunmaktadır.³⁰¹ Kitabenin Doğu yüzünün 6-7. satırlarında “Çin halkı hilekar ve sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için Türk aklı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahtta oturduğu hakanını kaybedivermiş...” şeklindeki ifadeler toplumsal hayatta uyanık olunması gerektiği hususunda bilgilendirici ve eğitici metinler olarak dikkat çekmektedir.³⁰² Yine Kültigin Kitabesi’nin ilk bölümlerinde “Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmedin, açlık-tokluk düşünmedin. Bir doyunca açlık aklına gelmedi. Böyle olunca seni gözetip kollayan hakanın sözlerini dinlemedin, kalkıp Çin’e gittin. Orada mahvoldun ve yok edildin....” ifadelerle tasarruf bilinci, eldeki nimetin kıymetini bilmenin önemi eğitici bir üslupla dile getirilmiştir.³⁰³

2.3.5.3.3 Bilge Kağan Yazıtı (735)

734’te Bilge Kağan’ın ölümünün ardından dikilmiştir. Yazıtın ilk kopyası Rus arkeolog *Yadrinstev* tarafından çıkarılmıştır. Yazıtlar ilk olarak 1895 yılında Radloff tarafından yayınlanmıştır. Yazıtın Türkçe bölümünü Yollug Tigin yazmış, Çince kısım ve süslemeler Çinliler tarafından oluşturulmuştur.³⁰⁴ Bilge Kağan Yazıtı’nda yer alan : *Yukarıda mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üstüne büyük dedem Bumin, İstemi Kağan hükümdar olmuş, Türk milletinin iline ve töresine çeki düzen vermişler. Dört taraf hep düşman imiş, Atalarım ordular gönderip dört taraftaki milleti hep idaresine almış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş...* ifadeleri töreye uymanın önemi, birlik ve dirliğin faydalarını anlatması bakımından eğitici bilgiler vermektedir.³⁰⁵ Ayrıca Bilge Kağan “*Söylenecek her ne sözüm varsa Bengü Taş’a yazdırdım. Ona bakarak bu sözleri öğrenin!*” ifadesi Göktürkler döneminde halkın okuma yazma bildiğini göstermektedir ve bu ifadeyle yazıtların didaktik yönüne dikkat çekilmiştir.³⁰⁶

³⁰¹ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 121.

³⁰² Aydemir, 84.

³⁰³ Güngör, 32.

³⁰⁴ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 121.

³⁰⁵ Güngör, 31.

³⁰⁶ Aydemir, 85.

2.4 Uygurlar'da Eğitim

Bozkır coğrafyası ve kültüründe üçüncü büyük devlet kurmuş Türk topluğu olan Uygurlar, Ötüken merkezli olarak kurulmuş ve 8. Yüzyılın ortalarında Göktürkler'i yıkarak ortaya çıkmıştır.³⁰⁷ Destanlar, efsaneler, rivayetler, tarihi kaynaklar ve arkeolojik buluntulara göre Uygurlar'ın menşei Sakalar, Hunlar, Kanglılar ve Göktürkler'e dayanmaktadır.³⁰⁸ Göktürkler'in yıkılış süreciyle birlikte Bozkır coğrafyasında meydana gelen siyasi boşluğu doldurarak devlet teşkil eden Uygurlar gerçekte *Töles* boyları içinde, hatta onlardan evvelinde ***Kao-Che (Kanglı)*** boylarının arasında bir Türk boyu olarak görülmektedir.³⁰⁹ 742 yılında bağımsızlığını kazanan Uygurlar'ın ilk hükümdarı ***Kutlug Bilge Kül*** oldu. Kutlug döneminde sınırlar doğu ve batı yönünde genişlemeye başladı. Kutlug Kağan 747'de ölünce yerine geçen oğlu ***Bayan (Moyen) Çor*** döneminde devlet sağlam temeller üzerine oturdu. Bu sırada 751 yılında bölgenin dengesini değiştirecek olan ***Talas Savaşı*** meydana geldi. Çin'i Bozkır coğrafyasından çekilmesine mecbur bırakan bu savaşla Çin'deki en güçlü hanedanlık olan ***Tang Hanedanlığı*** çatırdamaya başladı ve Moyen Çor'dan yardım istedi. Akrabalık bağıyla Çin'le bağlantı kuran Uygurlar Çin içlerine nüfuz etmeyi hedefledi.³¹⁰

Uygurlar'ın yeni bir kültür dairesine girişi 759'da Moyen Çor'un ölümünün ardından oğlu ***Bögü (Bökü)***'nün kağan olmasıyla gerçekleşti. Bögü Kağan döneminde 762'de Mani rahipleri Uygur ülkesine geldi ve Bögü Kağan bu rahiplerden etkilendi. Onların öğretilerine hayranlık duyan Bögü Kağan hayvani ürünler yemeyi yasak kılan ve savaşçılık özelliğini azaltan ***Maniheizm***'i kabul etti ve Uygurlar'da yerleşik hayat başlayarak şehir kültürü gelişti. Çin içlerine yerleşmeye başlayan Uygurlar Çin'in zayıflığından faydalanarak bazı kazanımlar elde etti. Bögü Kağan'a muhalif olarak ortaya çıkan vezir ***Tun Baga Tarkan*** 779 yılında hükümdar ve yakınlarını bertaraf ederek devletin başına geçti. ***Alp Kutlug Bilge*** unvanıyla tahta geçen Baga Tarkan 789 yılına kadar hükümdarlığını sürdürdü. Baga Tarkan ölünce devlette ***duraklama*** dönemi başladı ve devlet eski gücünü kaybetti.³¹¹ Orhun havzasında kendilerine hayat hakkının kalmadığını anlayan Uygurlar iki kola ayrılarak değişik memleketlere

³⁰⁷ Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 203.

³⁰⁸ Ahmetbeyoğlu, Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri, 301.

³⁰⁹ Taşağıl, Kök Tengrinin Çocukları, 197.

³¹⁰ Jean Paul Roux, ***Türklerin Tarihi*** (Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2008, 153.

³¹¹ Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 213-214.

göç etti. Bu kollar *Kansu (Sarı) Uygurları* ve *Turfan Uygurları* olarak kayıtlarda yer aldı.³¹²

Uygurlar Türk Bozkır kültürü havzasında kültür ve medeniyet açısından en yüksek seviyeye ulaşmış Türk devleti oldu. Maniheizm dininin kabul edilmesiyle savaşçılık özelliğinin kaybolması kültür ve medeniyet telakkisi ile telafi edilmek istenircesine bilim ve teknik alanında gelişmeler meydana geldi. Uygurlar'da eğitim kendilerinden bir önceki Türk devleti olan Göktürkler'e göre iki temel alanda farklılık arz ediyordu. Bunlar:

- 1) Yerleşik hayata geçilmesiyle başlayan şehir kültürü
- 2) Çevre kültürlerine açık hale gelme.³¹³

2.4.1 Uygurlar'da Eğitimin Genel Özellikleri

742'de bağımsızlığını kazanarak Türk siyasi hayatında görülmeye başlayan, Maniheizm'i kabul ederek yerleşik hayata geçen, askeri yönü azalmasına karşın kültürel hayatı üst düzeye ulaşan ve zamanla zayıflayarak 840 yılında tarih sahnesinden çekilen Uygurlar'ın eğitim sisteminin temel özellikleri şunlardır:

- 1) Yerleşik hayata geçme eğitimi kurumsal hale getirmiştir.
- 2) Elçilik, danışmanlık ve kâtiplik gibi görevler önemli görülmüştür.
- 3) Din görevlilerinin toplum hayatında didaktik rol oynadığı bu dönemde mabetler kütüphane olarak kullanıldığı gibi eğitim kurumu olarak da işlev görmüştür.
- 4) Çevre kültürler incelenmiş, bu durum eğitim hayatını zengin hale getirmiştir.
- 5) Uygur alfabesinin kullanımı eğitimi daha sistemsal bir biçime getirmiştir.
- 6) Matbaanın kullanılması kitapların çoğalmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum da kültür seviyesini artırmıştır.³¹⁴

³¹² Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, 66.

³¹³ Ünalın, Öztürk, 102.

³¹⁴ Hali, Rencüzarogulları, 432.

2.4.2 Uygurlar'da Eğitimi Etkileyen Temel Etmenler

Şüphesiz ki her toplum ve devlette eğitim faaliyetleri bir şekilde çevre kültürlerden etkilenir. Bozkır coğrafyasında bu etkileşime en fazla maruz kalan devlet ise Uygurlar olmuştur. Uygurlar'da eğitim faaliyetleri etkileyen temel etmenler şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Türk çocukların eğitiminde, Türklere tutsak olmuş yabancı memurlardan faydalanılması (serbest kalmak koşuluyla)
- 2) Çince'den yapılan tercümelemler
- 3) Tüccarlar aracılığıyla meydana gelen kültür aktarımı
- 4) Çinli prenseslerin Türk beyleriyle evlenerek Çin'den getirdiği Çin eğitim ve kültürüne ait düşünceler
- 5) Çeşitli sebeplerle Uygurlar'a sığınan Çinli düşünürlerin etkileri
- 6) Çin'e giden ve Çin'den gelen diplomatların etkileri³¹⁵

Uygurlar'da da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi eğitim ailede başlardı ve aile toplumun temel yapı taşı olarak görülürdü. İlk eğitimini evde ailesinin yanında alan Uygur çocuğu yaşı ilerledikçe toplumsal hayata karışarak eğitim faaliyetlerine dahil olurdu. Uygurlar'da yerleşik hayata geçildiği için bize kadar ulaşabilen yazılı belgeler diğer devletlerinkinden fazladır. Resimler, elçi raporları, hukuk vesikaları Uygur dönemiyle ilgili değerli bilgiler vermektedir.³¹⁶ Eski Uygur dönemine ait 23 tane okulun bulunduğunu gösteren yazılı bir vesika bu belgelere ait örneklerden birisidir. Bu örneklerle göre okuma-yazma öğrenmek için özel okullar da mevcuttur.³¹⁷ Avrupalı müellif *Solin Muhtelif Devletler Tarihi* adlı eserinde “*Tarım Alanlarında yaşayan Türkler, yüksek derecede kültürlü, medeni ve eğitimci bir kavimdir.*” ifadeleriyle Uygur Türklerinde eğitim ve kültür seviyesinin yüksek seviyede olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Uygur bilgini Abduşükür Muhammed Emin, Uygurlar döneminde muntazam bir yükseköğretim programının mevcut olduğunu dile getirmektedir. Bahaeddin Ögel'in yayınladığı üç parçadan oluşan

³¹⁵ Yaşayan, Topçu, 22.

³¹⁶ Taşağıl, Kök Tengrinin Çocukları, 215.

³¹⁷ Mustafa Ağca, Türk Dil ve Kültür Evreninde Eski Uygur Türklerinin Yeri, **Ekin Dil ve Kültür Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, 2019, 51.

resimde bir evin üst katında oturup kitap okuyan bir kişi tasvir edilmiştir. Bahaeddin Ögel bu kitap okuyan kişiyi Uygur bilgini olarak tanımlamaktadır.³¹⁸ Tüm bu hususlar Uygurlar'da eğitim ve kültür faaliyetlerinin geliştiğine dair birer göstergedir. Ayrıca bunların yanında din adamlarının toplumu eğitsel görev üstlendiği Uygurlar döneminde mabetler okul ve kütüphane olarak kullanılmıştır. Bu okullarda çevre kültürler incelenerek Uygur eğitim sistemi daha zengin hale getirilmiştir. Yine bu dönemde katiplik, danışmanlık, öğretmenlik ve elçilik önemli birer görev olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygurlar'da öğretmene “*Bahşı*” veya “*Açarı*” denilmiştir. Daha sonraları *teşvik eden, öğreten* manasına gelen “*Bosgutçı*” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Uygur eğitim havzasında unvan ve dereceleri belirleyecek olan bilgeler heyeti (*Eğitim Sever Danışmendler Kurulu*) toplumun aydınlanmasına kılavuzluk yapmıştır.³¹⁹

2.4.3 Uygurlar'da Dil

Uygur Türklerinin dili Altay dil ailesinin *Hakaniye* lehçesidir. Eski Türk edebiyatının en nadide eserleri olan Divan- Lügat'it Türk, Atabet'ül Hakayık, Kutadgu Bilig gibi abide eserler Türkçe'nin bu lehçesiyle yazılmıştır.³²⁰ Uygur Türkçesi pek çok lehçeyi bünyesinde barındıran zengin bir dildir. Uygur dilinin zenginleşmesinin en önemli nedeni Uygurlar'ın farklı dinleri benimsemesidir. Özellikle *Budizm* kökenli dil unsurları zamanla Uygur dilinde tesirli hale gelmiştir.³²¹ Uygur dili otuz kırk tane yazılı mezar taşından mürekkep olmayıp şahane bir döneme ışık tutan, geniş alanlara yayılan bir kültür ve varlığın dilidir. Uygurlar dil bakımından Göktürkler'in varisi olarak görülse de Uygur dilinin Göktürk dilinden farklı ve daha zengin olduğu göze çarpmaktadır.³²² Orhun Türkçesi'nin devamı sayılan Uygur Türkçesi'ne ait metinlerin fazla olması, ifade gücü, soyut kavramlara karşılık bulmadaki yetkinlik Uygur dilinin gelişmiş bir yapıya sahip olduğunun

³¹⁸ Yusufcan Yasin, 8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 4, 2014,152.

³¹⁹ Aydemir, 100-101.

³²⁰ Refik Özdek, **Türklerin Altın Kitabı**, İstanbul: Tercüman Yayınları, Cilt 1, 1990, 104.

³²¹ Ali Ahmetbeyoğlu, **Uygurlar**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi AUZEF Yayınları, 2019, 177.

³²² Saadet Şakir Çağatay, Uygur Yazı Dili, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 1, Sayı 5, 1943, 78.

göstergesidir.³²³ Uygur Türkçesi bazı uzmanlar tarafından zamansal olarak tasnif edilmiş ve beş farklı dönemde ele alınmıştır. Bu dönemler sırasıyla şöyledir:

- 1) 6. Yüzyıldan önce, tarih öncesi Uygur Türkçesi,
- 2) 6. Yüzyıldan sonra, Eski Türkçe dönemi Uygur Türkçesi,
- 3) 6-10. Yüzyıllar, orta Türkçe dönemi Uygur Türkçesi, İslam öncesi,
- 4) 18. Yüzyıl ile 19. Yüzyılın sonunda, yeni Türkçe dönemi Uygur Türkçesi,
- 5) 20. Yüzyıl ve devamında, çağdaş Türkçe dönemi Uygur Türkçesi³²⁴

2.4.4 Uygurlar'da Alfabe, Yazı ve Edebiyat

Göktürkler'in 745 tarihinde tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte başlayan Uygur hakimiyeti devri kültür faaliyetleri ve medeniyet gelişmeleri açısından İslamiyet öncesi Türk tarihinin en parlak ve dikkate şayan dönemidir. Çin, Hint ve İran kültüründen etkilenen Uygurlar, Göktürk alfabesinin yerine kendilerine has yeni bir alfabe meydana getirmiştir. Uygur alfabesi Soğd kökenli olup birtakım değişikliklerle Türkçe'ye uyarlanmıştır.³²⁵ Uygur alfabesi, Göktürk alfabesinin ardından bütün Türk dünyasının umumi alfabesi haline gelmiş ve özellikle Doğu Türkistan'da yayılıp öncelikle Budist eserlerin Türkçe tercümesinde kullanılmıştır. İslamiyetin kabulü ve hatta Arap alfabesinin ve yazısının kullanılmasından sonra dahi kullanılmaya devam etmiştir.³²⁶ Göktürkçe'de 38 olan harf sayısı Uygurca'da 18'e indirilmiştir. Bu 18 harften 3'ü ünlü 15'i ise ünsüzdür. Yazı Arap alfabesinde soldan sağa yazılır ve “z” harfi haricindeki bütün harfler bitişik yazılır. Uygur alfabesinin kati suretle ne zaman kullanılmaya başlandığı net bir şekilde tespit edilememiştir. Son bulgulara göre bu alfabe ile yazılmış en eski yazı 9. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Uygur yazısı Uygurlar'ın siyasi varlıklarını yitirseler de yüzyıllarca kullanılmaya devam etmiştir. İslamiyetin kabulünden sonra Türkistan ve Kırım bölgesinde bu yazı varlığını korumuştur. Uygurca Moğol İlhanlı devleti döneminde kullanılmış, resmi yazışmalarda ve sikkelerde Uygurca yazılara

³²³ Ağca, 51.

³²⁴ Hali, Rencüzarogulları, 433.

³²⁵ Bedirhan, 257.

³²⁶ Köprülü, 29-30.

rastlanmıştır. İlhanlılar döneminde Uygur yazısını bilen katiplere “*bahşı*” adı verilmiştir. Timur İmparatorluğu ve onun ardılı devletlerde de Uygurca kullanılmıştır. 1468’de Ebu Said Mirza’nın Uzun Hasan’a yazdığı mektup Uygurca yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı sarayında Uygur diline vakıf katipler bulunmuştur. Örneğin Fatih Sultan Mehmet’in Otlukbeli Savaşı’nın ardından Özbek hanına gönderdiği zafername Uygurca yazılmıştır. Osmanlı merkez döneminde varlığını koruduğunu bildiğimiz Uygur alfabesi 18. yüzyılda tamamen unutulmuştur.³²⁷

UYGUR ALFABESİ											
Initial	◀	◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀	◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀
Medial	◀		◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀	◀◀◀◀◀		◀◀	◀◀◀	◀	
Final	◀		◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀		◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀	◀◀◀◀◀	
Latin	e	a/e	w/v	ı	o/u	ö/ü	z	ž	x	q	y/i
Initial		◀	◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀	◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀	
Medial	◀	◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀	◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀	
Final	◀	◀◀	◀◀◀	◀◀◀◀	◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀	◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀	
Latin	k/g	d	m	n	b/p	č	r	s	š	t	l

Uygurlar’ın son dönemine ait Turfan bölgesinde bulunan edebi bir kaynakta bilginin kıymeti şu mısralarla anlatılmıştır:

Bilgi bilin, ey beyim!

Bilgi sana eş olur;

Bilgi bilen insana,

Bir gün devlet yar olur.

Bilgili insan beline,

Taş kuşansa kaş olur;

Bilgisizin yanına,

³²⁷ Bedirhan, 258.

*Altın konsa taş olur.*³²⁸

Uygurlar'da eğitimli insanın ve bilimin kıymetine dair pek çok atasözü vardır. Günümüzde de varlığını sürdüren bu atasözlerinden bazılarının günümüz Türkçesi şu şekildedir:

-Alim olsan alem senin olur.

-Altın çürümez, akıl yaşlanmaz.

-Bilen bilgisine, bilmeyen nesine inanır?

-Bildiğini halktan saklama.

-Bilimi güçlü bir kişi, bileği güçlü bin kişiyi yener.

Bilmeyene iş, işsize de aş yoktur.

Bilmediğini sorup öğrenen alim, unutup sormayan kendine zalim.

*-Canlı bilgisiz ölü, ölü alim diridir.*³²⁹

Uygurlar'da çocukların ana-babadan ne tür bilgi ve beceriler alabileceği; sosyal öğrenme ve rol model olma ile ilgili şu atasözyle ifade edilmektedir:

*Baba gören ok yontar, ana gören elbise biçer.*³³⁰

Uygurca yazılmış edebi metinler 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'daki keşif gezileri neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu keşfi arkeolog *Stein* öncülüğünde İngiliz bir heyet gerçekleştirmiştir. Bu dönemden kalma mensur eserlerin edebi değerinin ne olduğuna ilişkin monografik çalışmalar henüz yapılmamıştır. Uygur edebiyatına ilişkin metinler ağırlıklı olarak dini içeriklidir. Bu edebi ürünler Maniheizm'le alakalı dini bir konuyu açıklamak veya ibret vermek gibi didaktik kaygılarla oluşturulmuştur.³³¹ Bunun yanında Turfan bölgesinde Çince-

³²⁸ Reşit Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri**, Ankara: TTK Yayınları, 1991, 259.

³²⁹ Akyüz, 14-15.

³³⁰ Akyüz, 15.

³³¹ Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Erken Dönem Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. Yüzyıl) 2. Nesir, **Türk Edebiyatı Tarihi Dergisi**, İstanbul, Cilt 1, 2007, 156-157.

Uygurca, Sankritçe-Uygurca sözlükler Uygur dönemine ait yazılı eserler olarak karşımıza çıkmaktadır.³³²

2.4.5 Uygurlar'da Kağıt ve Matbaa

Bozkırdan şehir hayatına geçen Türkler için eğitim-kültür hayatında en önemli unsurlardan birisi kağıttır. Türkler kağıdı Çinlilerden öğrenmiş ve Turfan bölgesine Tun-Huang'dan kağıt ithal edilmiştir. Uygurca metinlerde “*kegde*” olarak geçen kağıt kelimesinin Türk diline Soğdca'dan geçtiği düşünülmektedir. Uygurlar zamanında şehir kültürü tam anlamıyla teşekkül edince kağıtlar üzerine yazılan metinler için fırça yerine kamış kalem kullanılmaya başlanmıştır. Bu kalemlere “*biti*” adı verilmektedir. Bu kamış kalemler fırçadan sert olduğu için kağıda zarar vermiştir. Bunun üzerine Uygurlar kamış kalemlerin yazımına uygun keten elyaf, pamuk ve bazı diğer maddelerden kağıt üretimine başlamıştır. Yazılmış eserler için “*bitig*” kelimesi kullanılmış ve ilk elden basılan ürünlere “*baş bitig*” adı verilmiştir.³³³

Eğitim-kültür hayatını geliştiren unsurlardan bir diğeri matbaa olarak adlandırılan baskı makinesidir. Matbaanın kullanımı kitap basımını artırıp ucuz hale getirdiği için eğitim kültür faaliyetlerine de ivme kazandırmıştır. Uygurlar'ın yüksek bir medeniyet kurmasında matbaanın önemi çok büyüktür. Devletin ismi olan Uygur kelimesi de bu yüksek medeniyetin bir mahsulüdür.³³⁴ Günümüzdeki anlamda matbaanın mucidinin **Gutenberg** olduğu söylene de ilk matbaa ağaç oyma tekniği kullanılarak Çin'de kullanılmış ve Çinlilerden de Uygurlar'a geçmiştir. Uygurlar harf kalıpları için sertlik derecesi yüksek şimşir ağacını kullanmıştır. Ağaç oyma tekniğini mükemmel bir şekilde kullanan Uygurlar bu harf kalıplarını kullanarak çoğunlukla dini nitelikli eserler basmıştır.³³⁵ Ağaç oyma baskılar 1-2 cm kalınlığında tahta tabakalardan kesilerek yapılmış, yazılmak istenen metin okur-yazar veya rahipler tarafından gayet ince ve şeffaf kağıda itina ile basılmıştır. Bu durum kalıpları oluşturan ve harfleri kağıt üzerine basan kişilerin farklı kişiler olduğunu ortaya

³³² Aydemir, 101.

³³³ Şinasi Tekin, **Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, 32.

³³⁴ Hali, Rencüzaroğulları, 435.

³³⁵ Tekin, Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları, 46.

koymaktadır.³³⁶ Uygurlar'ın hem kendi dilinde hem de komşu devletlerin dilinde yazılmış olan binlerce belgenin çoğaltılması çok sayıda okuma yazma bilen kişinin var olduğunu göstermektedir. Bu da değişik kademelerde eğitim veren okulların varlığına işaret etmektedir.³³⁷

2.4.6 Kitap, Kütüphane

Uygurlar'ın kültürel eğitim seviyesinin yüksek olduğunun göstergesi Uygur mabetlerinin her birinde kitaplık bulunmasıdır. Beşbalıg şehrinde 50 kadar mabet bulunmakta olup mabetlerin hepsi değerli kitaplara sahiptir. Turfan şehri yakınlarında yapılan kazılarda kitaplarla birlikte kütüphane ele geçirilmiştir.³³⁸ Turfan Karahoco bölgesinde Bin Buda Mağaraları'ndaki gizli bir şapelde ele geçirilen bu eserler el yazmasıdır. Mabet kütüphanelerindeki bu eselerin arasında Uygurcanın yanı sıra Runik Türkçe (Göktürkçe) ile yazılmış kitaplar da bulunmaktadır.³³⁹ Başlangıçta tomar biçiminde olan kitaplar zamanla bugünkü şeklini almıştır. Kitaplara deriden, sanat değeri yüksek olan ciltler yapılmıştır.³⁴⁰

2.4.7 Katiplik, Bürokratik ve Danışmanlık

Uygurlar; bilgi ve istidat seviyesi yüksek bir kültür meydana getirdiği için asırlar boyunca farklı Türk ve yabancı devletlerin yönetiminde kültür elçiliği, katiplik, bürokratik, öğretmenlik, tercümanlık danışmanlık gibi görevler ifa etmiştir. Buna en güzel örnek Uygur katipleri ve devlet adamlarının ilerleyen dönemlerde Cengiz İmparatorluğu döneminde bütün sivil idareyi ele geçirmiş olmalarıdır.³⁴¹ Cengiz Han'ın en yetenekli baş vezirlerinden olan Kitan şehzadesi *Yilu Çusay* Cengiz Han'a: "Bir orduya ok ve yay yapan usta lazım olduğu gibi devleti idare etmek için de yetişmiş devlet adamı lazımdır" diyerek Uygur bürokratlarını işaret etmiştir. Ayrıca Cengiz Han'ın Uygur bürokratlarına üst düzey görev verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca

³³⁶ Tekin, Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları, 48.

³³⁷ Aydemir, 101.

³³⁸ Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001, 211.

³³⁹ Buket Candan, Türk Kültüründe Kütüphaneler ve Eğitim Hayatımıza Etkileri, Cumhuriyet Öncesi Dönem, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2013, 107.

³⁴⁰ Akyüz, 16.

³⁴¹ Ağca, 2019

bu Uygur katipleri ve bürokratları Cengiz Han'dan sonra Moğolların Türkçe öğrenmesine aracılık etmiştir.³⁴²

Uygur devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler sunan Kutadgu Bilig'de “*Bitigci*” Han'ın başkâtibi ve dışişleri ile ilgilenen kişi anlamında kullanılmıştır. Uygurlar'da yazıcı ve kâtip anlamına gelen bitigciler zümresinin olduğu bilinmektedir. Vezirden sonra en önemli kişiler olarak görülen bitigciler iyi bir eğitimden geçmiş, donanımlı kişilerdir.³⁴³ Bitigciler sır saklamayı bilen kişilerdir. Sır saklamadıkları takdirde ölümlle cezalandırılabilir. Bu duruma dair örneği Ötüken Beyi güzel bir mısra ile ifade etmiştir;

“*Ey beyler inancı, sözünü gizle pek,*

Sözü gizlemezsün başın gider tez.”³⁴⁴

Uygurlar'da sarayda yazışmaları, emirlerin iletilmesini, tayin ve hazine işlerini idare eden, vergileri toplayan saray memurları vardır. Sarayda duran bu bürokrat memurlar şunlardır;

İç Buyruklar; buyruklar Türk devletlerinde en büyük devlet memurlarıdır. Sarayda bulunan bu bürokrat memurlara iç buyruk denilmiştir. Göktürkler'de *Sebeg Kül-İrkiz* adlı bir iç buyruktan bahsedilmektedir.³⁴⁵

Tamgacılar; Bir nevi mühürdardır. Uygurlar'da kağanın altın mührünü elinde tutan bu bürokratlar başvekil olarak kabul edilebilir.³⁴⁶

Maliyeciler; Yukarıda belirtilen bitigci ifadesi maliyeciler için de kullanılmıştır. Kağanın altın damgası bu görevlilerde de bulunmuştur.³⁴⁷

³⁴² Varis Çakan, Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü, **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, 2019

³⁴³ Necati Gültepe, İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1581-1582.

³⁴⁴ Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, 107.

³⁴⁵ Ögel, Düden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 648.

³⁴⁶ Ögel, Düden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 649.

³⁴⁷ Ögel, Düden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 652.

Bunlardan başka *yalvaç* adı verilen sefir veya diğer ismiyle elçiler Uygurlar'da bürokrat sınıf içerisinde yer almaktadır. Yusuf Has Hacıp sefirlerde bulunması gereken özellikleri şöyle sıralamıştır: “*iyi kitap okuyan, söylenilen sözü anlayan, şiir yazabilen, müneccimlik yapabilen, tabiplikten anlayan, hesap ilmini bilen, mesaha (mühendislik) ilmine vakıf, rüya tabiri yapabilen, satranç gibi oyunları bilen, pek çok lisan bilen, hatip, yazısı güzel olan ve her türlü yazıyı okuyabilen kişiler.*”³⁴⁸ Sefirlerde bulunması gereken özellikler Uygurlar'da eğitimin ne denli önemli görüldüğünün anlaşılması bakımından önemlidir.

Öğretmenlik Uygur kültüründe önemli görülmüştür. Öğretmenliğin önemine ilişkin bir atasözü şöyledir:

Çocuğunu öğretmene ver, ondan alıp saraya ver.

Bu Uygur atasözünde öğretmenin eğitiminden geçen bir çocuğun sarayda herhangi bir görev icra edebilecek kadar yetkinliğe ulaştığı vurgulanmaktadır. Bir diğer deyişle eğitimin toplumsal statüsünü yükselten değerli bir husus olduğu dile getirilmektedir.³⁴⁹

2.4.8 Destanlar

Bugün elde bulunan Uygur destanları tarihin seyrindeki serüvenleriyle birlikte kendi türeyişlerine ilişkin inançları da bünyesinde barındırır. Bu destanlarda tanrı soyundan geldiğine inanılan Uygurlar'ı kötü idare eden yöneticiler yüzünden uğradıkları sarsıntılar anlatılır. Bu destanlarda milli birliği teşkil eden ruh bozulunca halkın nasıl bir acı çektiği ve nihayetinde kendilerine yiyecek vermeyen yurtlarını geride bırakarak Batı'ya göç ettiği anlatılır. Bu sebeple Uygur destanları *Türeyiş Efsanesi* ve *Göç Destanı* olarak iki ayrı bölüm altında toplanır.³⁵⁰ Türk mitolojisinde var olan türeme efsaneleri gerçekte insanlığın yaradılışıyla alakalıdır; ancak çoğu kez bu iki anlayış arasında farklılık bulunduğu görülmektedir. Zira yaradılış efsanelerinde bütün insanlığın yaradılışı söz konusu olurken Türklerde türemeyle ilgili efsanelerde

³⁴⁸ Arsal, 108-109.

³⁴⁹ Akyüz, 15.

³⁵⁰ Uslu, 103.

belirli bir Türk kavminin veya boyunun nasıl türediği ele alınmaktadır. Bir diğer deyişle Türklerdeki türeyiş efsaneleri “*Atalar Kültü*” ile ilişkilendirilmektedir.³⁵¹

2.4.8.1 Türeyiş Destanı

Uygurlar’ın Türeyiş Destanı, Göktürkler’in Bozkurt Destanı ile büyük ölçüde benzerlik gösterir. *Kurt* motifi Türeyiş Destanı’nda da ön plandadır. Türeyiş Destanı, ilk büyük Türk destanı olan Yaradılış Destanı tesiri ile meydana gelmiştir. Destana göre Hun hakanlarından birinin çok güzel iki kızı dünyaya gelmiştir. Hakan, kızlarının çok güzel olduğu için insanlarla değil ilahlarla evlenebileceğini düşünerek kızlarını insan ayağı basmayan ülkenin en kuzey ucuna yüksek bir kule yaptırmış ve kızları oraya kapatmıştır. Hakan kızları için tanrıya yalvarıp yakarmış ve nihayet tanrı bozkurt şeklinde kızların bulunduğu kulenin dibine gelmiştir ve buraya bir in yapmıştır. Küçük kız bu kurdun babalarının işaret ettiği tanrı olduğuna inanmış ve kuleden aşağı inerek kurtla evlenmiştir. Bu evlilikten Dokuz Oğuz ve On Uygurlar meydana gelmiştir. Kaynaklara göre Uygurlar’ın sesi kurt sesine benzemektedir.³⁵²

2.4.8.2 Göç Destanı

Türeyiş Destanı’nın uzantısı sayılan Göç Destanı Bugün Orhun Nehri kıyısında bir saray kalıntısının önünde duran yazıtlarda bulunmaktadır. Bu yazıtlar Moğol Hanı Ögeday döneminde Çin’den getirtilen uzmanlarda okunarak tercüme edilmiştir. Destanın İran ve Çin kaynaklarına göre iki farklı söyleyişi bulunmaktadır ama bunlar birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Çin kaynaklı olan destana göre Uygur memleketinde Selenge ve Tuğla nehirlerinin kesiştiği yerdeki *Kumlançu* tepede bir kayın ağacı vardı, bir gece kayın ağacının üzerine gökten mavi bir ışık düştü ve iki nehir arasında yaşayan insanlar bu kutsal ışığı gördü. Bu kutsal ışık kayın ağacının üzerinde aylarca kaldı. Ağacın gövdesi gittikçe büyüdü, kabardı. Oradan güzel türküler gelmeye başladı. Bir gün ağacın gövdesi aniden yarıldı ve içinden beş küçük çadır ortaya çıktı. Her odacığın içinde bir çocuk vardı. Çocukların en küçüğü *Sungur Tekin*, ondan sonraki *Kutur Tekin*, üçüncüsü *Türek Tekin*, dördüncüsü *Us Tekin*, beşincisi *Buğu Tekin* idi. Buğu Tekin hepsinden büyük olduğu için diğerlerinden

³⁵¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, 106.

³⁵² Uslu, 104.

daha güzel ve daha yiğitti. Halk onu hakan seçti. Buğu Kağan'ın **Gah Tekin** isminde bir oğlu vardı. Kağan, oğluna Çinli prenses **Kiu-Lien**'i aldı. Çinliler prensese karşılık kutsal dağdan yer istedi. Devletin ileri gelenleri buna itiraz etti ama Kağan Çin'in sözlerine kanarak isteklerini kabul etti. Çinliler dağı parçalayarak Çin'e götürdü. Bu olay üzerine felaketler birbirini kovaladı. Irmaklar kurudu, toprak yarıldı, otlar yeşermez oldu. Bir zaman sonra Buğu Kağan'ın torunlarından birisi hakan oldu. O zaman canlı cansız, çoluk çocuk bütün yurtta **Göç! Göç!** diye çığırışmaya başladı. Uygurlar bunu ilahi bir emir bilip yollara düzöldü ve göç etti. Uygurlar seslerin kesilip duyulmaz olduğu bir yere konarak beş mahalle kurup yerleşti. Buraya **Beş Balıg** adını verdiler.³⁵³

Uygur destanları da Hunlar ve Göktürkler'de olduğu gibi Bozkır kültüründe eğitim öğretim faaliyetlerinde, özellikle edebi ürünler olarak önemli bir yere sahiptir. Bu durum eski Türklerde kurulan tüm devletlerin yüksek bir kültüre sahip olduğunun göstergesidir.

2.4.9 Freskler

Türk tarihinde resim sanatının en büyük temsilcisi Uygurlar'dır. Uygurlar'ın tapınak duvarları ve tavanlarına yaptıkları resim süslemelerine **fresk (fresko)** denilmektedir. Bu fresklerin çoğu Turfan bölgesinde keşif seyahati sırasında Alman bilim adamları tarafından sökülerek Almanya'ya götürülmüş ve **Berlin Etnografya Müzesi**'nin duvarlarına yerleştirilmiştir. Bu fresklerin büyük bir kısmı 2. Dünya Savaşı'nda düşen bombalarla tahrip olmuştur. Uygur fresklerinin ekseriyeti Budizm ile ilgilidir. Bu tasvirleri genellikle rahipler, vakıf yapanlar ve müzisyenler oluşturmuştur. Fresklerde figürler belli bir hat üzerine sıralanmıştır. Figürlerin elbise ve duruşları birbiriyle aynı fakat yüz hatları birbirinden farklıdır. Yani insan silüetine bireysellik kazandırılmıştır. Bu durum resimlerdeki insanların farklı kişiler olduğunu göstermektedir.³⁵⁴

³⁵³ Uslu, 106-107.

³⁵⁴ Koca, 271-272.

2.4.10 Yazıtlar

Uygurlar döneminde de gelecek nesillere bırakılmak üzere yazıt dikme geleneği devam etmiştir. Uygurlar döneminde dikilen yazıtlara ilişkin bilgiler kısıtlıdır. Uygurlar'ın ilk dönemlerine ait yazıtların büyük bir kısmı runik alfabeyle yazılmıştır. Bu durum o dönemde runik alfabe kullanımının ne denli yaygın olduğunu bir göstergesidir.³⁵⁵ Tariat, Şine Usu ve Karabalasagun yazıtları runik alfabe ile yazılmıştır.³⁵⁶ Bu kitabelerden *Tariat, Tes, Şine Usu, 1. Karabalasagun ve 2. Karabalasagun* yazıtları tarih kayıtları ve üzerlerindeki tamgalardan yola çıkılarak tespit edilmiştir.³⁵⁷ Bu yazıtlardan Şine Usu Yazıtları Moyen Çor zamanında dikilmiş ve babası zamanında yapılan faaliyetler anlatılmıştır.³⁵⁸ Bu durum bir tarihi vesika örneği olarak nitelendirilebilir ve gelecek nesillere bir aktarım olarak değerlendirilebilir. Bu da gelecek nesillere bilgi verme ve onları eğitime kaygısıyla yapılmış olabilir. Karabalasagun Yazıtları'nın üçüncüsü ise Türkçe, Çince ve Soğdca yazılmıştır.³⁵⁹ Bu durum Uygurlar'ın etrafındaki kültürlerle açık olduğunu, yani bir kültürel eğitim seviyesine ulaşmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yazıtların üzerlerinde tarih kayıtları ve tamgalar bulunmaktadır. Bu durum ise Uygurlar'da tarih ve kronoloji eğitiminin var olduğunu göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.5 Kaya Resimleri

Kaya resimleri, Türk Bozkır kültüründe ilkel bir eğitimin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Kaya resim sanatı ile taşlar üzerine yapılan resimlerle bir milletin manevi kültürü yansıtılmaktadır.³⁶⁰ Yazının icadı ve şekillenmesinden önceki dönemlerde insanlar genellikle kayalar üzerine çeşitli yöntemlerle çizdikleri resimlerle hem birbirleriyle, hem de gelecek nesillerle iletişim kurmuştur. *Petroglif* adı verilen kaya resimleri, insanların her önüne çıkan kayalara çizdikleri alelade şekiller değildir.³⁶¹ Kaya resimleri veya kaya sanatı olarak adlandırılan bu semboller ve damgalar bir

³⁵⁵ Tsend Battulga, Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2015, 505.

³⁵⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, Uygurlar, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 243.

³⁵⁷ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 130.

³⁵⁸ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 132.

³⁵⁹ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 135.

³⁶⁰ A. İ. Martinov, *Altay Kaya Resimleri Biçiktu Boom* (Çev. Zeynep Bağlan Özer), Ankara: TTK Yayınları, 2013, 2.

³⁶¹ İbrahim Üngör, Orta Asyadan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereiçi Kaya Resimleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 39, 2016, 359.

bakıma insanlık tarihinin ilk belirtileri ve ilk entelektüel arayışlarıdır. Neolitik dönemde çizilmeye başlayan kaya resimleri; Baykal Gölü çevresinden başlayarak Güney Sibirya, Lena Irmağı kıyıları, Hakasya ve Tuva, Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kafkasya, Anadolu ve Balkanlara kadar yayılma alanı göstermektedir. Ancak en eskiye tarihlenen kaya resimleri Sibirya içlerinde bulunmaktadır.³⁶² İlerleyen dönemlerde günümüzde Moğolistan sınırları içerisinde bulunan Orhun bölgesinde kaya resimleri görülmüştür. Örneğin Tamır Irmağı havzasında Gurvan Mandal tepelerinde bulunan kaya resimleri İslam öncesi Türk tarihini anlama ve anlatmada çok önemli kaynaktır.³⁶³

Milattan önceki dönemde yaşayan Türkler hakkında yazılı kaynaklardan bilgi edinmek bizlerde daha eskileri keşfetme merakı uyandırmaktadır. Çünkü Türklere ait ilk yazılı kaynakların çoğu Çin kaynaklarıdır ve dolayısıyla bu kaynakların genel anlamıyla nesnellik sorunu vardır. Bu sebeple Hunlardan önce yaşayan Türkler ve Türk kültürü hakkında bilgi edinmek için bu kaya resimler büyük bir önem taşımaktadır. Kaya resimlerinin çözümlenmesi ve yorumlanmasında ise Türk mitolojisi devreye girmektedir.³⁶⁴ Bozkır coğrafyasında Paleolitik Çağ'da görülmeye başlanan ve zaman içinde kültürel değişim ve gelişime eşgüdümlü olarak ilerleyen Türk kaya resimleri sanatının Göktürkler'e kadar kullanılmaya devam etmesi, bu resimleri meydana getirenler hakkında bilimsel tespitle bulunmayı daha kolay hale getirmiştir. Kaya resimleri ilk olarak dövme, ardından kazıma ve son safhada ise çizim tekniği ile vücuda getirilmiştir. Resimler yapılırken ekseriyetle kayaların güney yüzü kullanılmıştır. Kaya resimlerinin ilk ilkel örnekleri araştırıldığında umumi bir sanat üslubunun tekamül etmediği görülmektedir. Lakin zamanla bir üsluba geçiş söz konusu olmuştur. Bozkır coğrafyasındaki kaya resimlerinde erken dönemlerde *“hayvan üslubu”* ön plandadır. Kaya resimlerinde Hun döneminden Göktürkler'in son dönemine kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik görülmemektedir.³⁶⁵

³⁶² Halil Can Akgün, Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2019, 152.

³⁶³ Ahmet Taşağıl, **Gökbörü'nün İzinde**, İstanbul: Kronik Kitap, 2017, 68.

³⁶⁴ Akgün, 152.

³⁶⁵ Üngör, 360-361.

Kaya resimlerinin ortaya çıkışında Türklerin bazı dağlara, tepelere, sulara, ağaçlara, göllere ve taşlara kutsiyet addetmesi etkilidir. Peki ya kaya resimleri nasıl çizilmektedir? Bu soruya şöyle cevap verilebilir; simge veya sembolleri çizmek için çıplak, düz ve uygun bir yüzey gerekmektedir ki çizimlerin yapıldığı bengü taş sonsuza kadar bu ifadeleri yansıtın. Bu açıdan kayanın yüzeyi önem arz etmektedir. Ayrıca bölgenin coğrafi yapısı ve iklim de kaya resimlerinin nerelere yapılacağını etkilemektedir. Bu düz taşların üzerine Türkler tarafından çizilen ilk kaya resim örnekleri genellikle dini nitelik taşımaktadır ve bu kayalar sıklıkla bozkırlar, dağlar ve yüksek tepelerde (Altay Tanrı ve Pamir Dağları) görülmektedir. Türklerin yaşadıkları ve hükmettikleri coğrafya genişledikçe kaya resimlerinin çizilme alanı da genişleme göstermiştir.³⁶⁶ Bozkır kültüründe kaya resimlerinin en güzel örnekleri, *Boyarı* kayalıklarında çadır resimleri, Güney Sibirya'da Uybat Nehri kıyısındaki *Kızıl Kaya* ile *Hangay Dağları* ve *Altay Dağları* bölgesinde bulunmaktadır. Bu resimler bize en eski çadır tipini vermektedir. Çadır resimlerinin yanı sıra Güney Sibirya'daki kaya resimlerinde birbirini takip eden atların çektiği arabalar tasvir edilmiştir. Ayrıca Hangay Dağları'ndaki kayalar üzerinde savaş ve süreklilik avı tasvirleri tespit edilmiştir. Burada silahlı süvariler, av hayvanlarını avlar şeklinde resmedilmiştir. Bu av sahnelerini içeren kaya resimlerinin Göktürkler'e ait olduğu düşünülmektedir. Bozkır kültür havzasında kaya resimlerinin en yoğun bulunduğu ve sayıları binlerle ifade edilen yer, bugün Kırgızistan sınırları içinde bulunan *Saymalı Taş* mevkiidir. Saymalı Taş, Tanrı Dağları'nın Fergana ziraat havzasına açıldığı muhitte, Fergana dağ silsilesinde bulunan *Kögart Dağ Geçidi*'nin yan tarafında bulunmaktadır. Buradaki kaya resimler genellikle 3000-3500 metre arasındaki rakımlarda bulunmaktadır. Kayalar üzerine etçil ve otçul hayvanlar bazen tek başına, bazen de mücadele eder halde resmedilmiştir. Ayrıca av sahneleri, dağ ve nehirler, ineklerin ve atların çektiği arabalar, ritüel halindeki şamanlar resmedilmiştir.³⁶⁷ Çok geniş bir coğrafyaya yayılan kaya resimleri dini, şamanik, askeri amaçlı olarak çizilebileceği gibi hayat, av eğitimi ve askeri eğitim ile ilgili de bilgi aktarımı amaçlı olarak meydana getirilmiş olabilir.

³⁶⁶ Akgün, 153.

³⁶⁷ Koçak, Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları, 78-79.

2.5.1 Kaya Resimleri Bölgeleri

Bozkır kültüründe çok geniş bir çevrede görülen kaya resimlerini bulunduğu bölgelere göre tasnif edebilmek oldukça zor bir durumdur. Çünkü Türk kaya resimleri belirli bir yerde toplanmamış, tüm bozkır coğrafyasına yayılmıştır. Bununla birlikte tarihçiler ve arkeologlar tarafından önemli görülen kaya resimleri iki grupta toplanabilir. Bunlar *Altay Kaya Resimleri* ve *Saymalı Taş Kaya Resimleri*'dir.

2.5.1.1 Altay Kaya Resimleri

Dağlık Altay bölgesinin orta kısmında *Karakol* ve *Ursul Dağı* nehirlerinin kesiştiği bölgede en yoğun kaya resimlerinin bulunduğu yer ***Biçiktu Boom*** kaya resimleridir. Bu kayalar, adını yakın bir yerde bulunan köyün isminden almaktadır. Bölgede binden fazla kaya resmi incelenip fotoğraflanmış ve çözümlenmiştir. Burada bulunan kaya resimleri Dağlık Altay bölgesinin tarih ve kültür mirası olarak kabul edilmektedir. Altay bölgesindeki kaya resimleri Türk Bozkır kültüründe farklı dönemlere tarihlendirilmiştir. Milattan önceki dönemde Karasuk kültürü hayvan stilinin devam ettiği anlaşılan Altay-Sayan bölgesinde İskitler'e ait geyik resmi tamamen orijinal olarak resmedilmiştir ve batıdaki geyik figürlerinden farklıdır.³⁶⁸ Bölgedeki kaya resimleri milattan öncesinden miladi döneme geçiş sırasında Hunlar'a ait iken 6. ve 8. yüzyıllar arasındaki kaya resimleri Göktürkler'e aittir. Bunların yanında Uygurlar döneminden kalma kaya resimleri, Yenisey Kırgızlarının mücadeleleri, Cengiz Han ve Cingurya İmparatorluğu dönemlerinden kalma kaya resimleri de bulunmaktadır. 20. yüzyılın başlarında Altay bölgesindeki kaya resimlerine bilimsel olarak alaka gösterilmeye başlanmış ve Altay bölgesi arkeologların vazgeçilmez mekanı haline gelmiştir. Altay bölgesindeki kaya resimleriyle ilk ilgilenen ve resimleri kompozisyon haline getiren kişi ressam *Çoros-Gurkin* olmuştur. Ressam, Altay bölgesinde yaptığı uzun geziler sonucunda Altay bölgesinin gelenek ve yaşayış biçimiyle ilgili önemli bilgiler edinmiştir. Ressamın 1930'da kopyaladığı petroglif örnekleri *Altay Milli Müzesi*'nde ve *Devlet Sanat Müzesi*'nde bulunmaktadır. Altay kaya resimlerinde öne çıkan figürler atlı adam

³⁶⁸ Çeçek Dolgar-Ool, **Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 20.

tasvirleridir. Bu tasvirlerde kişilerin yüzleri yuvarlak olarak resmedilmiş, atlar ise gem ve eyerli olarak resmedilmiştir.³⁶⁹

2.5.1.2 Saymalı Taş Kaya Resimleri

Tanrı Dağları'nın Fergana Tarım Havzası'na uzandığı bölgede yer alan Saymalı Taş bölgesi adeta bir açık hava müzesi görünümündedir. Saymalı Taş kaya resimleri işlenen figür yönüyle Altay kaya resimlerinden ayrılmaktadır. Altay kaya resimlerinde figür açısından bütünlük vardır. Bölgenin sosyo-ekonomik yapısı farklılık arz ettiği için Saymalı Taş petrogliflerinde farklı figürler görülmektedir. Bölgenin kuzeyinde dağlık alanda hayvancılık yapıldığı için kuzey bölgesindeki kaya resimlerinde hayvan figürleri ağırlıkta iken tarım havzası bölgesi olan güneye yakın kayalarda ise bitki figürleri yer almaktadır. Saymalı Taş bölgesindeki kaya resimlerinin yapılış tarihi geniş bir zaman dilimine yayılmaktadır. Resimlerin başlangıç dönemi *Bronz Çağı* olarak kabul edilir ve Göktürkler çağına kadar uzanır.³⁷⁰

Saymalı Taş kaya resimleri av ve hayvan sahnelerinden oluştuğu gibi toplumsal hayatla ilgili sahneler de kaya resimler arasında yer almaktadır. Kaya resimlerde düğün, toy ve eğlence sahneleri yer almaktadır. Petrogliflerde el ele tutuşup halay çeken insan sahnelerinden, dans eden insan sahnelerine, çeşitli eğlence sahnelerine kadar değişik figürler bulunmaktadır.³⁷¹ Saymalı Taş petroglifleri 1902'de ressam N.G. Hudov tarafından bulunmuş, 1903'te mühendis İ.T. Paslovski tarafından araştırılmaya devam edilmiştir. 1946'da B.M. Zima kapsamlı bir araştırma yapmış, 1950'de A.N. Bentshtam öncülüğünde yapılan arkeolojik çalışma neticesinde bölgede geniş çaplı bir araştırma yapılmış ve bölge *Saymalı Taş 1* ve *Saymalı Taş 2* olmak üzere ikiye ayrılmıştır ve araştırmalar bu sınıflandırma çerçevesinde yapılmıştır. Araştırma neticesinde Bentshtam Saymalı Taş kaya resimleri dönemlerini üç döneme ayırmıştır. Bu dönemler:

³⁶⁹ Martınov, 9-10.

³⁷⁰ Anıl Yılmaz, Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt 28, Sayı 1, 2013, 224.

³⁷¹ Yavuz Günaşdı, Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 39, 2016, 394.

1) *Sakalar'dan Önceki Dönem*

2) *Sakalar Dönemi*

3) *Gun usunlar Dönemi*

Matematikçi L.N. Podolski 1963'te matematiksel istatistikleri kullanarak Saymalı Taş kaya resimlerini tipolojik olarak sınıflandırmışsa da başarılı olamamıştır. Saymalı Taş bölgesindeki kaya resimleri sayısını Bentshtam 100.000 olarak verirken Sher 9000 Pomaşkin ise 6000, kaya resmi olduğunu ifade etmiştir. 1991'de Kırgızistan Ulusal Bilimler Akademisi'ne bağlı arkeoloji grubu çalışma başlatmış; 1. Saymalı Taş bölgesinde 10.000, 2. Saymalı Taş bölgesinde 1500 kaya resminin olduğunu belirlemiştir.³⁷²

2.5.2 Kaya Resimleri Figürleri

Geniş bir coğrafyaya yayılmış kaya resimlerinde işlenen figürler farklılık göstermektedir. Uzmanlar tarafından titizlikle incelenen kaya resimleri figür olarak dört farklı başlık altında kategorize edilmiştir. Bu figürler *geyik*, *at*, *umay* ve *şaman* tasvirleridir.

2.5.2.1 Geyik Tasvirli Kaya Resimleri

İnsanlık tarihine bakıldığında insan ve bazı hayvanlar arasında sıkı bir bağ olduğu görülmektedir. İnsanlar arasında bağ bulunan hayvanlardan birisi geyiktir. Geyik birçok eski toplumda olduğu üzere Türk topluluklarında da kutsal ve insana kılavuzluk eden, yardım eden; ayrıca kutsal kabul edildiği için uğursuzluk getirdiğine de inanılan bir hayvandır. Kaya resimlerindeki geyik tasvirleri umumiyetle İskit-Saka toplumundan kalma kabul edilmektedir. Kaya resimlerinde geyik motifi klanın ilk atası olarak düşünülmüş, erkek geyikler güç ve kuvvetin sembolü olarak tasvir edilmiştir. Göktürkler dönemine ait efsanelerde yer alan geyik dişi olarak düşünüldüğü için Göktürk dönemine ait geyikler dişi olarak resmedilmiştir.³⁷³

³⁷² Kalbübü Sultanbekova, **Görsel İletişim Açısından Saymalıtaş Kaya Resimlerinin Etkisinde Tanıtım Afişi Hazırlama Örnekleri**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, 29-30.

³⁷³ Akgün, 154-155.

2.5.2.2 At Tasvirli Kaya Resimleri

Türk kaynaklarında at Türk'ün yoldaşı olarak görülmüş ve Türklerdeki bir inanışa göre Türkler atla birlikte yaratılmıştır. Atlı göçebe kültürün temel unsurlarından birisi olan at, Türk tarihinin askeri ve ekonomik tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Türk kültüründe her alpin bir ismi olduğu gibi her atın da bir ismi olmuştur. Bozkır toplumlarına göre atın yaradılışında rüzgarın etkisi vardır ve at bu yüzden rüzgar gibi hızlıdır. At, kutsal sayılan bir hayvan oluşu için tanrıya kurban olarak sunulmuştur. Bozkır kültüründe bu denli önemli olan at; kaya resimlerinde hem savaş, hem avlanma sahnelerinde tasvir edilmiştir. Hareketli sahnelerin neredeyse tamamında at figürünün bulunduğu gözlemlenmektedir.³⁷⁴

2.5.2.3 Umay Tasvirleri Taşıyan Kaya Resimleri

Tanrıça veya dişi ruh mahiyetinde ele alınan Umay hakkında ilk bilgiler Orhun Abideleri'nde yer almaktadır. Tonyukuk yazıtının 38. satırında düşmanın sayıca fazlalığı karşısında geri dönmeyi düşünenlere Tonyukuk'un verdiği cevabın bir kısmında Umay'dan şöyle bahsedilmektedir:

*(Buralara kadar) gelenler geliş zordu dediler. Ama pek de zorluk hissetmediler, galiba tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhları) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz?*³⁷⁵

Türk kültüründe Umay'dan sadece İslam öncesinde bahsedilmemiştir. Kaşgarlı Mahmud Umay kelimesi üzerinde durmuş fakat Umay'a atasözü üzerinden “*Umay tabınsa oğul bolur.*” diyerek değinmiştir. Türk kültürü açısından ehemmiyet taşıyan Umay, kaya resimlerinde de tasvir edilerek ölümsüzleştirilmiştir. Özellikle doğaüstü güçlerle ilgili olayların anlatıldığı kaya resimlerinde Umay tasvirleri kullanılmıştır.³⁷⁶

³⁷⁴ Akgün, 155.

³⁷⁵ Çoruhlu, 39.

³⁷⁶ Akgün, 157-158.

2.5.2.4 Şaman Tasvirleri Taşıyan Kaya Resimleri

Var olduğuna inanılan ruhlar ve tanrılar ile insanların arasında aracı vazifesi gören din adamlarına şaman denilmektedir. Şamanların her çeşit hastalığa deva bulmak, hastalık sırasında hastadan ayrılan koruyucu ruhları geri getirmek, kısırlara ve zor doğumlara yardımcı olmak, sunulan kurbanları yer ve gök tanrısına ulaştırmak, muhtelif dini törenleri icra etmek, ruhları ait oldukları yere göndermek, insanları kötü ruhlardan korumak için ayinler düzenlemek, fal bakıp gelecekte haber vermek gibi görevleri vardır.³⁷⁷ Orta Sibiryaya bölgesinde yer alan kaya resimleri bilim adamları tarafından MÖ. 2. Bin yıla uzanan Türk şamanizminin ilk somut kanıtları olarak kabul edilmektedir. Baykal Gölü çevresinde bulunan kaya resimlerinde şamanların mevsimlik göçler düzenlediği tasvir edilmiştir. Kaya resimlerinde bulunan şamanik semboller, kaya resimlerinin bulunduğu coğrafya ve kültüre göre farklılık göstermiştir.³⁷⁸

2.6 Eski Türklerde Öğretim Araç ve Gereçleri

Türkler; İslamiyeti kabul etmeden önce (İslamiyeti kabul ettikten sonra dahi) yazı yazmaya ve kitaba *bitig*, katip ve hattata ise *bitigci* demiştir. Eski Türkler kemik, kaplumbağa kabuğu, kaya, taş, kiremit, silah, süs eşyaları, deri, ağaç yaprağı ve kabuğu, tahta, bez, ipek parçaları, küp, tabak, maşrapa, kağıt gibi maddeler üzerine yazı yazmış veya resim çizmiştir. Özellikle tahta gibi yazı yazılan levhalara *yartu* denilmiştir. Hunlar'da ve Göktürkler'de yazı ve çizim için kalem ve fırça yerine bıçak gibi sert maddeler kullanılmıştır. Bu sebeple Hun ve Göktürk yazıları genellikle sert satırlar üzerine yazılırken Uygurlar döneminde kağıdın yaygın olarak kullanılması sebebiyle kalem ile fırça yazı ve çizim aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle Uygurlar döneminde kullanılan kalemlere *uç* denilmiştir. Bu uçlar dağlarda yetişen bir ağaçtan elde edilmiştir. Ayrıca sığır boynuzundan yapılan ve *şütük* adı verilen divitler de kullanılmıştır. Bu kalemlerde kırmızı ve tonları renginde mürekkepler kullanılmıştır.³⁷⁹

³⁷⁷ Çoruhlu, 61.

³⁷⁸ Akgün, 158.

³⁷⁹ Akyüz, 16.

2.7 Eski Türklerde Kültürel Eğitime Etki Eden Unsurlar

Herhangi bir milletin veya topluluğun eğitimle ilgili görüş ve uygulamalarının çevre kültürlerden etkilenmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Bu etkileşim eski Türklerde de görülmüştür. Türklerin tarih boyunca benimsedikleri farklı inançlar, göç edip yayıldıkları geniş coğrafyalar, siyasi ve ekonomik anlamda etkileşime girdikleri çevre kültürler Türklerin eğitim anlayışının şekillenmesine katkı sağlamıştır. Eski Türk kültürel eğitim sistemine Çinli meşhur filozof Konfüçyüs'ün öğretisi ve düşüncelerinin de kısmî etkisi olmuştur.³⁸⁰ Çin ağırlıklı olmak üzere eski Türklerde kültürel eğitim hayatına etki eden unsurlar şöyle sıralanabilir;

- 1) Pek çok Türk hakanı Çinli prenseslerle evlenmiştir. Bu prensesler Çin'de iyi bir eğitim gördüğü ve Konfüçyüs'ün öğretilerine hakim olduğu için annesi oldukları kağan çocuklarına bu fikirleri öğretmiştir.
- 2) Belli dönemlerde Çin'den kaçan bilim adamları Türklere sığınmış, bu bilim adamlarına devlet işlerinde önemli görevler verilmiştir.
- 3) Pek çok şehzade tahsil için Çin'e gönderilmiştir.
- 4) Uyurlar döneminde Çince'den çeviriler yapılmaya başlanmıştır.
- 5) Savaşlar, ticari ilişkiler, seyyahlar Çin ve başka ülkelerin kültür ve eğitiminin etkilerini Türklere getirmiştir.³⁸¹

³⁸⁰ Akyüz, 15.

³⁸¹ Arsal, 65-66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE ASKERİ EĞİTİM

Bozkır kültürünün hâkim olduğu Türk topluluklarında devlet iki temel unsurdan müteşekkildir; bunlar; *aile* ve *ordu*'dur. Ordu, Bozkır kültürünün hâkim olduğu Türk devletlerinde hem devletin temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmaktadır. Türklerin gerek Orta Asya'da gerek Orta Asya dışındaki uçsuz bucaksız coğrafyalarda farklı toplumlar üzerinde güçlü konuma gelmeleri ve bu güçlerini devam ettirmeleri güçlü ordularla mümkün olmuştur.³⁸² Bozkır coğrafyasında sert iklim koşulları ve zorlu tabiat şartları askeri teşkilatlanmayı da etkilemiş, bu şartlar Türklerde son derece kuvvetli ve disiplinli olmayı zaruri hale getirmiştir. Türklerde askeri teşkilatlanmanın kuralları iyi belirlenmiş ve meydana gelen durumlar karşısında güçlü bir reaksiyon meydana gelmiştir. Bozkır askeri disiplini sert şartlar altında gelişip olgunlaştığı için iyi bir askeri disiplin ve teşkilatlanmayı ve bu alanda sert kanunları mecburi hale getirmiştir. Çünkü Bozkır'da hayatta kalabilmek için her türlü tehdit karşısında hazır kuvvet bulundurmamak zorunludur.³⁸³

Dünya tarihinde askeri kültür ve harp sanatı açısından dikkat çeken milletlerin başında Türkler gelmektedir. Türklerin askerlik alanındaki maharetlerinden, savaşlarda uyguladıkları taktik ve stratejilerinden, sahip oldukları gelişmiş silah ve bu silahları ustaca kullanma konusundaki yeteneklerinden bahseden muasır kaynaklarda bu durum açıkça belirtilmektedir.³⁸⁴ Ayrıca tarihçiler, ilk Türk

³⁸² Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, 119.

³⁸³ Kürşat Koçak, **Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıcından Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 2.

³⁸⁴ Erkan Göksu, **Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı**, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 45.

toplumlarında askeri ögenin birincil bir yer tuttuğu konusunda hemfikirdir. Zaten savaştan doğmuş, cihan hakimiyeti için teşkilatlanmış Türkler ordudan zor ayırt edilmektedir ve Türklerde toplum orduyla bütünleşmiş durumdadır.³⁸⁵ Bu sebeple Türklerdeki ordu- millet anlayışı “*Ordusu olan millet değil; milleti olan ordu.*” şeklinde ifade edilmektedir. Bozdemir’in araştırmasına göre Orhun ve Yenisey Yazıtları’nda geçen 1299 sözcüğün 142’si askerlikle ilgili kelimelerdir ve bu rakam adı geçen yazıtların %11,01’ine tekabül etmektedir.³⁸⁶

Türk topluluklarının kahramanlığı ve askeri ruhu yabancı devletlerin kaynaklarında da yer almaktadır. Örneğin Çin kaynakları MÖ. 36’da savaşta ölen Hun hükümdarı Çiçi’nin “*Boyun eğmeyeceğiz, zira savaşçı süvari hayatımız sayesinde adı yabancıları titreten bir ulus olduk. Zira bilirler ki savaşta muhriplerin kaderi ölümdür. Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti kalacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğer kavimlerin efendisi olacaktır.*” sözlerini kayıt altına almıştır. Yine Çin kaynakları Göktürkler hakkında “*Onlar savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak yatakta ölmekten utanırlar.*” ifadelerini kullanmaktadır. Bizanslı Prikopios 5. yüzyılda Sabirler hakkında “*Yerin sırtında insanlar yaşamaya başlayalıdan beri ne Yunanların ne de İranlıların kafasından Sabirlerin kullandığı silah çıkmadı.*” ifadelerini kullanmıştır. Arap seyyah **Cahiz** de “*Yeryüzünde harpte sorumluluk lanetine uğramayan tek kavim Türklerdir.*” diyerek Türklerin askeri meziyetlerinin üstünlüğüne vurgu yapmıştır.³⁸⁷ Yine Cahiz, Türklerin askeri yönden sağlamlığı ve disiplini konusunda şunları söylemiştir: “*Ben Türklerin enteresan bazı hallerini gördüm. Memun’un gazalarının birinde ordugâh yakınlarında solun sağ tarafında Türklerden 100 süvari ve sol tarafında diğer unsurlardan oluşan 100 süvari gördüm. Bu süvariler Memun’un gelmesini bekliyordu. Öğle olmuş, sıcak artmıştı. Memun geldiğinde üç veya dördü dışında Türkler atlar üzerindeydi. Diğer taraftaki karışık süvariler ise üçü dördü dışında yerde yatıyordu.*”³⁸⁸

³⁸⁵ Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara:Ankara Üniversitesi Siyal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, 4-5.

³⁸⁶ Bozdemir, 13.

³⁸⁷ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, 9-10.

³⁸⁸ Cahiz, **Türklerin Faziletleri (Fezâilü’l Etrak)** (Çev-Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yediyape Yayınevi, 2017, 107.

Türk ordusunu bütün yerleşik ve orman ordularından üstün duruma getiren üç önemli faktör vardır. Bunlar;

1) *Bozkır Türk ordusu ücretli askerlerden oluşmamıştır. Yani askerlik bir meslek olarak görülmemiştir. Bu durum da Türklerde vatanseverlik duygusu çerçevesinde askeri başarıyı artırmıştır.*

2) *Türklerde ordu daimilik arz etmektedir. Zira kadın-erkek, genç-yaşlı herkes her an savaşabilecek durumda olmuştur. Türklerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askeri idman niteliğindedir. Bu durum Türklere askeri açıdan avantaj sağlamıştır.*

3) *Türk orduları genelde süvarilerden kurulu olduğu için ordunun hızı ve hareket kabiliyeti çok yüksektir. Bu durum Türk ordusuna çeviklik kazandırmıştır.*³⁸⁹

Bozkır Türklerini daima diri tutan ve onların ayakta kalabilmesini sağlayan, komşu ve yabancı devletlerin tarihi kaynaklarına konu olan güçlü bir askeri yapı elbette muntazam bir eğitim neticesinde meydana gelmiştir. Bu eğitim belirli bir zaman veya mekanla sınırlı değildir ve informal eğitim gibi doğumdan ölüme kadar devam etmektedir. Bozkır hayatının üç temel gayesi olan **sürü**, **av** ve **akın**'dan sürü ve av genel anlamda akın için bir eğitim mahiyetindedir. Bu eğitim ilk çocukluk döneminde koyunların sırtına binme, tahtadan kılıçlarla oynama, hayvan sürülerini idare etme; gençlik ve ilerleyen dönemlerde toylardaki eğlenceler, güreş ve cirit oyunu, sürekle avı vasıtasıyla devam etmektedir. Türkler sürülerini otlatırken hayvanları sulamak ve onları belirli bir yerde döndürmek için sürekli at üzerinde hareket halinde olmuştur. Yılkı atları yakalamak için kement kullanmışlar, bu ise onlara at üzerinde durabilme konusunda büyük beceri kazandırmıştır. Avlanma ve hedefi vurma, akın ve savaşlar için birer idman faaliyeti olmuştur.³⁹⁰ Seferler, sürekli yıpratıcı ve yıldırıcı harekât havası içinde Bozkır Türk'üne savaş hazırlığı mahiyetinde bir spor faaliyeti gibi düşünülmüştür. İlkbahar ve sonbaharda gerçekleştirilen at yarışları, ok atışları, binicilik oyunları hem av hem de savaşlar için bir talim havasında yapılmıştır.³⁹¹

³⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, 270.

³⁹⁰ İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016, 202-203.

³⁹¹ Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, 204.

Bozkır toplumlarının çok kısa sürede savaş için hazırlanması gerekmektedir. Eli silah tutan ve düşmana karşı koyabilecek olan herkes nerede ve ne şekilde düşmana karşı koyabileceklerini çok önceden bilmektedir. Herhangi bir saldırı esnasında kadınları ve çocukları kimlerin, nasıl ve nerede koruyacakları kesin olarak belirlenmiştir. Bütün bu askeri talim ve terbiyeyi asırlardan beri devam ettiren ve olgunlaştıran unsur Türk töresi olmuştur.³⁹² Yani Türk töresi aile eğitimi, kültürel eğitim gibi hususların yanı sıra askeri eğitimde de etkili olmuştur. Ayrıca törenin askeri eğitim üzerinde etkili olması Bozkır Türklerinin askeri açıdan başarılı olmasında etkili olmuştur.

3.1 İlk Çocukluk ve Gençlik Dönemi

Türk Bozkır coğrafyasında askeri eğitim, aile eğitimi ve kültürel eğitim gibi ilk çocukluk döneminden itibaren başlamış, hem aile hayatında hem de günlük hayatta her ortamda ve her şartta devam etmiştir. Türk töresine göre çocukların kuvvetli ve iyi bir asker olarak yetişmelerine çok önem verilmiştir. Çocukların doğum ve ad verme günleri törenlerle kutlanmıştır.³⁹³ Geleceğin Türk savaşçıları askeri eğitime henüz çocukluk döneminde başlamıştır. Bilhassa çocukların oynadığı oyunlar, askeri eğitim açısından mühim bir vasıta olarak görülmüştür. Örneğin anne yardımı ile yürümeyi öğrenen Türk çocukları koyunların sırtına binip evvela farelere, kuşlara ve gelinciklere; ardından tavşanlara ve tilkilere ok atmak şeklinde oynadıkları oyunlarla bizzat ilk askeri eğitimlerini yapmıştır. Bu eğitim ata binmeyle devam etmiştir. Aynı zamanda bir savaşçı olan her Türk vatandaşı ata binmeyi ve at üzerinde ok atabilmeyi çocukluk döneminde öğrenmiştir. Öyle ki Kazak Türk toplumunda 3-4 yaşlarındaki çocuklar rahatlıkla ata binebilmektedir ve kendileri için özel eyer takımları vardır. Çocuklar bu vesileyle kendilerine sağlanan fırsatlarla ilkin koyun sırtında yaptıklarını bu kez at sırtında uygulayarak aldıkları askeri eğitimlerini pekiştirmiştir. Böylece Türk çocuğu gençlik çağına erişip orduya katıldığında çok iyi ata binen, at sırtında ok atabilen birer süvari olmuştur.³⁹⁴ Çocukların ata binmeye başlamaları törenlerle kutlanmış, o gün çocuğa at hediye edilmiş ve at yarışları düzenlenmiştir. Erkek çocukların yetişmesi ve savaş tekniğini öğrenmesinde babanın

³⁹² Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi 1. Cilt**, Ankara: TTK Yayınları, 2010, 273.

³⁹³ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007, 6.

³⁹⁴ Koca, 131-132.

çok önemli eğitici ve öğretici görevi vardır. Kızlardan da erkeklerle yarışabilecek, düşmanları ve vahşi hayvanları alt edebilecek çocuklar yetişmiştir.³⁹⁵

Koyun ve koça binmeye başlayan çocuklar ayakları yere değmeden durabilme ve bu sırada yay çekip ok atabilme kabiliyeti kazanmıştır. Bu sayede bir Türk süvarisinin kazandığı üç temel kabiliyetin ilk adımı atılmıştır. Bu askeri eğitimi alan çocuklar dolu dizgin koşan at üzerinde kendinden emin bir biçimde öne, arkaya, sağa, sola dönebilmeyi; yay çekip ok atabilmeyi öğrenmiştir. Küçük yaşta askeri eğitime başlayan, koç ve koyun sırtında durarak atış gerçekleştirip hedefi vurma işini başarıyla icra eden çocuklarda özgüven duygusu gelişmiştir. Özgüveni gelişen çocuklar koçtan düştüklerinde fazla zarar görmemiş, tekrar koça binmekten korkmamış, bu evreyi atlattıktan sonra da iyi bir at binicisi, iyi bir yay çekicisi, iyi bir hedef vurucusu olmuştur. Bu şekilde çocuklarına askeri eğitim veren Türk toplumlarında *atlı, atlı yaycılar, atlı yay gericileri* gibi tabirler kullanılmıştır.³⁹⁶

Bozkır Türk toplumlarında İslamiyetin kabulüne kadar çocuklara ad koymanın bile bir mücadele, kahramanlık, güç göstergesi ile ilgisi vardır. Çocuk doğduğunda verilen ad onun gerçek ve sürekli adı değildir. Çocuklar, ilk gençlik dönemlerinde dikkat çeken bir başarı ile kendi adını kazanmıştır. Bu durum *Dede Korkut Kitabı*'nda çok güzel örnekle anlatılmaktadır. Bu ölümsüz destan 14. yüzyılda yazıya geçirilmiş olsa da olaylar henüz yeni Müslüman olmuş Oğuz Türkler arasında Müslüman olmadan önce anlatıla gelmiştir. Sözü edilen ad koyma olayı Dede Korkut Kitabı'nda şöyle anlatılmaktadır:

“Bir gün dört küçük çocuk otlakta aşık³⁹⁷ oyunu oynuyordu. Kızgın bir boğa ağıldan dışarı bırakılmıştı. Ol boğa katı taşa tos vursa taşı un gibi öğütürdü. Oğlancılara “kaçın” dediler. Üç çocuk kaçtı. Dirse Han'ın on beş yaşındaki oğlancığı kaçmadı, meydanın orta yerinde baktı kaldı. Boğa, oğlana doğru geldi. Oğlancığı ezip geçmek istiyordu. Oğlan boğanın alınına yumruğunu dayadı. Boğa gerisin geri gitti. Boğa

³⁹⁵ Akyüz, 6.

³⁹⁶ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 202-203.

³⁹⁷ Aşık, 1980'lere kadar yaygın olarak oynanmış bir oyundur. Koyun, keçi gibi hayvanların ayaklarından çıkarılan aşık denen kemikle oynanır. Çocuklar bu kemiği önlerine atarak onun üste gelen yüzünün taşıdığı anlama göre oyunu oynar. Oyunu farklı oynanış biçimleri de vardır. Bkz. Akyüz, 37.

tekrar oğlana doğru gedi. Oğlan tekrar alnına yumruğunu dayadı, boğayı sürüyüp meydanın ortasına getirdi. Boğayla oğlan hayli çekişti. Boğa iki arka bacağının üzerine oturdu. Ne oğlan yenebiliyordu ne boğa. Oğlan düşündü ve bu şekilde bir neticeye varamayacağına karar verdi. **“Ben bunun alnına niye direk olurum?”** dedi. Boğanın alnından yumruğunu çekti ve yolundan çekildi. Boğa düşüp başının üstüne savruldu. Oğlan bıçağına davrandı ve boğanın başını kesti. Oğuz beyleri oğlanın üstüne toplandılar, oğlanı övdüler ve ona güzel bir ad verdiler ve **“Boğaç”** dediler.³⁹⁸

Dede Korkut Kitabı’nda anlatılan olayda ilk çocukluk döneminde askeri eğitimin ne denli güçlü olduğu ve kahramanlık yapan çocuğa ad verme olayı bariz bir şekilde açıklanmıştır. Bu durum Türklerde güç ve kuvvetin, kahramanlık yapmanın bir kişilik ve kimlik kazanmak olarak düşünüldüğünün göstergesidir. Bu da kahramanlık ve gücün Türkler açısından çok önemli görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Türk Bozkır kültüründe toplumsal hayatta görülen kadın-erkek eşitliği askerlik eğitiminde de görülmektedir. Kız çocukları da erkek çocukları gibi askeri eğitim almıştır. İskit Türkleri döneminde kadın savaşçılar Grek kaynaklarında **Amazon** olarak geçmektedir. Silahlarını kullanmada ortaya koydukları ustalık, beceri ve teknik erkekler kadar olmasa da erkeklere yakın olan Amazonların kurganlarında bulunan yay ve oklar onların asıl silahı olarak belirtilmektedir. Çeşitli spor ve oyunlarla yoğun bir kas eğitimi yapan Amazonların kas gücü için yay ve okun ideal silah olduğu düşünülmektedir. Erkekler gibi küçük yaşlardan itibaren planlı ve daimi bir askeri eğitim neticesinde kazandıkları güç, sürat, dayanıklılık, çeviklik ve ustalık Amazonlar için çok önemli görülmüştür.³⁹⁹ Hunlar döneminde beden terbiyesinde kız çocukları da erkek çocukları gibi çeşitli top oyunları oynamaktadır ve bu oyunlar zamanla Çinliler tarafından öğrenilmiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1964, 6.

³⁹⁹ İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008, 46-46.

⁴⁰⁰ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018, 82.

3.2 Spor ve Beden Terbiyesi

Büyük devletler kuran Türkler tarihlerini askeri zaferlerle taçlandırmıştır. Şüphesiz bunda barış zamanında onların spor ve beden eğitimine verdikleri önemin yeri büyüktür. Türk denilince akla savaçılık, cengâverlik, sportif faaliyetler, beden terbiyesi akla gelmektedir. Bu konuda kaynaklar göstermektedir ki Avrupa'da henüz uygarlık tarihinin oluşmadığı dönemlerde Bozkır kültüründe yaşayan Türkler beden terbiyesi eğitimine dahi önem vermiştir. Bu sebeple spor ve beden terbiyesi, Türk tarihinin önemli bir unsurudur. Eski Türklerin meşgul olduğu sporlar daima savaş ve askeri eğitimle ilgili olmuştur.

Bozkır kültüründe sportif faaliyetler ve beden terbiyesi kültürel yapılanmanın izlerini taşımaktadır. Bozkır yaşam şartları sürekli mücadeleyi gerekli kılmaktadır ve bu da dinamik bir bünyeye sahip olmayı zorunlu kılmaktadır. Bu dinamizmin en önemli unsurlarından birisi aynı zamanda savaşa hazırlık mahiyetinde olan daimi spor hareketleridir. Bozkır Türklerinde ata binmek ve ok atmak herkes için olağan bir durumdur. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) gibi oyunlar ve sportif faaliyetler Türkleri bedenen sağlamaştırmakta ve onların mücadele azmini daha keskin hale getirmektedir. Bozkırda en mühim sportif faaliyetler, nisan ve mayıs aylarında ilk gök gürlmesiyle başlayan saz, türkü, eğlence eşliğinde bahar bayramlarında düzenlenen at yarışlarıdır.⁴⁰¹

Türk Bozkır kültüründe spor ve beden terbiyesinin ortaya çıkışında dini etkenlerden çok savaççı gücün etkisi görülmektedir. Savaşların beden gücüne dayandığı dönemlerde spor faaliyetleri adeta savaçlara hazırlık idmanları olarak görülmüştür. Çin kaynaklarında MÖ. 200 yıllarında Türklerin küçük yaşlardan itibaren biniciliğe, güreşçiliğe, ok atmaya, mızrak kullanmaya ve savaççılığa alıştırdığı kaydedilmektedir. Bozkır Türklerinden Kırgızların *Manas Destanı*'nda, düzenlenen *yuğ* törenlerinde dil, din, ırk ayrımı yapılmaksızın bütün Orta Asya'da yaşayan kavimlerin davet edilip spor karşılaşmalarının gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁴⁰² Tarihsel süreç içerisinde yukarıda sayılan spor oyunlarının yanında *çöğen (çevgan)*,

⁴⁰¹ Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, 82.

⁴⁰² Osman İmamoğlu, Yalçın Taşmektepligil, **Türk Kültüründe Spor, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, 1997, 140.

gökbörü (oğlak oyunu), cop, tepük (futbol), beyge, süngü, tomak, taş atma, matrak, yağlı direk gibi oyunlar kayıtlarda geçmektedir. Ayrıca tarihsel araştırmalara göre *kementi* ilk defa ortaya çıkaran ve kullanan uygarlık bozkır Türkleridir.⁴⁰³ Bunlardan başka Çin kaynaklarında Sui (580-618) ve Tang (618-906) hanedanlarını kayıtlarına göre Türker av sırasında “*ağaç at*” denilen bir araç kullanılmaktadır ve bu araç geyik koşmasından daha hızlıdır. Ağaç at kavramı ilk kez “*kayak*” anlamında kullanan araştırmacı Schott, 1864’teki çalışmasını ortaya koymuştur. Kayakçının karı iterek ilerlemesi suda kayık üzerinde kürek çeken bir tasvir gibi belirtilmiştir.⁴⁰⁴

3.2.1 Hunlar’da Spor ve Beden Terbiyesi

Tarihsel kaynaklar incelendiğinde Hunlar’da kadınların da erkekler gibi spor ve beden terbiyesi faaliyetlerine katıldığı görülmektedir. Hun kadınları tıpkı erkekler gibi ata binmiş, ok kullanmış, top tekmelemiş, güreşmiş ve beden eğitimine erkekler kadar önem vermiştir. Atmaca, doğan, şahin gibi yırtıcı kuşlara ok atma suretiyle okçuluk yeteneği geliştirilmiştir.⁴⁰⁵ Ayrıca eski Türk topluluklarında görülmeyen kayak sporu Hunlar’da görülmüştür. Özellikle çetin kış şartlarında hayatta kalabilme gayreti içine giren Hunlar’ın vücutlarının dizden aşağı kalan kısımlarına özel bir araç takarak kaydıkları ve hayvanlarını da çetin kış şartlarında bu şekilde otlattıkları bilinmektedir.⁴⁰⁶

3.2.2 Göktürkler’de Spor ve Beden Terbiyesi

Göktürkler’de de Hunlar’da olduğu gibi ata binme ve iyi ok kullanma günlük hayatın bir parçasıdır. Yine ayak topu olarak oynanan futbol da Göktürkler’de kız ve erkek çocukları arasında bedeni eğitmek için severek oynanan oyunlardandır. Bunun yanında kızlar güreşe de erkekler kadar meraklı olmuştur. Ayrıca Göktürkler’in karlı ve buzlu alanlarda daha hızlı ve güvenli hareket edebilmek için kayak kullandıkları

⁴⁰³ Ayhan Dever, Ahmet İslam, Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kültüründe Spor Algısı, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 5, 2015, 47.

⁴⁰⁴ İbrahim Yıldırım, Eski Sibirya-Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopad (At Ayaklılar) Efsanesi İle İlişkisi, **Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, 1998, 25.

⁴⁰⁵ Özbay Güven, Gülten Hergüner, Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, 1999, 33.

⁴⁰⁶ Dever, İslam, 48-49.

bilinmektedir.⁴⁰⁷ Bu kayıklar sığır kemiğinden yapılmıştır. Göktürkler sığır kemiğinden yapılan kayak kullandıkları için Tang hanedanı tarafından **“Sığır Ayaklı Türkler”** diye de anılmıştır.⁴⁰⁸ Altay Dağları eski Türklerde kayak merkezi olarak bilinmektedir. Karın, buzun ve donmuş ırmakların üzerinde daha rahat hareket edebilmeyi sağlama amacıyla sığır kemiklerinin yanında çeşitli ağaçlardan da kayak ve kızaklar yapılmıştır. Zeki Velidi Togan kızak ve kayağı dağlarda vesaire kaymak için kullanılan alet olarak nitelendirmiştir.⁴⁰⁹

3.2.3 Uygurlar’da Spor ve Beden Terbiyesi

Uygurlar ok atmada Göktürkler’den daha ileri gitmiş, öne, arkaya, sağa ve sola isabetli oklar atmakta ustalaşmıştır. Uygurlar’a ait mağara resimleri incelendiğinde av ve avcı çizimlerinin yanı sıra savaş sahnelerinin de olduğu görülmektedir. Çin elçisi Wang-Yen-Tei’nin ifadelerine göre Uygurlar’da su sporları da yapılmaktadır. Elçi gezi esnasında Sarı Nehir’e gittiklerini ve burada koyun derisinden tulum yaparak içini havayla doldurup bu tulumlarla yüzdüklerini ifade etmektedir.⁴¹⁰ Ayrıca gümüş ve pirinçten yapılan tüplere su doldurarak bu tüplerdeki suları birbirlerine fişkırtarak su sporu icra etmiştir.⁴¹¹ Uygurlar’ın Maniheizm dinine geçmeleriyle birlikte bu sportif ve beden terbiyesi faaliyetlerinin bir kısmı ortadan kalkmıştır.

3.2.4 Oynanan Oyunlar ve Sportif Faaliyetler

Eski Türk toplumlarında bol miktarda eğlence ve yarışa dayalı oyunlar mevcuttur. Bu oyunlar o kadar çok sevilmiş ve benimsenmiştir ki çevgan, kayak, ayak topu (futbol), ve at yarışlarıdır. Türk Bozkır kültüründe at o kadar önemlidir ki beden terbiyesi amacıyla oynanan oyunlar ve yapılan sportif faaliyetler **“Atla Yapılan Sporlar”** ve **“Atsız Sporlar”** olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sportif faaliyetlerden at yarışı, cirit, çevgan, gökbörü gibi sporlar atla yapılırken güreş, kılıç-kalkan, tepük

⁴⁰⁷ Dever, İslam, 51.

⁴⁰⁸ Tuncer Kurt, Mahmut Kılıç, Muhammet Nuri Kılıç, Fatih Özbayraktar, Engin Yücel, Cihan Kıvanç, **Türk Spor Tarihi**, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2016, 15.

⁴⁰⁹ Onur Yıldız, Eski Türklerin Kış Sporları Kayakçılık, **Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi**, Sayı 6, 2019, 46

⁴¹⁰ Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara: TTK Yayınları, 1989, 44.

⁴¹¹ İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi, 60.

gibi sporlar atsız olarak icra edilmiştir. Oynanan bu oyunlar ve yapılan yarışlar eğlenmenin yanı sıra mücadele ve savaş kabiliyetini de artırmıştır.⁴¹²

3.2.4.1 At Yarışı

Eski Türkler milattan önceki dönemlerde atalardan kalan gelenekler gereği güz mevsiminde atların semirip tayların çoğaldığı zamanlarda genel toplantı yapardı. Bu toplantıda ilahlara kurban sunulur, insan ve hayvan sayımı yapılırdı. Güz bayramına denk gelen bu dönemde tanrılara kurbanlar sunulduktan sonra kurban etleri yenir, sportif oyun ve hareketler eşliğinde at yarışları yapılırdı.⁴¹³ At yarışları Divan-ı Lügat’it Türk’te “*Ol menin birle at ozuşdı (O benimle at yarışı yaptı.)*” şeklinde yer almıştır.⁴¹⁴

3.2.4.2 Gökbörü (Oğlak Oyunu)

Atla oynanan gökbörü oyunu Türklerin eski ve milli oyunlarından. Oyunun temel mantığı at salıp koşarak oğlağı kapmaktır.⁴¹⁵ Nesilden nesle aktarılan bu oyunun amacı ayakları bağlanan oğlağı rakip alplerin elinden kurtardıktan sonra “*taya kazanı*” denen yere bırakmaktır. Oyun esnasında bir kişi karşısındakinin önünü açar ve diğerini etkisiz hale getirir. Galip gelen takım oğlağa sahip olur ve hemen oracıkta oğlağı kesip eti kavurarak misafirlere ikram eder.⁴¹⁶

3.2.4.3 Kızbörü

Gökbörü oyununun evlilik merasimlerinde icra edilen şekline kızbörü veya kolbörü adı verilir. Bu oyunda oğlak gelin tarafından kaçırlır, damat ve damadın arkadaşları oğlağı kaptırmamaya çalışır. Bu oyun kızların da erkekler gibi iyi bir sportmen ve güçlü bir vücuda sahip olduğunu kanıtlamak için oynanır.⁴¹⁷

⁴¹² Kürşat Koçak, **Eski Türklerde Devlet Gelenek ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2019, 201.

⁴¹³ Ozan Palabıyık, Eski Türklerde Spor, **Akademik Tarih Dergisi**, 2019, 2-3.

⁴¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügat-it Türk (Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu)**, Ankara: TDK Yayınları, 2014, 93.

⁴¹⁵ Koçak, Eski Türklerde Devlet Gelenek ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar, 202.

⁴¹⁶ Palabıyık, 3.

⁴¹⁷ Palabıyık, 3.

3.2.4.4 Çevgan (Çöğen)

Batı dünyasında *Polo* olarak bilinen bu oyun takım halinde oynanmaktadır ve tarihi bir binicilik sporudur. Çevgan, omuz başı biçiminde olan ve “*bandal*” ismiyle anılan bir parçayla oynanmaktadır. Çevgan, başı eğri bir cirittir. Çevgan topuna “*topık*”, oyunda çizilmiş hududa ise “*talas*” denir. Talas aynı zamanda oyunun bitiş çizgisine konulan iptir.⁴¹⁸ Meydana aralarında 7-8 metre mesafe bulunan 5-6 metre yüksekliğinde iki sütun konulur. Muazzam biniciliğe sahip oyuncular ellerindeki hafif tahtadan yapılmış topu rakiplerinin önünden almaya ve diğer kaleye geçirmeye çalışır.⁴¹⁹

3.2.4.5 Cirit

Cirit oyunu Türklerin eskiden beri bilinen ve davul-zurna eşliğinde icra edilen atlı savaş sporlarından biridir. Cirit, iki takım şeklinde, at üstünde oynanan, Türklerin en sevdiği savaş oyunudur. Cirit oyununda ata hakimiyet, cesaret, refleks gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır.⁴²⁰ Hakemin işaretiyle ilk hücumu kalkan takımdan bir oyuncu rakip takımın alanına girer ve karşı takımdan bir oyuncunun ismini söyleyerek ciridi ona fırlatır ve gerisingeri dönerek kaçmaya başlar. İsmi söylenen oyuncu alay durağından çıkarak elindeki ciridi kaçan rakibine fırlatır. Ciriti ata isabet ettiren oyuncu oyun dışı kalır ve atlılar bu sebeple üzerlerine gelen ciritten kurtulma amacıyla seri hamleler yapar. Bütün oyuncuların elindeki ciridi atmasının ardından en fazla puana sahip takım galip gelir.⁴²¹

3.2.4.6 Tepük (Futbol-Ayak Topu)

Çağdaş sporların çoğunda olduğu gibi futbolun geçmişi de eski dönemlere dayanmaktadır. MÖ. 3 bin ile 2 binlere tarihlendirilen futbolun ilk varyantları Akdeniz ve Çin kültür çevresinde ortaya çıkmıştır. Günümüzde futbol adı verilen tepük oyunu tekmelemek, tepmek sözünden türemiştir. Bu oyun sadece ayakla oynandığı için oyuna tepik adı verilmiştir. Divan-ı Lügat’it Türk’te tepük oyunu için

⁴¹⁸ Kaşgali Mahmud, 157.

⁴¹⁹ Palabıyık, 4.

⁴²⁰ Koçak, Eski Türklerde Devlet Gelenek ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar), 202.

⁴²¹ Palabıyık, 5.

“Kurşundan eritilip iğ ağırşığı biçiminde dökülür, üzerine keçi kılı veya benzeri bir şey sarılır. Çocuklar bunu teperek oynar.” ifadeleri kullanılmaktadır.⁴²²

3.3 Sürek Avı (Yıllık Askeri Tatbikat)

Bozkır kültüründe Türklerin hayatında av önemli bir yer tutmaktadır. Av için öncelikle hedefi vurmak esastır. Bu sebeple de çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren kuşlara, gelinciklere ve büyük farelere ok atarak avlanma konusunda tecrübe kazanmıştır. Bu tecrübe Türk çocuklarına avda hedefi vurma konusunda beceri kazandırdığı gibi onlara bir nevi savaş eğitimi mahiyetinde olmuştur. Av, eski Türklerde küçük yaşlardan itibaren başlayan bir faaliyet olup hayatın her döneminde devam etmiştir. Türkler, tek olarak veya küçük gruplar halinde avlandıkları gibi büyük gruplar halinde kalabalık şekilde de ava çıkmıştır. Bu avlara *sürek avı* denilmektedir. Bu şekilde avlanma Türk kültüründe yaygın olarak görülmektedir.⁴²³ Bu etkinlik eski Türklerde bir nevi askeri tatbikat şeklinde düşünülmüştür.

Türk Bozkır kültüründe sürek avları askeri strateji ve kurmaylık planı eğitiminde önemli rol oynamış, yırtıcı kuşlar, fare, geyik gibi canlı hedeflere ok atma, sürek avında coğrafyayı tanıma, av esnasında lojistik temini gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Bu durum da sürek avlarının önemini artırmıştır. Özellikle canlı hedefe ok atma sadece sürek avları ile sınırlı kalmamış, eski Türklerde günlük hayatın hemen her anında karşılaşılan bir durum olmuştur. Çinli Uygur elçisi Wang Yen-Ti Uygur ülkesinde seyahat edenlerin at üzerinde giderken çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok attıklarını belirtmiştir.⁴²⁴

Türkler, avcılığı savaş hazırlığı mahiyetinde ve bir ön hazırlık olarak uygulamış ve savaşlardan evvel savaş taklidi mahiyetinde büyük sürek avı düzenlemişlerdir. Bu sürek avlarında avcılığın yanında binicilik ve atıcılık da beraber geliştiği için savaşta gerekli olan cesaret, bedensel güç ve irade kuvveti gibi özellikler bu vesileyle sürekli güçlü tutulmuştur.⁴²⁵ Sürek avları yılın belirli zamanlarında yapılmaktadır ve sürek

⁴²² Kaşgarlı Mahmud, 166.

⁴²³ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 229.

⁴²⁴ İzgi, 61.

⁴²⁵ Güven, Hergüner, 35.

avında kuşatılan alan 700 Li⁴²⁶ yani yaklaşık 350 km'lik bir alana tekabül etmektedir.⁴²⁷ Bu kadar geniş çaplı bir alanda süreklilik avı yapabilmek büyük bir askeri maharet gerektirmektedir ve bu durum Türklerde güçlü bir askeri sistemin olduğunun göstergesidir. Bu da askeri eğitimin bir neticesidir.

Türk hükümdarları geniş arazilerde sık sık süreklilik avları düzenlemiş ve ülkedeki bütün ordular bu süreklilik avlarına iştirak etmiştir. Süreklilik avlarında ordu tıpkı bir savaşta gibi sağ kol, sol kol ve merkez olarak farklı bölümlere ayrılmıştır. Av esnasında çevirme, kuşatma, manevra, geri çekilme, saldırı gibi savaş taktik ve stratejileri kullanılmıştır.⁴²⁸ Mete Han'ın oluşturduğu Onlu sistem süreklilik avlarında da tatbik edilmiş ve askeri disiplinin en üst seviyede tutulmasına özen gösterilmiştir. Çin kaynaklarına göre MÖ. 62 yılında Hun imparatorunun yönetiminde tertip edilen bir süreklilik avına 100 bin süvari katılmıştır. Bu süreklilik avlarında binlerce vahşi ve zararlı hayvan etkisiz hale getirilmiştir.⁴²⁹ Daimi savaş egzersizi mahiyetindeki uygulamalar sayesinde zindeliği ve çevikliği koruyan Bozkır Türk ordusu yerli ve yabancı kaynaklarda kurda benzetilmiştir. Ayrıca süreklilik avlarında savaş gereçlerinin nasıl daha etkin kullanılacağına dair eğitimler verilmiş ve bu avlar savaş maharetinin bilendiği, olası bir savaşa hazırlık pratiği mahiyetinde olmuştur. Bir meydan muharebesi mahiyetinde gerçekleşen süreklilik avlarında iyi yetişmiş bir iz sürücüsü olabilme yeteneği de ortaya çıkarılmıştır. Süreklilik avları genç Alplerin askeri eğitim gördüğü ortamlardır. Bu avlara gençlerin yanında küçük yaşta çocuklar da katılmıştır. Nitekim hatunlar da Bozkır kültüründe avın önemli bir yer tuttuğu bilincinde olmuştur ve bu sebeple küçük yaşta çocukların eğitilmesi için onları süreklilik avlarına göndermiştir. Hunlar döneminde kurumsallaşan süreklilik avları Göktürkler döneminde Yenisey Yazıtları'nda yer almış ve Ortaçağ dönemine kadar tarihi ve edebi metinlerinde yer bulmuştur. Özellikle hükümdarın katıldığı süreklilik avlarının bir savaş tatbikatı ve eğitimi mahiyetinde olduğu *Irk Bitig* metninde şu şekilde ifade edilmiştir;

Kanlık süsi abka önmiş,

⁴²⁶ Li; eski Çin'de kullanılan geleneksel ölçü birimlerinden birisidir. Kesin bir standardı olmayıp zamana göre değişiklik göstermiştir.

⁴²⁷ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 229.

⁴²⁸ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 230.

⁴²⁹ Taşağıl, Bozkırın Kağanlıkları, 69.

Sagır içre elik kiyik kirmiş,

Kan eliğin tutmuş,

Kara kamıg süsi öğirer, tir,

Ancak bilinenler,

Edgü ol.

(Hanlık ordusu ava çıkmış,

Çayır içine keçi, geyik girmiş,

Han keçiyi tutmuş,

Bütün ordu sevinir, der,

Bunu biliniz,

Bu iyidir.)⁴³⁰

Genç muhariplerin harp eğitimi gördükleri süre avlarında tabiat koşullarına uyum sağlama, avı yıldırma ve yıpratma, at üstünde ok atmaktan kendi yiyeceğini temin etmeye kadar bilgiler verilmiştir. Türk Bozkır kültüründe kurumsal hale geldiği bilinen süre avları belirli kurallar çerçevesinde ve planlı olarak gerçekleştirilmiştir. Süre avlarında avı av alanına çekebilmek ve saklandığı bölgeden çıkarmak için günümüzde dahi geçerliliğini koruyan bazı yöntemler kullanılmıştır. Keçi kılından örülen ağlar, iri hayvanlar için hazırlanan kafesler ve kapanlar yapılmış, büyük çukurlar kazılarak üzerleri yaprak ve çalılarla kapatılmıştır. Süre avları genellikle daire şeklinde gerçekleştirilmiş, avlanacak hayvanlar bu daire içine alınmıştır. Avın kaçmasına sebep olanlar belli cezalara maruz kalmıştır. Cüveyni ve Reşideddin'in anlatımına göre av dairesi içinde yaralı ve geriden gelen yorgun hayvan dışında av hayvanı kalmayınca ak sakallı yaşlılar saygı ve hürmet içinde Han'a yaklaşır Han'ın saadeti için dualar etmiştir. Bunun yanında geride kalan hayvanlar için şefaet dilenmiş, bu hayvanların ot ve su yönünden zengin bölgelere kaçmalarına izin verilmesi için ricada bulunulmuştur. Burada temel amaç kuralsız şekilde hareket

⁴³⁰ Fuzuli Bayat, Sosyo-Ekonomik Bağlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş, **Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, Sayı 1, 2009, 6-7.

ederek tüm av hayvanlarını öldürmek değil, yeni sürek avları yapabilmek için av hayvanlarının sayısının artmasına ve neslinin devamına katkı sağlamaktır. Bozkır kültüründe sürek avı düzenlemek kült haline gelecek kadar önemli bir yer tutmuştur. Sürek avları sadece askeri eğitim değil, ortak hareket edebilme ve kurallara uyum sağlayabilme açısından toplumsal-sosyal eğitime katkı sağlamıştır.⁴³¹

Dede Korkut hikayelerinde anlatıma göre oğlunun savaççılığı hususunda endişeye düşen ve buna üzülen Kazan Bey'e oğlu Uruz ; *“A beg baba, devece büyümüşsin, köşekçe aklun yok; depece büyümüşsin, darıca beynün yok; bu marifetleri oğul atadan mı görür, öğrenür, yohsa atalar mı oğuldan öğrenür. Kaçan sen beni alıp fakir serhaddine çıkardun, önümde kılıç çalup baş kesdün? Ben senden ne gördüm, ne öğrenem?”* demiştir. Kazan Bey, oğlunun bu serzenişi karşısında onu ava çıkarmıştır.⁴³² Dede Korkut hikayesindeki bu anlatımda avın savaş eğitimi konusunda bir araç olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir. Bundan başka *“Kazan Han üç yüz altmış altı alp ava binse kanlı geyik üzerine yürüse, bey hemen okunu sırtından çıkarır boğanın, sığırın boynuna atardı.”* ifadeleri Dede Korkut hikayelerinde sürek avını işaret etmektedir.⁴³³ Yine Dede Korkut hikayelerinde Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'na göre Dirse Han sabahın erken bir vaktinde yerinden kalkmış, oğlancığını alıp kırk yiğidiyle birlikte ava çıkmıştır. Bu bölümde Boğaç Han; *“Oğlandır ne bilsin, geyiği kovalıyordu, getiriyor, babasının önüne vuruyordu. Babam at koşturuşuma baksın kıvransın, ok atışıma baksın güvesin, kılıç çalışıma baksın güvensin.”* demiştir.⁴³⁴ Boğaç Han'ın bu ifadeleri avın at binme, ok atma, kılıç kullanma eğitimine katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

⁴³¹ Bayat, 8-9.

⁴³² İbrahim Onay, İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri, **Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Sayı 41, 2015, 519.

⁴³³ Koçak, Eski Türklerde Devlet Gelenek ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar), 138.

⁴³⁴ Onay, 519.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE MESLEKİ EĞİTİM

Meslek; bir kişinin geçimini sağlamak ve hayatını idame ettirebilmek için eğitimini aldığı ve sürekli yaptığı iş olarak tanımlanmaktadır. İnsanoğlunun tüketim toplumundan üretim toplumuna geçmesiyle başlayan meslek kavramı toplumların hayat biçimlerini yansıtır ve bir toplumda icra edilen meslekler o toplumun sosyo-kültürel yapısı hakkında bizlere ipuçları verir. Kutadgu Bilig Derleme Sözlüğü'nde Türk kültüründe meslekler Bürokrasi ile ilgili, Tıp ile ilgili, Güzel Sanatlar ile ilgili, Esnaf ve Ticaret ile ilgili olarak sınıflandırılmıştır.⁴³⁵ Bunun yanında Hayvancılıkla ilgili, Avcılıkla ilgili, Ziraatle ilgili, Ulaşım ve Taşımacılıkla ilgili, Haberleşme ve İletişimle ilgili, Madencilikle ilgili, Dinle ilgili, Adaletle ilgili, Yöneticilikle ilgili, Hizmetle ilgili, Eğlenceyle ilgili meslekler bulunmaktadır. Divan-ı Lügat'it Türk'te Meslek ve sanat kelimesi **“uzluk”** tabiri ile ifade edilmiştir.⁴³⁶ Yine Divan-ı Lügat'it Türk'te **“Er uzluk öğrendi (Adam meslek öğrendi.)”** ifadesi geçmektedir.⁴³⁷ Mesleki öğrencilik veya çıkarlık ise Divan-ı Lügat'it Türk'te **“Busgut”** tabiri ile ifade edilmiştir.⁴³⁸

Medeni bir toplumda bulunması gereken meslekler eski Türkler arasında da mevcuttur. Türk Bozkır kültüründe dönemin sanayisi diyebileceğimiz metalürji bilinmektedir ve metalürjinin işlenmesinde Türkler büyük maharet sahibi olmuştur.

⁴³⁵ Bahadır Güneş, Kutadgu Bilig'deki Meslek ve Unvan Adlarının Derleme Sözlüğü'ne Yansmaları, **Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3, 2016, 1533.

⁴³⁶ Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügat-it Türk (Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu)**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, 928.

⁴³⁷ Kaşgarlı Mahmud, 115.

⁴³⁸ Kaşgarlı Mahmud, 196.

Demir Bozkır Türk'ü tarafından bilinen ve en iyi şekilde işlenen madenlerdendir. Türklerin demircilik konusundaki mahareti destanlara konu olmuştur. Örneğin Ergenekon Destanı'nda Türkler demirden dağı eriterek kendilerine yol bulup tekrar yaşam alanı bulmuştur. Demircilik eski Türklerde silah üretiminin gelişmesine ve atın daha faydalı kullanılmasına katkı sağlamıştır. Ok uçları, kılıç, mızrak, kalkan, miğfer, üzengi, at gemi yapımında demirciliğin katkısı büyük olmuştur. Türklerin işlemeyi bildiği bir diğer maden bakırdır. Türkler bakırdan çeşitli araç gereç imal etmişlerdir. Türklerin işlemeyi bildiği bir diğer maden de altındır. Özellikle İskitler altın işlemeciliğinde son derece uzmanlaşmış ve bundan ötürü **Bozkırın Kuyumcuları** olarak anılmışlardır. Türk Bozkır kültüründe metalürjiye dayalı mesleklerin yanı sıra hayvansal ürünlere dayalı meslekler de gelişme göstermiştir. Kürk yapımı, halı dokumacılığı, dericilik, saraçlık (at koşum takımları, eyer) eski Türklerde hayvancılığa dayalı ortaya çıkan mesleklerdendir. Bunların yanı sıra marangozluk da Türklerde gelişme göstermiştir. Ağaç işçiliğine ilişkin buluntular Pazırık Kurganı'nda kendisini göstermektedir. Pazırık Kurganı'ndan elde edilen bulgular Hunların ağaç torna işlerinde oldukça ileri olduklarını göstermektedir. Yine buluntular tikreşlerin kayın ağacı kabuğundan yapıldığına işaret etmektedir.⁴³⁹ Eski Türklerde kemik ve boynuzdan yapıma savaş araç gereçleri ve günlük eşyalar kurganlarda ortaya çıkmıştır ve bu durum da Türklerde kemik işlemeciliğinin bir meslek olarak var olduğunun göstergesidir. Orhun ve Tula bölgesinde üzeri sırlanmış topraktan yapılmış kaplara rastlanmıştır. Bu durum eski Türklerde çömlekçiliğin bilindiğinin bir göstergesidir.⁴⁴⁰ Eski Türklerde cama şekil verme ve camı işleme Çinlilerden öğrenilmiş ve bu faaliyet Türkler tarafından geliştirilmiştir. Göktürk döneminde heykeltıraşlık önemli bir yer tutmaktadır. Çin kaynaklarına göre Göktürkler öldürdükleri kişi sayısı adedince mezarların başına balbal dikmiştir. Ayrıca yazıtların var olması da heykelciliğin gelişme gösterdiğinin bir kanıtıdır. Eski Türklerde meslek edinme ve bunun aktarımı o kadar önemli görülmüştür ki Türk hükümdarları dahi bu mesleklerden uzak durmamıştır. Örneğin Uygurlar döneminde Abbasi elçisi Uygur ülkesine geldiğinde kağanı kendi eyerini tamir ederken görmüştür ve bu duruma şaşırmıştır.⁴⁴¹

⁴³⁹ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, 2017, 64.

⁴⁴⁰ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 159.

⁴⁴¹ Tuncer Baykara, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, 28.

Sürü besleyen, atlı-göçebe savaşçı toplum olarak bilinen Bozkır Türklerinde yukarıda belirtilen ekonomik faaliyetlere dayalı olarak gelişen meslekler elbette bir eğitimin neticesinde ortaya çıkmıştır. Arkeolojik kazılarda ve yapılan araştırmalarda elde edilen bulgular eski Türklerin mesleki alanda eğitilmiş olduklarına dair ipuçları vermektedir. Eski Türklerde mesleki eğitim usta-çırak ilişkisi içerisinde varlığını sürdürmüştür.⁴⁴² Türklerdeki mesleki eğitime ilişkin bu bilgi birikimi nesilden nesle aktararak günümüze kadar devam etmiştir.

4.1 Madencilğe Dayalı Meslekler ve Eğitimi

Madenin keşfedilmesi ve günlük hayatta kullanımı insanlık tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Tarih öncesi devirlerin işlenen madenlerin türüne göre adlandırılması bunun en bariz göstergesidir. Dünyanın en eski ve önemli milletlerinden olan Türkler, eski dönemlerden itibaren madencilik konusundaki (özellikle demir) maharetiyle anılmaktadır. Bozkır Türkünün savaşlarda üstün gelmesinde askerlerin kullandığı silahlar önemli bir rol oynamıştır. Bu rolde en önemli unsur madenciliktir. Türk Bozkır kültüründe yaygın olan madencilik bir taraftan Türklerin buldukları coğrafyada onların siyasi yapısını güçlendirirken bir taraftan da ekonomik hayatın vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir. Madencilik Bozkır Türkünün geçim kaynakları arasında hayvancılığın ardından ikinci sırayı almıştır.⁴⁴³ Dünyanın en geniş imparatorluklarını kuran Bozkırlı Türklerin büyük ve güçlü devlet haline gelebilmelerinin en önemli sebeplerinden birisi madeni işlemeyi bilmeleridir. Bozkır kültüründe madenlerin işleniş sırasıyla ***bakır, bronz, altın, demir*** işleyiciliğidir. Bu madenlerden bakıra, Afanesyovo kültür havzasında Minusk ve Altay bölgelerinde MÖ. 3000'lerde rastlanmaktadır. Altay bölgesinde bakırdan yapılmış *bıçak, biz ve teller, küpe* bulunmuştur. Andronovo kültür döneminde ise Bozkır coğrafyasında Altay bölgesi ***altın endüstrisi***'nin merkezi haline gelmiştir.⁴⁴⁴ Selenge bölgesinde yapılan kazılarda bronz işleme atölyeleri ve dökümhaneleri bulunmuştur. Bakır alaşımı olan bu madeni Çinliler, komşuları olan

⁴⁴² Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2007, 8.

⁴⁴³ Serkan Şen, Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3, 2008, 163.

⁴⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017, 307.

Hunlardan öğrenmişlerdir.⁴⁴⁵ Bu madenlerin yanı sıra sellerin ortaya çıkardığı yerlerde *elmas* yatakları, Kaşgar civarında *gümüş* yatakları bulunmaktadır. Türk Bozkır kültüründe madencilğin temelini oluşturan demir ise yoğun olarak Altay dağlarının eteklerinden çıkarılmıştır. Bunlardan başka *tuz*, *kömür* gibi madenler de özellikle Uygurlar döneminde ortaya çıkarılmış ve bu madenleri işleyen meslek dalları ortaya çıkmıştır. İşlenen bu madenlerden gümüşün bir kısmı hükümdarların kendi adlarına basılan akçelerde kullanılmıştır. Türklerin madencilikte ileri düzeyde olduğunun bazı göstergeleri vardır. Örneğin Uygurlar Çinlilerle yaptıkları takaslarda madenleri kullanmıştır. Bu durum Türklerde maden üretiminin tüketimden fazla olduğunun göstergesidir. Yine Kaşgarlı Mahmud'un Türklerin altın madenlerinden bahsetmesi de Türklerin madencilik alanında önemli bir mesafe kat ettiklerinin göstergesidir.⁴⁴⁶

Eski Türklerde topraktan çıkarılan madenler *uz* adı verilen ustalar tarafından işlenmiş ve bu ustalar aracılığıyla gelecek nesillere mesleki eğitim verilmiştir. Bu ustalar özellikle *demircilik* ve *kuyumculuk* alanında ihtisas sahibi olmuş ve bu mesleği yanında çalışan kişilere öğretmiştir.⁴⁴⁷ Mesleki eğitim yoluyla öğrenilen bu meslekler başta ekonomik olmak üzere askeri ve siyasi alanda Türklerin gelişimine katkı sağlamış; İskitler başta olmak üzere altından yapılan süs eşyaları sanatsal faaliyetlerin gelişimine, tüm Bozkır kültüründe kullanılan demir ise atların çektiği arabalarda kullanıldığı için ayrıyeten ulaşım faaliyetlerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Tanrı Dağları ve Kaşgar-Kuça bölgesinde bulunan altın, gümüş, bakır, kurşun ve kükürt madenlerinin bulunduğu yerde çıkarılan madenleri eritmek için fırınlar yapılmış ve bu da madencilğin yanında farklı meslek kolları ve mesleki eğitimin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Uğur Erden, **İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2017, 21.

⁴⁴⁶ Serkan Şen, **Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü**, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 175.

⁴⁴⁷ Serkan Şen, Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3, 2008, 164.

⁴⁴⁸ Erden, 16.

Eski Türklerde maden işleme teknikleri ve bunun eğitiminde iki farklı teknik kullanılmıştır. Bunlar **döküm** ve **dövme** tekniğidir. Madenlerin çekiçle örs üzerinde dövülerek şekil verilip işlenmesine dövme denilmektedir ve bu teknik madencilğin ilk kullanıldığı dönemden itibaren kullanılan bir tekniktir. Madencilik yapan ve bunun eğitimini yanındakilere aktaran Türk Bozkır maden ustaları dövme tekniğini de sıcak dövme ve soğuk dövme şeklinde icra etmiştir. Dövme tekniğinde zamanla daha fazla gelişme kaydedilmiş ve demire su verme yöntemi geliştirilmiştir. Demire su verme yöntemi dövülen demire sertlik kazandırmıştır. Hun döneminde Altaylarda Pazırık Kurganı'nda çıkan kılıç, hançer, bıçak gibi kesici ve delici aletler bu teknikle yapılmıştır. Potalarda eritilen madenlere istenilen şekli verebilmek için hazır kalıplara eritilen madeni dökerek dondurma işine döküm tekniği denilmektedir. Taş veya kilden kalıplar içine dökülen eritilmiş madenden yapılan eşyalara Hun dönemi Esik Kurganı'nda sıkça rastlanmaktadır. Bunların yanında döküm ve dövme tekniğine ek olarak kabartma, süsleme, kaplama tekniği kullanılmış; bakır, bronz, gümüş madenden yapılan nesnelere altınla süslenmiş veya kaplanmış.⁴⁴⁹

4.1.1 Demircilik

Türk Bozkır kültürünün temel iki unsurundan birisi at diğeri ise demirdir. Demir, insanoğlunun bildiği ve kullandığı en faydalı madenlerin başında gelmektedir. Demir madeninin bulunuşu ve onun bir silah mahiyetinde kullanılması dünya devletleri arasında güç dengesini değiştirmiş; silah gücü olarak tekel olmaktan çıkmış ve herkesin kolaylıkla ulaşabildiği bir savaş unsuru haline gelmiştir. Özellikle Hunlar döneminde demir sayesinde kılıç, bıçak, demir ok uçları yapılmıştır. Demir Türk kültüründe ilk defa MÖ 3000-1700 arasında Afanasyevo Kültürü'nde meteor kökenli olarak kullanılmıştır. Çin kaynaklarına göre Altay Dağları bölgesi “*Yağmur yağdığı zaman nehir yataklarındaki toprak aşınır ve demir madeni kendiliğinden ortaya çıkar.*” şeklinde tabir edilmiştir.⁴⁵⁰ Bu durum Bozkır coğrafyasının demir madeni açısından zenginliğine işaret etmektedir. Gora yakınlarındaki bir mezarda kadın kolunda demir halkalarla çevrilmiş deri bilezik üzerinde bulunmuştur. Andronovo

⁴⁴⁹ Erden, 23-24.

⁴⁵⁰ Ahmet Taşağıl, **Gökbörü'nün İzinde**, İstanbul: Kronik Kitap, 2017, 61.

Kültürü'nün sonlarından itibaren ise demir bozkır coğrafyasında yaygın olarak kullanılmıştır.⁴⁵¹

Türkçe'nin en eski yazılı kaynaklarından birisi olan Divan-ı Lügat'it Türk'te demir **temür** olarak, demirci de **temürçi** olarak karşılık bulmuştur.⁴⁵² Tarihi kayıtlar, arkeolojik bulgular ve dilbilimi çalışmaları Türklerin demirci bir millet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kaynaklardan bazıları demirin ilk kez Türkler tarafından işlenip eritildiğini belirtmektedir. Son yüzyılda yapılan arkeolojik kazılar Asya'da başta demir olmak üzere bulunan madencilğe ait unsurların ve sanat eserlerinin Türklere ait olduğunu tasdike doğru ilerlemektedir.⁴⁵³ Öyle ki Türkler hakkında açıklama yapan bazı yabancıların "**Demir olmazsa olmazlarıdır.**" şeklinde ifadeleri dikkat çekmektedir. Örneğin Firdevsi **Şehname** adlı meşhur eserinde Türkleri tarif ederken "**bayrağı, zırhı, bileği demirden bir millet**" ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Türklerle savaşı tarif ederken yeryüzünün demirden bir dağ halini aldığını ifade etmiştir. El Makdisi'nin **Ahsen El Taksim Fî Marifet El Ekalîm** adlı eserinde Hz. Ömer'e gönderilen mektupta Türklerin elbiseleri demirden şeklinde tabir edildikleri ifade edilmektedir. Çin yıllıklarında "**Bütün Türk boyları demir dövüyordu.**" ifadeleri eski Türklerde demirciliğin ne denli mühim bir uğraş olduğunun göstergesidir. Veriler bir yana bırakılacak olsa bile arkeolojik araştırmalarda bulunan demir döküm ocakları ve kurganlarda bulunan çeşitli silahlar ve aletler, Türklerin demircilik alanında ne denli gelişmiş olduklarını ortaya koymaktadır.⁴⁵⁴ Türklerin demircilik konusundaki bilgi birikimi ve mahareti komşu kavimleri de etkilemiştir. Demircilik konusunda Türklerden etkilenen kavimlerden birisi olan İran'ın Türklerin demirciliğinden etkilendiğinin en bariz göstergesi yukarıda adı geçen Firdevsi'nin **Şehname**'sinde Türkler için kullanılan tabirdir. Bu tabirde henüz İran coğrafyasında doğrudan işlenişi hakkında bilgi sahibi olunmayan demir, benzetme yoluyla kullanılmıştır.

⁴⁵¹ Kürşat Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, **Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2016, 81.

⁴⁵² Kaşgarlı Mahmud, 155.

⁴⁵³ Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, 35.

⁴⁵⁴ Mehmet Yağcı, **Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 31-32.

Arkeologların Selenga bölgesinde bir Hun yerleşim yerinde buldukları demir işleme atölyeleri ve bronz dökümhaneleri MÖ. dönemlere tarihlendirilmektedir. MÖ. 7. Yüzyıla ait olduğu kabul edilen ve sikkelerin kesilmesinde kullanılan demir döküm aletlerinin Türk yapımı olduğu Çinliler tarafından kabul edilmektedir. Bu dökümhanelerde üretimi yapılan ve “*ser demiri*” adı verilen malzeme hafifliği ve dayanıklılığı sayesinde zırh imalatında kullanılmış, bu zırhlar 7. Yüzyılda Medine’ye gelmiş ve Hz. Muhammed bu zırhlardan birini kullanmıştır. Ergenekon Destanı’nın tamamen demir ve demircilik üzerine kurulmuş olması da Türklerin demircilik alanında uzman olduklarını işaret etmesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir.⁴⁵⁵ Başlıca meslekleri demircilik olan Türk Bozkır toplumları demirden muhteşem *temren, mızrak, kalkan, kargı, kılıç* imal etmiştir. Dövme tekniği ile icra edilen demircilikte demiri dövmek için *bazgan* adı verilen çekiç kullanılmıştır.⁴⁵⁶

Türk Bozkır kültüründe demir ve tunç devrine ait kurganlar incelendiğinde her iki kültüre ait (demir ağırlıklı olmak üzere) maden işleyiş sanat tarzının aynı olduğu görülmektedir. Özellikle kılıç ve bıçakların yapılışı aynıdır ve bunların saplarındaki hayvan ve nebat figürleri benzerlik göstermektedir. Ayrıca hem tunç hem de demir devrine ait demirden yapılmış eşyalarda kullanılan tamgalar her iki devirdeki Türk yazısıyla benzerlik göstermektedir.⁴⁵⁷

4.1.1.1 İskitler’de Demircilik

Kuzey Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyine gelerek burada Türk Bozkır kültürünü meydana getiren İskitler demiri işleyen ve demircilikle uğraşan en eski Türk topluluklarından. MÖ. 7. Ve 6. Yüzyıla tarihlenen arkeolojik kazılarda elde edilen buluntularda İskit öncesi ve İskit tipi kılıçlara rastlanmıştır. Geçiş dönemi formunu yansıtan İskit kılıçları İskitler’in kendilerine has bir üslup arz etmektedir. Kuzey Kafkasya bölgesinde İskit savaşçılarının kullandığı en mühim silahlarından birisi de oklardır. Bu okların uçları demirden imal edilmiştir. Bu ok uçları, Kuban bölgesinde İskit devrinin başından itibaren görülmüştür. Kamenskoye bölgesinde Dinyeper bataklıklarında ve bölgedeki kurganlarda oldukça farklı demirden eşyalar ortaya

⁴⁵⁵ Şen, Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, 165.

⁴⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, 579.

⁴⁵⁷ Arsal, 33.

çıkarılmıştır. Bunlar silahlar, bıçaklar, gemler, bizler ve muhtelif eşyalardan oluşmaktadır. Bunun yanında demirci zımparaları, çekiçler, keskiler İskit döneminde demirden yapılmış nesnelere dir. İşin ehli ve eğitilmiş ustalar atölye mahiyetindeki özel fırınlarda demiri eritip ok uçları, kap-kacak, silah, tencere ve süs eşyaları yapmıştır. Mesleki eğitimlerin verildiği mahiyette olan bu atölyelerden en dikkat çeken 1939 yılında ortaya çıkarılmıştır. İşin ilginç yanı ise demiri eritmek ve çeliğe dönüştürmek için gerekli olan ağaç kömürü çukurluklarına rastlanmıştır. Bir başka kazı ise Dinyeper Nehri'nin sağ kanadında yapılmış, bulunan yerleşim yerinde açık hava fırınlarına rastlanmıştır.⁴⁵⁸

İskit dönemi demirciliğine ait önemli yerlerden birisi *Pazırık Kurganı*'dır. Pazırık Kurganı'nda *Hayvan Üslubu*'na uygun şekilde işlenmiş pek çok demir buluntuya rastlanmıştır. Üzerine çeşitli resimler nakşedilmiş tokalar, levhalar, üzenge takımları, kazanlar, ok uçları, bıçaklar ortaya çıkarılmıştır.⁴⁵⁹ Özellikle hayvan üslubunun nakşedildiği malzemeler İskitler'de mesleki eğitimin sanatsal eğitimle birleştiğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.1.1.2 Hunlar'da Demircilik

Hunlar'ın MÖ. 3. Yüzyılın sonlarında tüm Bozkır kavimlerini bir çatı altında toplayıp Büyük Hun Devleti'ni kurabilmesinin temel sebeplerinden birisi demirin kullanılması olmuştur. Hunlar, atın sunduğu hız ve demirin vurucu etkisi sayesinde büyük bir askeri ve siyasi kuvvet mahiyetinde tarih sahnesinde yer almıştır. Çin kaynakları ideolojik ve yanlış davranarak Hunlar'ın demiri kullanmayı bilmediklerini iddia etse de arkeolojik buluntular Hunlar'da sanayi üretiminin temelinde demir metalürjisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Ordos bölgesinde MÖ. 4-3. Yüzyıllara tarihlenen kurganlarda demirden yapılmış önemli buluntulara rastlanmıştır. Prof. Dr. Anderson, Ordos'ta bulunan Hun eserlerini *çakılar ve küçük bıçaklar, kamalar ve hançerler, kaplar, diskler ve düğmeler, iğneler ve diğer takma süsler, baltalar ve kazmalar, tokalar, zincirler, at figürleri* şeklinde tasnif etmiştir.⁴⁶⁰ Farklı türden eşyalara rastlanmış olsa da Hunlar döneminde demirin kullanım alanı ağırlıklı olarak silah teknolojisi üzerine olmuştur. Eberhard, her

⁴⁵⁸ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 84.

⁴⁵⁹ Durmuş, İskitler (Sakalar), 69.

⁴⁶⁰ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 54.

yağmurdan sonra demir bulunduğunu ve *Ka-şa* denen bu demirden gayet keskin silahlar yapıldığını ifade etmiştir.⁴⁶¹

Hun devletinin doğu bölgesinde özellikle Yarkent dağlarında oldukça zengin demir yatakları bulunmaktadır. Bu sebeple Yarkent'te demircilik büyük bir gelişme göstermiştir. Yarkent halkı demirden silah, alet vb. eşyalar üretmiştir. Baykal Gölü civarında İvolgi ve Selenga Nehri'nin birleştiği noktada seksen evden oluşan bir Hun kasabasında demir işleme atölyeleri, döküm yöntemiyle üretilmiş saban demirleri, saban döküm kalıpları ve oraklara rastlanmıştır. Son dönemlerde Çinli arkeologlar tarafından yapılan kazılarda Nuo-Yen Dağları ve İç Moğolistan bölgesinde Hunlar'dan kalma pek çok demir alet çıkarılmıştır. MÖ. 2. Yüzyıla ait Verhne Udinsk buluntularında demir gemlere rastlanmıştır.⁴⁶² Pazırık Kurganı'nda demir çekiç ve topuz; Şibe Kurganı'nda demir plaka ve ok başları; Berel Kurganı'nda demir kılıç parçaları, hançer kını ve ok uçları; Katanda Kurganı'nda demirden bıçaklar, oklar, mızrak ucu; Esik Kurganı'nda zırh gömlek ve kılıç; Ulandırık Kurganı'nda demirden silahlar ve kısa kılıçlar, savaş baltalarına rastlanmıştır. Demirden yapılan bu malzemeler Altaylardaki demir devrinden sonra da artarak devam etmiştir.⁴⁶³ Arkeolojik bulgular incelendiğinde demir türevi maden ürünlerinin sadece silah üretimi ile sınırlı olmadığı görülmektedir. Örneğin Çin'in Ning-hsia eyaletinin Li-chia-t'ao-tzu ilçesi yakınlarında Hun mezarlarında demir kazan bulunmuştur. İki kulplu demir kazanların yanında bronz kazanlar da Hun madencilik sanatında görülen unsurlardandır.⁴⁶⁴

Çok kalabalık askeri gücü bulunan Hunlar'da çok sayıda silah ve metal eşyaya ihtiyaç duyulması kaçınılmaz durumdur. Bu durum yukarıda da belirtildiği üzere demirin Hun toplumunda geniş çapta işlenip değerlendirilmesine katkı sağlamıştır. Bu sebeple madencilik, özellikle de demircilik yalnız aile içinde kalmayan bir uğraş alanı olmuş, devletin mesleki eğitim ile ilgilenmesine katkı sağlamıştır.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara: TTK Yayınları, 1996, 68.

⁴⁶² Yağcı, 39.

⁴⁶³ Uğur Çerikan, **Türk Kültüründe Demir**, Basılmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, 218.

⁴⁶⁴ Koçak, Bozkır Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 85.

⁴⁶⁵ Hasan Aydemir, **İslamiyet Öncesi Türklerde Eğitim** (Ed. Mehmet Köçer, Erol Koçoğlu), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020, 80.

Hunlar döneminde demirciliğin yanında icra edilen bir diğer maden işleme sanatı bronz işçiliğidir. 1920 yılında yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Hun bronzlarından yapılmış nesnelere ortaya çıkarılmıştır. Hun bronz sanatında hayvan figürü etkin olarak görülmektedir. Hayvan figürlü bronz eşyalara Macaristan bozkırlarında Avrupa Hunları'na ait mezarlarda da rastlanmıştır.⁴⁶⁶ Avrupa Hunları'na ait mezarlarda aynı tür bronz eşyaların ortaya çıkması Hunlarda bronz işlemeciliğinin gelişigüzel değil, belli amaç doğrultusunda verildiğinin bir göstergesidir.

4.1.1.3 Göktürkler'de Demircilik

Göktürkler'in tarih sahnesine çıkışları demir eritme konusunda kabiliyetleriyle başlamıştır. Göktürkler'de hükümdarlar aynı zamanda birer demirci ustası sayılmış ve demircilik hanedan mesleği olarak kabul edilmiştir.⁴⁶⁷ Bozkır coğrafyasında yapılan kazılarda demirden yapılmış bıçaklar, üzengiler, kılıçlar, baltalar, ok uçları, zırhlar, gemleri kayış tokaları, üzengiler bulunmuştur. Demirin Göktürkler arasında bu denli yaygın kullanılması, demir eritme sanatının geleneksel eğitim haline geldiğini kanıtlamaktadır. Hunların devamı sayılan Türk devleti olan Göktürkler'de demir bol miktarda kullanılmış, 1950'de Baykal Gölü'nün doğusunda yapılan kazılarda Göktürk demircileri tarafından kullanılan demir atölyelerine ve bol miktarda silah, ok uçları, baltalara rastlanmıştır.⁴⁶⁸ Göktürk demirciliğinin ileri seviyeye ulaşması çıkarılan demirin yüksek kalitede olmasının yanı sıra demiri işleyen madenci ustaların maharetinden kaynaklanmaktadır. Hakasya bölgesinde ormanların içerisinde eski dökümhanelerin gün yüzüne çıkarılması Göktürkler'de demir ve demire benzeyen madenlerin ustalıkla işlendiğinin bir göstergesidir. Bunun yanında farklı bölgelerde arkeolojik kazılarda çıkarılan maden işleme atölyeleri Göktürkler'in bakır ve kalayı işlemeyi bildiklerini de ortaya koymuştur.⁴⁶⁹

Çin kaynaklarına göre Göktürkler ilk dönemlerde Altaylarda yaşamış ve demircilikle uğraşmıştır. Birinci Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan, Juan-Juan reisinin kızına talip olduğunda Juan-Juan reisi "*Benim demir işlerimde çalışan sizler, nasıl*

⁴⁶⁶ Erden, 19.

⁴⁶⁷ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması, 83.

⁴⁶⁸ Aydemir, 98.

⁴⁶⁹ Erden, 61.

olur da böyle bir talepte bulunma cesaretini gösterirsiniz?” şeklinde tepki vermiştir. Juan-Juan reisinin Bumin Kağan’a verdiği cevap Göktürkler’in demircilikle uğraştığının göstergesidir. 568 yılında Bizans imparatoru 2. Justinos’un Batı Göktürkler’e elçi olarak gönderdiği Zemarkhos, kendisine demir satmak isteyen bir Türkle karşılaşmıştır. Bu durumu aktaran tarihçi Menandros’a göre Türkler, demir ocakları sahibi olduklarını kanıtlamak amacıyla böyle bir davranışta bulunmuştur. İkinci Göktürk Devleti lideri Kapgan Kağan’ın Çin’den bin libre⁴⁷⁰ demir istemesi Göktürk demircilerinin zaman zaman dışarıdan ham maddeye ihtiyaç duyacak kadar demir ürettiğinin göstergesidir.⁴⁷¹

Göktürkler döneminde Baykal Gölü kültür çevresinde 1950’de Fotanovska’da yapılan kazılar sırasında bol miktarda baltalara, ok uçlarına, silahlara rastlanmıştır. Yine 1950’de yapılan kazılarda Ulan-Ude şehri yakınlarında Aşağı İvolgi’de demir döküm atölyelerine rastlanmış, demir eritme ocakları bu atölyelerin yakınlarında bulunmuştur. Kuray Kurganı’nda bulunan mezarlarda oklar, bıçaklar, kürekler gün yüzüne çıkarılmıştır.⁴⁷² Orhun Altay Tanrı Dağları buluntularında demirden yapılmış maşrapalara; Kudırge Kurganı’nda uzun ve eğri kılıçlara; Orhun ve Tula bölgesinde ok uçlarına, mızraklara, mızrak uçlarına rastlanmıştır.⁴⁷³ Ögel’e göre Altay dağlarında rastlanan muhtelif çelikler, yüksek kalitede cevher içermektedir. Altaylara giden seyyahlar, bölge halkının şu an bile çok mahir demirciler olduğunu kaydetmektedir. Bu maharet için ehli usta ellerden gelecek nesillere atölyeler vasıtasıyla öğretilerek devam etmiştir. Rus araştırmacılara göre Altay bıçakları Rus bıçaklarına tercih edilmektedir. Ayrıca Altaylı demirciler kaynak tekniğinde de çok gelişmiş bir tekniğe sahiptir.⁴⁷⁴ Göktürk demirciliğinde kaynak tekniğinin yanı sıra dövme tekniği ve döküm tekniği de yoğun olarak kullanılmıştır. O dönemde farklı tekniklerle demiş işleme tekniklerinin bilinmesi ve ustalıkla kullanılması bu işin bilinçli bir şekilde yapıldığının göstergesidir ve bu da muhtemel ki atölyelerde icra edilen ve gelecek kuşaklara aktarılan eğitimle mümkün olmuştur.

⁴⁷⁰ Libre: Yarım kilogramlık bir ölçü birimidir.

⁴⁷¹ Şen, Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, 166.

⁴⁷² Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 148-149.

⁴⁷³ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 166.

⁴⁷⁴ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 168.

4.1.1.4 Uygurlar'da Demircilik

Türk coğrafyasında yer alan metalürji merkezlerinden birisi de Uygurlar'ın hakim olduğu Doğu Türkistan coğrafyasıdır. Uygurlar döneminde demircilik o denli öneme sahiptir ki Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurlar sadece demir yataklarına sahip olmak için Kızılgızlar üzerine sefer düzenlemiştir. Uygurlar, Kızılgızlar'a ait demir yataklarını ele geçirdikten sonra demir ticareti yapan kervan yollarını ele geçirerek geniş bir demir ticareti ağı kurmuştur. Uygurlar en iyi demir ve çelik işçileridir.⁴⁷⁵ Uygurların demircilik hususundaki mahareti komşu toplumlar üzerinde de etkili olmuştur. Kitan kavimlerinin demircilik ve metalürji alanındaki gelişmeleri Uygurlar sayesinde. Uygur kaynaklarına göre tarihi oldukça eskiye dayanan demircilik; *ak demircilik* ve *kara demircilik* olarak ikiye ayrılmaktadır. Uygurlar, demiri işleme hususundaki maharetlerinin yanında demiri demire ve demiri çeliğe ekleyip kaynatma konusunda oldukça ustalaşmıştır. Uygur demircileri tığ formunda orak, çapa, pala, kılıç, bıçak gibi aletlerin saplarını demirden, ağız kısımlarını ise çelikten yapmıştır. Uygur demirciler, alanlarında o kadar uzman hale gelmiştir ki bu aletleri yaparken herhangi bir kalıp kullanmamış, yaptıkları ürünleri genellikle döverek yapmıştır. Arkeolojik kazılarda Karabalasagun'da demircilik tezgahlarına rastlanmıştır. Yine Karabalasagun'da yapılan bir kazıda bulunan evlerden birisinin bir madenciye ait olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷⁶

Kendilerinden önce yaşamış Türk devletlerinden farklı olarak yerleşik hayata geçen Uygurlar'da sanatsal faaliyetler büyük gelişme göstermiş, demirciliğe ilişkin unsurlar resim sanatına da yansımıştır. Erken dönem Uygur resimlerinde demircilerin resmedilmesi demirciliğin Uygur kültür hayatında ne denli önemli olduğunun göstergesidir. Resmedilen Uygur askerlerinde askerlerin kuşaklarına takılan bıçaklar, tüm vücutlarını örten demir zırhlar, bağlarında miğferler, ok, yay ve bıçak görülmektedir. Resmedilen bıçaklar kavisli ve düz biçimde iki farklı şekildedir. Başka bir Uygur resminde ise üzerine zırh giymiş olarak tasvir edilen bir hükümdar, sağ elinde kurt başlı bir mızrak tutmaktadır.⁴⁷⁷ Uygurlar'da demircilikle birlikte bakırcılık, tuz işlemeciliği, kömür işlemeciliği gibi faaliyetlerde de bulunmuşlardır.

⁴⁷⁵ Ögel, Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 212.

⁴⁷⁶ Yağcı, 49-50.

⁴⁷⁷ Çerikan, 227-228.

Maden işleme sanatını ustalıkla kullanan Uygurlar Bozkır toplumlarında bilinen dökme, çekiçle dövme, kesme, çakma, kazma, kakma gibi her türlü maden işleme tekniğini ustalıkla kullanmıştır. Örneğin Uygur kılıçları karartılmış çelikle ve kakma yöntemiyle işlenmiştir.⁴⁷⁸

Uygur demirci ustalar tarafından üretilen kemerler, koşum takımları, süs eşyaları, kılıç, bıçak gibi malzemelerin Uygur coğrafyasında bol miktarda görülmesi Uygurlar'da yaygın olarak bir zanaat eğitimi olduğunu gösterir. Her ne kadar son dönemde Uygurlar'da okulların olduğundan bahsedilir olsa da bu eğitim bir usta-çırak eğitimine dayanmaktadır ve model alma yoluyla gerçekleşmiş olmalıdır. Çağdaşlarına göre her bakımdan her açıdan ileri düzeyde bulunan Uygurlar'ın zanaat eğitimi vermiş olmaları pek tabii doğal bir durumdur.⁴⁷⁹

4.1.2 Kuyumculuk

Türkçe *kud-mak-kuy-mak* (*maden dökmek*) kökünden gelen kuyumcu, dökümcü, dökmece; kuyumculuk ise dökümcülük, dökmececilik manasına gelmektedir. Terim olarak sadece değerli madenleri kapsayan kelime için günümüzde *birtakım teknik bilgi ve el becerisiyle beraber zevk-i selim ve üstün estetik anlayışı gerekli kılan kıymetli taş ve madenlerden ziynet eşyası ortaya koyma sanatı* tanımı yapılmaktadır. Eskiden gümüş ve altın kap kakak, sofra takımları, kalemdan⁴⁸⁰, tabanca, tüfek, el aynaları, şamdan, kılıç kabzaları gibi eşyalar kuyumcular tarafından yapılırken günümüzde bu uğraşlar başka alanlara geçmiştir. Batı Moğolistan, Tuva, Altay ve Minusinsk kurganlarında ele geçirilen bol miktarda ziynet eşyası ile gümüş ve altın kap kakak Türk Bozkır kültüründe kuyumculuğun eskiden beri bilindiğinin ve kuyumculuğa büyük önem verildiğinin göstergesidir. Kurganlardan ele geçirilen bazı kıymetli eşyaların kimler tarafından yapıldığı halen tartışılrsa da bunların çok üstün ve ince bir sanatsal zevkin ürünü olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Almatı civarında *Esik Kurganı*'nda bulunan kırmızı kumaş üzerine aplike⁴⁸¹ edilmiş, görünümü zırha benzeyen altın plakalarla süslenmiş başlık, ceket, pantolon ve pelerinden oluşan elbise ile kılıç takımı *Altın Elbiseli Adam Zırhı* adıyla anılmakta ve MÖ. 5. veya 4.

⁴⁷⁸ Erden, 110.

⁴⁷⁹ Aydemir, 110.

⁴⁸⁰ Kalemdan: Kalem konan kutu, kalemlik.

⁴⁸¹ Aplike: Bir kumaşın üzerine başka bir kumaşı tatbik etme, işleme.

yüzyıla tarihlendirilmektedir. Aynı kurganda bulunan gümüş bir tas üzerindeki yazılardan bu zırh elbisenin bir prene ait olduğu düşünülmektedir.⁴⁸² Böyle bir yüksek sanat seviyesi Türk Bozkır kültüründe kuyumculuğa ilişkin mesleki eğitim uygulandığının göstergesidir.

İnsanlığın *soylu maden* olarak adlandırdığı altın, sertlik derecesi olarak demirden yumuşak olsa da altını elde etmek çok zordur. Çünkü altın cevheri maden yataklarında sadece % 1 oranında bulunmaktadır. Bu oran altının işlenmesinden ziyade bulunmasının ne denli zor olduğunu göstermektedir. Türkler altın cevherini kara topraklarından çıkardığı gibi zaman zaman deniz topraklarından da çıkarmıştır. Kimekler'in deniz kabardığında dalgaların sahile getirdiği kumlar arasından altın tozu elde edilmiştir. Kimek Denizi sahiline komşu olan Türkler sahilin bazı yerlerine gelerek altın tozu çıkarmıştır.⁴⁸³ Türkler, eski devirlerden itibaren altın işleme tekniğinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu mücevherat ve süs eşyalarının yanında günlük hayatta kullanılan eşyalar üzerinde de kendisini göstermiştir. Örneğin Orhun Yazıtları'nda hediye ve hazineler ifade edilirken *bir tüman agı altın kümüş kârgâksiz katli (...binlerce altın ve gümüş eşyayı gereğinden fazla getirdi...* ifadeleri kullanılmaktadır. Eski Türklerdeki kuyumculuk sanatı Asya kıtasıyla sınırlı kalmamış İsveç'e kadar bütün Avrupa'yı etkilemiştir.⁴⁸⁴

4.1.2.1 İskitler'de Kuyumculuk

İskitler için *Bozkırın Kuyumcuları* ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifadeyi doğrulayan en somut delil yukarıda belirtilen *Esik Kurganı*'nda belirtilen *Altın Elbiseli Adam Zırhı*'dır. Esik Kurganı'nda açılan mezardan dört bine yakın altın eşya çıkarılmıştır. Esik Kurganı'nda ele geçirilen ürünler muazzam şekilde muhafaza edilmiş olması bakımından dünyada emsalsizdir ve tektir. Bu kalıntılar bilim adamlarına en iyi biçimde üretim (aynısını yapma) imkanı sağlamıştır. Kurgandan elde edilen altın eşyalar ve altından kaplı malzemeler İskit sanat anlayışı, madenciligi ve sanatsal-mesleki eğitimine ışık tutmaktadır. Özellikle eserlerin altından kaplanması tekniği Hunlar'da ve Göktürkler'de de görülmüş, tamamen Türk toplumlarına ait

⁴⁸² Nebi Bozkurt, Kuyumculuk, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, 513.

⁴⁸³ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001, 110.

⁴⁸⁴ Şen, Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, 167.

olan bir süsleme tekniğidir.⁴⁸⁵ İskitler’de kadın ve erkeklere ait çok fazla altın eşya ve plakaların çıkarılması yaygın bir geleneğin sonucu olarak ortaya çıkmış ve alışkanlık haline gelmiştir.⁴⁸⁶

İskit sanatında altın ve kuyumculuk ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle İskit hükümdarlarının kurganlarında ortaya çıkarılan buluntuların tamamına yakını altından yapılmıştır. Altın, İskitler için hem egemenliğin sembolü hem de kutsal bir maden olarak düşünülmüştür. İskitler, biriktirdikleri altın ve mücevheratın önemli bir kısmını ölümden sonra kullanmak için kendileriyle birlikte gömmüşlerdir. İskitler’in altın işlemeciliğinde kullandığı ana teknik *matris çekiçleme*’dir. Matris çekiçleme tekniği Yakın Doğu ve Yunan sanat geleneklerinden bağımsız olarak gelişen bir tekniktir. Matris, metal ve mukavva baskı kalıbı olup matris çekiçleme altın tabakaların metal matrislerin içine konularak çekiçle dövülmesiyle icra edilen bir tekniktir.⁴⁸⁷ Bu teknik ile ortaya konulan altın mücevherler altın didemler, başlıklar, gerdanlıklar, kolyeler, bilezikler, kemerler, küpeler, yüzükler şeklinde kendini göstermektedir. Bu tür eserlerin eski dünyanın en muazzam tezyinatı arasına girmesinde *Scytho-Siberian* olarak adlandırılan sanatın dışavurumcu, mükemmel şekilde özgüvenle işlenmesi etkili olmuştur. Bu geleneği temsil eden motifler *Pazırık Kurganı*’nda kendisini göstermektedir. *İskit Hayvan Üslubu* şeklinde ortaya konulan bu eserlerin en eskileri MÖ. 7. Yüzyıla tarihlendirilmektedir. MÖ. 6. Yüzyılın ortalarına tarihlenen ve Pazırık Kurganı’nda bulunan altın kaplama tekniğini temsil eden malzemeler oldukça önemlidir. Bu örnekler İskit sanatının kendine özgü yapısının bir tezahürüdür. Kahraman karakterin temele alınmasıyla meydana getirilen altın nesnelerin üzerinde mitolojik figürler işlenmiştir. İskitler’in kendine özgü bu sanat tarzı Yunan kuyumcularını da etkilemiştir. Örneğin altın miğfer üzerindeki İskit savaşçısı motifi Yunan objelerindeki motiflerde de görülmektedir. Bütün bu eserlerin ortak özelliği özgün olmalarının yanı sıra yüksek bir sanatsal ustalıkla yapılmış olmasıdır. Pazırık Kurganı’nda ele geçirilen altın kaplar Bozkır hayatının bir zorunluluğu olarak üretilen diğer eşyalar gibi kolay taşınabilen, sağlam, hafif ve onarılabilen özellik taşımaktadır. *Chertomlyk* buluntuları İskit kurganları içerisinde en fazla altın ve mücevhere sahip olma özelliği taşımaktadır. Burada mücevheratın

⁴⁸⁵ Aydemir, 66.

⁴⁸⁶ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 70.

⁴⁸⁷ Suat Tural, İskitler ve Madencilik Sanatındaki Yerleri, *Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 2020, 75.

çokluğu İskit ekonomisinin gücü hakkında da ipucu vermektedir. Özellikle İskit hükümdar kurganlarında çıkarılan buluntuların neredeyse tamamına yakınının altın olması bu yargıyı desteklemektedir.⁴⁸⁸İskit kuyumculuğu *Scytho-Siberian* denilen, kendine güvenen, dışavurumcu bir yöntemle, sadece estetik kaygısı düşünülerek değil, insanların ruh halini yansıtan psikolojik kaygı ile oluşturulmuş ve kuyumculuk eğitiminde bu dışavurumcu yöneme dikkat edilmiştir. İskitler'in altın işleme alanında yakaladıkları bu seviye, incelik ve zarafet ancak bir eğitim aracılığıyla yakalanabilir ve sürdürülebilir olmalıdır. Bu sanatsal incelik, yeni kuşaklara ebeveyn etkileşimi ve usta-çırak ilişkisi yoluyla aktarılmıştır.⁴⁸⁹

4.1.2.2 Hunlar'da Kuyumculuk

Bozkır kültüründe kuyumculukla uğraşan devletlerden birisi de Hunlar'dır. Hun sanat üslubunda İskitler'in izleri görülmektedir.⁴⁹⁰ Koreli ve Moğol arkeologlar tarafından yapılan kazılar neticesinde bir Hun mezarında MÖ. 1. yüzyıla ait altın kolye, gümüş kaşık, altından süslenmiş ahşap tabutlar bulunmuştur.⁴⁹¹ Bunların yanında yapılan diğer kazılarda Hun kuyumcuları tarafından ortaya konan özgün tasarımlı ve itina ile yapılmış altın küpeler bulunmuştur. Küpe formunda işlenen altınlar ince bir şekilde dövülmüş, daha sonra çeşitli boyutlarda daire haline getirilmiştir. Yaprak ve çiçek figürleri daha sonra küpenin dış çevresine lehimlenmiştir, küpelerin arkasında küpeyi asmak için kavisli kanca bulunmaktadır. Hun kurganlarında bulunan altın işlemeli eşyalar çok ince şekilde dövülmüş ve farklı boyutlar haline getirilmiştir. Bir Çin kaynağına göre deniz kabuğu biçimli süslemeli altın kemerler bireyi korumak ve sonsuzluğu sembolize etmek üzere ölen kişinin ağzına konulmuştur. Hem pamuktan hem de deriden yapılan bu kemerlerde el işçiliğinde hem oyma hem de kabartma tekniği ustalıkla kullanılmıştır. **“Hayvan Stili”** Hun altın işlemeli kemerlerinde en çok kullanılan üsluptur. Hun ve Hsien-pi halkları komşu ülkelere haraç olarak bu altın işlemeli güzel kemerlerden göndermiştir.⁴⁹² Altın ve altın işlemlerle yapılan süs eşyaları Hun kültürüne ve endüstrisine ayrı bir değer kazandırmıştır. Hayvan Stili'nden başka Hun

⁴⁸⁸ Tural, 75-76.

⁴⁸⁹ Aydemir, 67.

⁴⁹⁰ Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul: MEB Kültür Yayınları, 1972, 123.

⁴⁹¹ Aydemir, 80.

⁴⁹² Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 280-281.

kuyumculuğunda altın levha kaplama işçiliği de sanatsal olarak kayda değer gelişme göstermiştir. Özellikle “*Balık Sırtı Süsleme*” tekniği ile yapılan bu levha kaplama işçiliği ağırlıklı olarak süs eşyası yapımında kullanılmış olsa da Hunlar savaş araç geçerleri ve koşum takımlarını da altınla kaplamıştır.⁴⁹³ Ural ve Doğu Sibirya bölgelerinde bulunan Akmolinsk’te Karağaç denen bölgedeki kültür merkezi Hun ve Got kuyumculuğunun en karakteristik özelliğine ev sahipliği yapar.⁴⁹⁴ Hun kuyumculuğu anlayışı Avrupa Hunları’nı da etkilemiştir. Kazakistan Borovogo Gölü kenarında bulunan altın sahifeler ile Macaristan Hun bölgesinde Suçinsk’te bulunan altın sahifelerin büyük benzerlik göstermesi bu etkileşimi doğrulamaktadır. Ayrıca *kaş tekniği* ve *inci dizisi* tezyinatının hem Asya Hun hem de Avrupa Hunları’nda revaçta oluşu bu etkileşime bir başka örnektir.⁴⁹⁵ İnci tezyinatının yanında Hunlarda amber boncuklar da sanatsal estetik kaygısıyla meydana getirilmiştir. Ögel’e göre bu amber boncuklar Cermen etkisiyle meydana getirilmiştir.⁴⁹⁶

Hun maden sanatının bir diğer unsuru gümüş işçiliğidir. Özellikle Dinyeper çevresinde son derece önemli yer tutan gümüş işçiliği ortaya çıkmıştır. Gümüş işçiliği altın işçiliğinden farklı olarak ortaya çıkmıştır. Altında oyma, kabartma ve lehimleme tekniği kullanılırken gümüş işçiliğinde filigran tekniği kullanılmıştır. Hun kuyumcuları tarafından hayvan, bitki ve soyut geometri motifleri gümüş işlemeciliğinde kullanılmıştır. Hun kuyumculuğunda altın işlemede farklı bir teknik kullanılırken gümüş işlemeciliğinde farklı bir tekniğin kullanılması ve soyut geometrik motiflerin kullanılması Hun kuyumculuğunun gelişigüzel değil kasıtlı ve bilinçli bir eğitim yoluyla icra edildiğini göstermektedir. Bu sanatsal ve mesleki eğitim kuyumcu atölyeleri vasıtasıyla gelecek nesillere aktarılmıştır.⁴⁹⁷

4.1.2.3 Göktürkler’de Kuyumculuk

Bozkır kültür hayatında kuyumculukla uğraşan bir diğer devlet Hunlar’dan sonra gelen Göktürkler’dir. Hun kuyumculuk anlayışının devamı niteliğinde sayılan Göktürk kuyumculuğunun örnekleri farklı yerlerde kendisini göstermiştir. Altay

⁴⁹³ Erden, 19.

⁴⁹⁴ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 103.

⁴⁹⁵ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 98.

⁴⁹⁶ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 114.

⁴⁹⁷ Erden, 19.

kültür çevresi bölgesinde *Kuray Kurganı*'nda bulunan gümüş maşrapa Göktürk kuyumculuğunun karakteristiğini yansıtmaktadır.⁴⁹⁸ Tanrı Dağı kültür çevresi bölgesinde *Koçkar* buluntuları olarak ortaya çıkan mücevherat ve tezyinata ise Çin etkisi görülmektedir.⁴⁹⁹ *Narı Irmağı* buluntularında çocukların boynunda sedeften yapılmış kolye ortaya çıkarılmıştır.⁵⁰⁰ Bunların yanında Zerdüşt ananesi olarak Göktürkler devrinde tezyinatlı Sasani taşları bulunmuştur.⁵⁰¹ Göktürk kuyumculuğu Hun kuyumculuğunun devamı sayılsa da bu dönemde Göktürk sanatının yanında Çin ve Sasani sanatının Göktürk sanatını etkilediği görülmektedir.

4.1.2.4 Uygurlar'da Kuyumculuk

Yerleşik hayata geçerek sanatsal faaliyetlere ağırlık veren Uygurlar'da yerleşik hayat görülmesine rağmen Türk Bozkır kültürünün izleri devam etmiştir. Yaşadıkları çağda ve coğrafyalarda sanatın her türlü dalında örnek veren Uygurlar, Türk duygu ve düşüncesini sanatsal eserlerle şekillendirmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen buluntularda seramik vazo ve heykellerin yanında altın başlıklara rastlanmıştır. Bu dönemde yapılan çiçek tezyinatı yepyeni bir üslubun ortaya çıktığını göstermektedir.⁵⁰² Altın ve gümüşten yapılan ziynet eşyaları günlük hayatta kullanılmıştır. Bakırın altın suyuna batırılması tekniği Uygurlu ustalar tarafından ustaca kullanılmış ve Keşmirililere öğretilmiştir. Bunun yanında *savat* tezyinatı ve kakma kuyumculuk tekniği Uygurlar'da başarıyla uygulanmıştır. Ayrıca Uygur dönemi maden işlemeciliği Göktürk dönemindeki sadeliğin yanı sıra çoğunlukla sembollerle işlenmiştir. Bu durum Uygur kuyumculuğunun yetkinliğinin bir göstergesidir. Çin elçisi Wang Yen-Te'nin anlatımına göre Uygurlar'ın mutfak eşyaları bile altın ve gümüştedir.⁵⁰³ Elçi Wang Yen-Ten' in başka bir ifadesine göre Uygur sanatkarları bakır ve demirin yanı sıra altın ve gümüş yapımında çok ustadır. Yeşim taşını işlemesini çok iyi bilirler.⁵⁰⁴ Her yönüyle çağdaşlarından üstün bir

⁴⁹⁸ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 151.

⁴⁹⁹ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 153.

⁵⁰⁰ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 159.

⁵⁰¹ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 196.

⁵⁰² Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 388.

⁵⁰³ İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, 48.

⁵⁰⁴ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan, Bögü Kağan ve Uygurlar**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, 72.

sanatsal anlayış ortaya koyan Uygurlar, bu sanatsal seviyeyi sistemli bir mesleki eğitim yoluyla kazanmıştır.⁵⁰⁵

4.2 Hayvancılığa Dayalı Meslekler ve Eğitimi

Yapılan araştırmalara göre hayvan yetiştiriciliği kültürünü oluşturan kavimler Proto Türklerdir.⁵⁰⁶ Bu kültür daha sonra Türk Bozkır kültürüne geçmiş ve Bozkır kültürü iktisadi hayatında hayvancılık ilk sırada yer almıştır. Türkleri hayvancılığa iten sebepler çevre ve iklim şartlarıdır. Bozkır kültüründe hayvancılık faaliyetinde beslenen hayvanlar arasında ilk sırada at, ikinci sırada ise koyun bulunmaktadır.⁵⁰⁷ Türkler, at ve koyunun hem kendisinden hem de bu hayvanlardan elde edilen ürünlerden sosyal, ekonomik, kültürel alanda faydalanmışlardır. At ve koyunun yoğun olarak yetiştirilmesi bu hayvanlardan elde edilen ürünlerin işlenmesine yönelik bazı meslekleri ortaya çıkarmıştır. Hayvancılığa dayalı olarak pöstekilerden kalpaklar, kürkler, kaftanlar, ayakkabılar, at koşumları, kemerler, eyerler üretilmiştir. Pösteki kelimesi Çince po-tieh kelimesinden türemiştir. Koyun ve sığır derisinin yanında samur kürkü postu üretimi de yapılmıştır.⁵⁰⁸ Yün ve yapağıdan keçeler, kilimler, cicimler, halılar ve çadırlar imal edilmiştir.

4.2.1 Börkçilik

Hayvanların yünlerinden ve yapağısından börk yapan kişilere börkçi, bu işin icra edildiği mesleğe ise börkçilik denilmiştir. MÖ. 6. Yüzyılda ortaya çıktığı tespit edilen börkler, şekil bakımından kendine has bir özgünlük arz etmektedir. Hayatlarının önemli bir bölümü at üzerinde geçen Bozkır Türkleri bağlarını ve kulaklarını soğuktan, rüzgardan ve güneşten korumak için börk kullanmış ve bu da börkçilik mesleğini doğurmuştur. Çin kaynaklarında tasvir edilen Hun, Göktürk ve Uygurlar'a ait börkler taca benzemektedir.⁵⁰⁹ Börkçilik mesleği, ebeveyn eğitimi yoluyla gelecek nesillere aktarılmıştır.

⁵⁰⁵ Aydemir, 110.

⁵⁰⁶ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, 5.

⁵⁰⁷ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, 263.

⁵⁰⁸ Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, 57.

⁵⁰⁹ Şen, Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü, 76-77.

4.2.2 Bözçilik

Eski Türkçe’de böz kumaş, bözçi kumaş dokuyucusu, bözçilik ise kumaş dokuyuculuğu olarak bilinmektedir. Dokumacılık faaliyeti Göktürkler’e gelene kadar yün dokumacılığı, Çin’in etkisiyle gelişen ipekçiliğe bağlı olarak ipek dokumacılığı, Uygurlar’ın tarımsal faaliyetlere yönelmesi ve pamuk üretimine başlamasının ardından pamuk dokumacılığı gelişme göstermiştir. Özellikle Turfan bölgesinde pamuklu kumaş üretiminin yoğun oluşu Çin vesikalarına bile yansımıştır.⁵¹⁰

4.2.3 Atükçilik (Etükçilik)

Eski Türkçe’de ayakkabıya atük veya edik denilmektedir. Divan-i Lügat’it Türk’te etük terimi ayakkabı edik, çizme olarak ifade edilmektedir.⁵¹¹ Koyun ve at derilerinden terlik, ayakkabı, çizme yapımı dericilik sayesinde gelişme göstermiştir. Kaynaklara göre deriden imal edilen çizmeler Ön Türkler döneminde görülmeye başlamış; Hun, Göktürk ve Uygur dönemi olmak üzere diğer tüm Bozkır Türklerinde görülmüştür. Bugün Anadolu’da bile kullanılan edik tabiri kısa konçlu çizmeler için kullanılmaktadır. Edik, ayakkabı ile karıştırılsa da ayakkabıdan farklı bir giyim eşyasıdır. Kaşgarlı Mahmud’a göre hiç olmazsa yarım çizme için kullanılan bir tabirdir.⁵¹² Uygurlar döneminde tabanı tahtadan yapılan ayakkabıcılık tekniği de görülmüştür. Çadır atölyelerde icra edilen ayakkabıcılık mesleği, ebeveyn eğitimi yoluyla gelecek nesillere aktarılmıştır.⁵¹³

4.2.4 Tonçı

Eski Türklerde elbiseye ton denilmektedir.⁵¹⁴ Elbise dikenlere ve imal edenlere ise terzi manasında tonçı denilmektedir. Giyim kuşam hususunda eski dönemlerden başlayarak ihtisas kazandığını bildiğimiz Türklerde geniş anlamda terzilik mesleğinin ortaya çıkması gayet doğaldır. Çinlilerin giyim tarzını etkileyen,

⁵¹⁰ Şen, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü,78-79.

⁵¹¹ Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügat’it Türk (Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu)**, Ankara: TDK Yayınları, 2014, 649.

⁵¹² Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş 5. Cilt**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, 114.

⁵¹³ Şen, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü, 81.

⁵¹⁴ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, 215.

Romalılara yün gömlek giymeyi öğreten, başka milletler kopça⁵¹⁵ bilmezken düğme kullanan Türklere terzilik önemli bir meslek olarak görülmüştür. Terziliğin önemi Türk töresinde var olan ve yazıtlara yansıyan sosyal devlet anlayışında çıplak milletin giydirilmesi anlayışından gelmektedir. Terzilikte yün, ipek ve pamuklu kumaşlar kullanılmıştır. Börkçiliğe ve ayakkabıcılığa göre daha incelik isteyen terzilik mesleği ebeveyn eğitiminden ziyade usta-çırak ilişkisi şeklinde devam etmiştir.

4.2.5 Halıcılık

Halı günlük hayatta önemli yer tutan bir unsurdur. Uhlemann'a göre halının anayurdu kuru bozkır bölgesidir. Bozkır coğrafyasının kışı şiddetli olmasına karşın yıllık yağış miktarı düşüktür. Havanın kuru olması ve zemin toprağının Bozkır şeridinde nemi çekmeye elverişli olması Türk Bozkır kültüründe halının muhafaza edilmesini kolaylaştırmıştır.⁵¹⁶ Bu durum Bozkır kültüründe halıcılık mesleğinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Asya'nın 30-45 derece kuzey enlemleri arasında kalan yüksek rakımlı yaylalardan oluşan dağlık bölge **Halı Kuşağı** olarak isimlendirilmektedir. Rus arkeolog Rudenko tarafından 1947-1949 yılları arasında Pazırık'ta bir kurganda bulunan ve halen *Hermitage Müzesi*'nde bulunan 1,89x2 metre ebatındaki halı, *Pazırık Halısı* olarak isimlendirilmekte ve MÖ. 5.-6. Yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Santimetre karesinde Türk tarzı düğüm içeren halının üzerinde kuyruğu bağlı ve yelesi kesilmiş at üzerinde süvari tasvirleri bulunmaktadır. Sir Marc Aurel Sten'in 1906-1908 yılları arasında Doğu Türkistan'da Lou-lan'da yaptığı kazılarda bir mezarda ortaya çıkarılan halı ise Pazırık Halısı'ndan biraz daha yakın döneme tarihlendirilmektedir.⁵¹⁷

Halıcılık Türk kültüründe o denli gelişme göstermiştir ki bir Türk kızının zevkini yansıtan basit bir dokuma halı, Avrupalılar için lüks bir eşya sayılmaktadır.⁵¹⁸ Türk kültüründe halıcılığın bu denli gelişmesinin temel sebebi yukarıda belirtilmiş ve iklim olarak verilmiştir. Ancak Türk halıcılığını dünyada ilk sıraya oturtan sadece

⁵¹⁵ Kopça: Dikilen ve giyilen giysinin iki kanadını birleştirmeye yarayan, metal halkayla çengelden oluşan tutturgaç.

⁵¹⁶ Rasony, 45-46.

⁵¹⁷ Nebi Bozkurt, Halı, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 15, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 253-254.

⁵¹⁸ Rasony, 48.

iklim koşulları değildir. Türkler hayvancılıkta mahir bir toplumdur ve yetiştirdikleri koyunun yününün kalitesi halının kalitesine etki etmiştir. Ayrıca halıları renklendirmede kullanılan kök boyası tekniği Türklerin doğayı ve bitkileri iyi tanımalarının bir sonucu olarak Türk halıcılığının kalitesini artırmıştır. Pazırık'la ortaya çıkan Türk halıcılığı Bozkır coğrafyasından İran'a, Anadolu'ya ve Avrupa'ya yayılmıştır. Günümüzde Anadolu'da Hereke, Bünyan gibi yerlerde hâlâ varlığını sürdüren el dokuması halıcılık Türk Bozkır kültürü üslubunun bir devamı niteliğindedir. Kalıcılığın yanında bez dokumacılığı da eski Türkler arasında yaygın olarak görülmüştür. Pazırık Kurganı'nda eyer örtüsü bulunmuştur. Örtünün üzerine kaplanın dağ koyununa saldırışı resmedilerek işlenmiştir.⁵¹⁹ Halıcılığın ortaya çıkması ve gelişmesi de ebeveyn eğitiminden ziyade usta-çırak eğitimi ilişkisi şeklinde meydana gelmiştir.

4.2.6 Dericilik

Dericilik eski çağlarda insanların doğa koşullarına karşı koyma, örtünme ve barınma gereksinimiyle birlikte ortaya çıkmış bir meslektir. Bozkır kültüründe yaşam tarzı derinin günlük hayatta çok yaygın kullanılmasına katkı sağlamıştır. Türklerde deri ve dericilik çok önemli bir konudur. Hayvancılıkla geçinen Türklerde dericilik ikinci bir meslek haline gelmiştir. Eski Türklerde deriye bizim kullandığımız tabir gibi deri veya *teri* denilmiştir. Deri soyulduktan sonra çatlamaması için üzerine yağ sürülmüştür.⁵²⁰ Türklerde deri süslemeciliği ata verilen önemle daha da gelişme göstermiştir. Koşum takımları, deri tulumlar, su mataraları, yemek tabakları mahfazaları tamamen deriden imal edilmiştir. Kösele ve meşinden yapılan bu malzemeler son derece büyük bir ustalıkla işlenmiştir. Pazırık Kurganı'nda Hunlara ait deriden yapılan giyim eşyaları, çizmeler, at koşum takımları; Hun kurganlarının dışında Göktürk ve Uygurlar'a ait kurganlarda bulunan deriden yapılmış eşyalar Türk deri sanatının en güzel örneklerindedir. Hunlar deriyi ustalıkla boyamış, derinin üzerine farklı desenler ve geometrik şekiller nakşetmişlerdir.⁵²¹ Gerek deri üzerine yapılan bezemeler, gerekse deri aplikasyonlar Türk Bozkır kültüründe

⁵¹⁹ Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, 1972, 137.

⁵²⁰ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 163.

⁵²¹ Diyarbakirli, 78-79.

dericilik mesleğinin ve bu mesleğin eğitiminin gelecek kuşaklara aktarıldığının göstergesidir.

4.2.7 Terzilik

Eski Türklerde terziye **“yiçi”** denilmektedir. Yiçi dikmek, dikiş yeri anlamına gelen **“yi”**den gelmektedir. Terzi ismi zamanla derzi şekline dönüşmüştür. Aynı söz Moğolca’da da derzi olarak geçmektedir. Eski Türklerde terzilik gelişigüzel icra edilmiş bir meslek değildir. Bunun en önemli göstergesi terzilikte farklı dikim ve dikiş çeşitleri ve tarzlarının görülmesidir. Bu dikişlere değinecek olursak **“sık dikiş, çift dikiş, seyrek dikiş, çırpma dikiş”** yöntemine göre terziler dikim yapmıştır. Bu dikiş türlerinin arasında en makbul olanı seyrek dikiştir ve buna **“çimdik dikişi”** de denilmektedir.⁵²²

4.2.8 Keçecilik

Eski Türklerin temel geçim kaynağı hayvancılık olduğu için hayvan yününden elde edilen keçe, kullanım alanı çok geniş bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple keçecilik önemli bir meslek olarak görülmüş, keçenin farklı türleri farklı adlarla kaynaklarda yer almıştır. Divan-ı Lügat’it Türk’te keçe **“kidiz”** ifadesiyle geçmektedir.⁵²³ Keçe yapmak için hazırlanan yün **“kidizlik”**⁵²⁴, yağmurluk yapmak için kullanılan keçe **“kedüklük”**⁵²⁵, küçük keçe parçalarına **“yaptaç”**⁵²⁶, ince yapılmış keçe cinsine **“çaydam”**⁵²⁷ denilmektedir. Yine Kaşgarlı Mahmud atölyelerde keçenin kesildiği tahta tezgahları **“batga”** ifadesiyle belirtmiştir.⁵²⁸

Türk Bozkır kültüründe bazı dönemlerde keçelerin üzerine farklı motiflerle nakışlar işlenmiştir. Örneğin gemi nakışlı Kaşgar keçesine **“kimişge”** denilmektedir.⁵²⁹ Keçe, giyim ve barınmanın yanı sıra oyuncak ve süs eşyası yapımında da kullanılmıştır.

⁵²² Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 98.

⁵²³ Kaşgarlı Mahmud, 157.

⁵²⁴ Kaşgarlı Mahmud, 222.

⁵²⁵ Kaşgarlı Mahmud, 223.

⁵²⁶ Kaşgarlı Mahmud, 365.

⁵²⁷ Kaşgarlı Mahmud, 422.

⁵²⁸ Kaşgarlı Mahmud, 578.

⁵²⁹ Kaşgarlı Mahmud, 720.

İnsan şeklinde yapılmış kukla ve keçe bebeklere “*kodurak*” denilmiştir.⁵³⁰ Eski Türkler deriden ayakkabı yaptıkları gibi keçeden de ayakkabı imal etmiştir. Bu ayakkabılar “*uyma*” ismiyle anılmaktadır.⁵³¹ Ayrıca çobanların yağmur ve karda giydikleri keçe kıyafetlere “*yoptaç*” adı verilmiştir.⁵³²

Noyun-Ula buluntularında Hun döneminde imal edilen keçelerin renkli yün iplikle yapılmış olduğu ve aplike tezyinatlarla süslendiği görülmektedir.⁵³³ Ayrıca Pazırık Kurganı’nda keçeden yapılmış çorap ve çizmeler Hun dönemi keçeciliğinin örneklerindedir.⁵³⁴ Ögel’e göre Göktürk döneminde mezar taşları üzerindeki süslemeler keçe tezyinatının bir yansımasıdır.⁵³⁵ Çin kaynaklarına göre Göktürk çadırları keçeden imal edilmiştir.⁵³⁶ Sibiryâ bölgesinde Kırgızlara ait kurganlarda reislere ait olduğu tahmin edilen keçeden yapılmış kışlık şapkalar, keçeden yapılmış otağ buluntuları ele geçirilmiştir.⁵³⁷ Eski Türklerde keçe ile ilgili çok farklı kavramın bulunması, farklı türlerde keçe imal edilmesi, keçelerin tezyinatla süslenmesi ve renklendirilmesi keçecilik mesleğinin belirli bir kültürel seviyede icra edildiğinin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ise mesleki eğitim yoluyla gelecek nesillere aktarılmış olmalıdır.

4.3 Marangozluk ve Eğitimi

Eski Türkçe’de *ıgaç* (*ağaç*) sözcüğünden türeyen *ıgaççı*, marangozluk olarak bilinmektedir. Konar-göçer Türk topluluklarında çadırların ayakta kalmasını sağlayan direkler, ahşap iskelet ve oval biçimdeki tavanlarının yapılması marangozluk mesleğinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini zaruri kılmıştır. Ağaç oymacılığı ve marangozluk çadır direği ve iskelet yapımının yanında at koşumlarına ait muhtelif süsler, küçük masalar, havanlar, birçok ev eşyası üzerinde etkisini göstermiştir.⁵³⁸

⁵³⁰ Kaşgarlı Mahmud, 725.

⁵³¹ Kaşgarlı Mahmud, 927.

⁵³² Kaşgarlı Mahmud, 951.

⁵³³ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 60.

⁵³⁴ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 65.

⁵³⁵ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 142.

⁵³⁶ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 169.

⁵³⁷ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 212-213.

⁵³⁸ Şen, Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinleri Bağlamında Eski Türk Kültürü, 115.

İskitler'e ait Esik Kurganı'nda Kemal Akisev başkanlığında yapılan kazılarda yedi metre derinliğindeki höyüklerde kalın çam kütükleri ortaya çıkarılmıştır. Mezar odası karaçam kütükleriyle çevrelenmiş ve zemin yine karaçamlarla kaplanmıştır. Kurganı çepeçevre saran kütükler, takriben 2300-2400 yıl mezara su sızmasını engellemiştir.⁵³⁹ Bu durum İskitler döneminde mükemmel bir ağaç işçiliğinin olduğunu ortaya koymaktadır ve bu da kuvvetle muhtemel mesleki eğitimle mümkün hale gelebilmiştir. İskit döneminde ağaç işçisine ilişkin bulgular bununla sınırlı değildir. Yine kurganın tavanında iki metre uzunluğunda dokuz kalas, kalasların üzerine su sızmasını engelleyen ağaç kabukları döşenmiştir. Bu dönemde ağaçları kesen ve yontan marangozlar, kütüklerin montaj esnasında karışmaması için her bir kalasın üzerine farklı çentik atmıştır.⁵⁴⁰

Hunlar da marangozluk mesleğinde maharet kazanmış Türk topluluklarından. Altay kültür çevresinde Katanda Buluntuları'nda ağaç üzerine işlenmiş hayvan motifleri ele geçirilmiş, yine İskitler'de olduğu gibi kurganlar karaçam kütükleriyle kaplanmıştır.⁵⁴¹ Hunlar arasında tornacılık çok ileri düzeye varmış; masa, sandalye, koltuk, dolap gibi malzemeler Hun marangozları ve tornacılar tarafından imal edilmiştir.⁵⁴² Hun dönemi Pazırık buluntuları Hun çağında **ağaç torna** işçiliğinin ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Hun dönemi Pazırık buluntularında da kurganların duvarlarının biçilmiş tahta ve tomruklarla kaplandığı görülmektedir.⁵⁴³ MÖ. 1. Yüzyıla tarihlendirilen Hun mezarlarında Kırgızlar'ın kullandığı ve **şöt** adı verilen, kazmaya benzer bir alete ve ağaçtan oklara rastlanmıştır.⁵⁴⁴ Yine Kızart Buluntuları'nda ağaçtan temrenlere rastlanmıştır. Hunlara ait buluntular, özellikle ağaç torna işçiliğinin varlığı Hunlar döneminde marangozluk alanında mesleki eğitimin var olduğunun göstergesidir.

Göktürkler döneminde marangozluk toplum hayatında ekonomik alanda çalışmalar görülmüştür. Gök-Bulak Kurganı'nda 12 Numaralı kurganda iskeletin sol yanında

⁵³⁹ Aydemir, 66.

⁵⁴⁰ Aydemir, 66.

⁵⁴¹ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 61.

⁵⁴² Salim Cöhçe, **Türk Tarihine Giriş**, Elazığ: Çağ Ofset Matbacılık, 1995, 107.

⁵⁴³ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 64.

⁵⁴⁴ Aydemir, 81.

ağaçtan yapılmış küçük fincan bulunmuştur.⁵⁴⁵ Ara-Köl Kurganı'nda ağaç çatıdan yapılmış mezarlara rastlanmıştır.⁵⁴⁶ Isık-Göl Kurganı'nda ağaç kalıntıları bulunmuştur.⁵⁴⁷ Göktürk döneminde Altay kurganlarında bulunan tikreşler genellikle kayın ağacından yapılmıştır.⁵⁴⁸

4.4 Silah Yapımı ve Eğitimi

Dünyanın en büyük devletlerini kuran bozkırlı Türklerde en üst seviyede gelişen sanayi ve zanaat, demirciliğe bağlı gelişen silah yapımıdır. Nitekim onlardan bahseden kaynakların hemen hepsi Türklerin askerlikteki maharetinden ve maharete katkı sağlayan, Türklerin kendilerine has yapı ve tekniklere sahip olan silahlardan bahsetmiştir. Bozkır Türklerinin savaşçılık özellikleri ile silah yapımı ve kullanımı teknolojisi birbirlerini tetikleyen unsurlar olmuştur.⁵⁴⁹ Eski Türk silahları arasında ok, ilk sırayı almaktadır. Uzun savaş taktiğini benimsemiş ve özellikle süvari birliklerden oluşan Türkler için ok önemli bir silah niteliğindedir. At üzerinde yay gerip ok atan Türkler bu silahların yapımında da önemli mesafe kat etmiştir. Yazılı kaynaklarda yer alan ve arkeolojik kazılarda da bolca ortaya çıkan ok uçları jilet keskinliğine ulaşmıştır. Türklerin kullandıkları oklar tunç, demir, kemik veya taş uca sahip olmuştur. Çeşitli oklar icat eden Bozkır Türkleri Mete Han'ın icat ettiği **ıslıklı, vızıldayan oklar**la daha fazla anılmaktadır.⁵⁵⁰

Hunların değişik silah kullandıkları hem arkeolojik kazılardan hem de Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu silahlar menzilli silahlar, yakın dövüş silahları ve müdafaa silahları olarak sınıflandırılmaktadır. Uzak menzilli silahlar ok ve ok başlıkları; yakın dövüş silahları kılıç, mızrak ve bıçak; Savunma silahları ise madenden ve tahtadan yapılan kalkandır. Bronz devrine ait, Baykal'ın doğusunda Hun mezarlarında kazılar neticesinde erkek iskeletlerin % 77'si, kadın iskeletlerin % 17'si, çocuk iskeletlerin % 6'sının yanında yay bulunmuştur. Ayrıca yine erkek

⁵⁴⁵ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 155.

⁵⁴⁶ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 156.

⁵⁴⁷ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 157.

⁵⁴⁸ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 165.

⁵⁴⁹ Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah (En Eski Çağlardan Osmanlı Devletine Kadar)**, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 60.

⁵⁵⁰ İlhami Durmuş, Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği, **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Sayı 4, 2019, 58-59.

iskeletlerin % 87'si, kadın iskeletlerin %10'u ve çocuk iskeletlerin % 3'ünün yanında ok uçları bulunmuştur.⁵⁵¹ Eberhard Türklere ait silahlardan bahsederken boynuzdan yapılan yay, vızıldayan ok, demirden zırh takımı, uzun mızrak, kılıç ve bıçaklara değinmiştir.⁵⁵²

4.4.1 Ok ve Yay

Ok, çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Okun asıl unsuru uç, ahşap çubuk ve yelectir. Okun başlığına **“temren”** veya **“başak”** adı verilmektedir. Ok ucuna geçirilen temren oyuğuna **“başak borusu”** denilmektedir. Ok temreni üzerine sıırım sarılarak temren sağlamlaştırılmıştır. Çok çeşitli oklar icat eden Türkler ok uçlarını taş, tunç ve demirden imal etmiştir. Hun hükümdarı Mete Han'ın icadı olan ısıklı/vızıldayan oklar delikli, içi boş kısma havanın girerek sürtünmesi ve ses çıkarmasıyla meşhurdur. Islık çalan yerin şekline göre bu oklar farklı şekilde adlandırılmıştır. Bu oklar türüne göre savaşlarda ve av esnasında kullanılmıştır. Çavuş Oku olarak da bilinen bu oklar aynı zamanda düşmanın psikolojisini zayıflatmak için de kullanılmıştır.⁵⁵³

Eski Türklerde ok yapımı ile ilgili bilgiler Kaşgarlı Mahmud'un ifadelerinde yer almaktadır. **“Sokum”** olarak belirtilen parça bir ağaç parçası veya çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinir şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁵⁴ Eski Türklerde ok yapımı marangozluk ve madencilige dayalı olarak gelişme göstermiştir.

Türklerde yay yapımı büyük bir öneme sahiptir. Çünkü savaşçı bir millet olan Türklerin hayatta kalabilmesi için iyi yapılmış savaş araç gereçlerine ihtiyaçları vardır. Yay, ok atmak için kullanılan bir savaş aletidir. Yayın yapımı uzun bir emeğin sonucu olduğu kadar ince bir sanat ruhunun da eseridir. Yapımı bazen yıllar süren Türk yayının en önemli özelliği Asya kompozit yayları arasında en kısa olmasıdır. Türk yaylarının boylarının kısa oluşu onlara üstünlük sağlayan en önemli

⁵⁵¹ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 283-284.

⁵⁵² Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, 86.

⁵⁵³ Durmuş, Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği, 57-58.

⁵⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, 397.

özelliğ olmuştur. Türk yayları genelde 110-120 cm uzunluğunda ve 310-520 gram ağırlığında değişmektedir.⁵⁵⁵

Hun yayları üç parçadan meydana gelmektedir. Elle tutulan kısım ve sağ-sol kısımların uzunlukları birbirine eşit olmadığı için asimetrik şekilde yaylar olabilmektedir. Hövsgöl'de bulunan Sul Tolgoi kazı alanında bulunan yaylar 150 cm uzunluğundadır. Tuva ve Baykal bölgesinde ele geçen yaylar 1,5 metre esneme özelliğine sahip olarak ustalıkla üretilmiştir. Hun döneminde ahşap malzemenin yanı sıra yay yapımında hayvan boynuzları da kullanılmıştır.⁵⁵⁶

Ağacın ham madde olarak kullanılıp yay üretilmesi, ağaç türlerine göre odunun optimal olarak değerlendirilmesi sadece bitki taksonomisi bilgisini değil aynı zamanda kriminoloji bilgisini de gerekli kılmaktadır. Bu sebeple Türk yayı yapan ustalar bu süreçte engin bir teknik bilgi birikimine sahip olmuştur. Eski Türklerde yay yapımında yayın kısımlarını gösteren çelik, kabza, kabza boğazı, sal, kasan gözü, kasan başı, yay başı, baş sargısı, tonç kertiği gibi terimlerin kullanılması Türk yay ustalığının gelişmişliğini göz önüne sermektedir. Yay yapımı için tutkalın yanı sıra sinir önemli bir unsur teşkil etmiştir. Hayvanların sinirinden faydalanılmakla birlikte kalite yönünden sığır siniri tercih edilmiştir. Türk yay ustaları yayı insanla özdeşleştirmiştir. Ağaç iskeleti insanın kemiğiyle, boynuzu insanın etiyle, siniri insanın damarıyla, tutkalı ise insanın kanıyla özdeşleştirilmiştir.⁵⁵⁷ Bu durum, eski Türklerde yay ustalığının meslekten öte canlı bir değer olarak algılandığının göstergesidir. Kaşgarlı Mahmud'a göre yay kabı olarak yapılan ve Oğuz Kıpçak lehçesinde kurman diye anılan unsur da yay yapımına bağlı olarak gelişme göstermiştir.⁵⁵⁸

İskitler döneminde taştan, kemikten, demirden ve tunçtan yapılan ok uçları Kul Oba ve Olbia buluntularında paralar üzerine resmedilmiştir. İskit ok ve yay kılıfları kombine halinde tasarlanmıştır.⁵⁵⁹ Hun dönemi ok uçlarının en orijinal karakterini gösteren örnekler Güney Rusya'da Novogrigoryevka'da Macaristan'da Pecs-

⁵⁵⁵ Seray Özden, Gökhan Gündüz, Saadettin Murat Onat, Türk Yay Yapımı ve Ağaç Kullanımı, **Düzce Üniversitesi Ormancılık Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, 2009, 150.

⁵⁵⁶ Taşağıl, Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar, 284.

⁵⁵⁷ Özden, Gündüz, Onat, 152.

⁵⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, 193.

⁵⁵⁹ Durmuş, İskitler (Sakalar), 71.

Üzsög'te bulunmuştur.⁵⁶⁰ Hun yaylarının en karakteristiklerine Aşağı Volga bölgesinde rastlanmıştır. Nijni Başkunçak kurganlarında 1,40 metre uzunluğundaki Hun yayı neredeyse tamamen çürümüş halde bulunmuştur. Buna rağmen formunun İskit yaylarından farklı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶¹

Göktürk dönemine ait ok uçları genellikle Orhun-Tula bölgesinde elde edilmiştir. Üç perli olarak tasarlanan Göktürk dönemi ok uçları Altay bölgesi ok uçlarından farklılık göstermektedir. Ayrıca Çu Vadisi ve Altay bölgesinde bulunan Göktürk dönemine ait ok uçları Macaristan ovalarında bulunan ok uçlarıyla benzerlik göstermektedir. Hun dönemi yaylarına yoğun olarak Kuray Kurganı'nda rastlanmaktadır. Burada bulunan yaylar Tanrı Dağları buluntularıyla benzerlik göstermektedir. Altay Dağları'ndaki Kudırge, Tuyahta ve Katanda'da kemik yaylara rastlanmıştır.⁵⁶²

4.4.2 Kesici ve Delici Silahlar (Kılıç, Kama, Mızrak)

Kesme ve saplama içeren yakın dövüş silahları arasında iki uçlu kılıçlar, tek uçlu kılıçlar, iki uçlu mızraklar yer almaktadır. Türklerin kullandıkları savaş araç gereçlerinin arasında kılıç önemli bir yer tutmaktadır. Tipoloji olarak birbirine benzeyen Türk kılıçları 70-75 cm uzunluğunda ve 3 cm genişliğinde imal edilmiştir. Kınları mevcut olan kılıçların yapımında demir, gümüş ve tunç kullanılmıştır. Yani kılıç üretimi yapan ustalar aynı zamanda birer mahir demircidir.⁵⁶³ Ögel'e göre Türk kılıçlarının ilk üretim merkezi ve menşei Altaylar'dır. Ordos civarında bulunan bronz satırlar Türk kılıcının ilk formu olarak düşünülebilir. Çünkü Ordos'ta bulunan kılıç mahfazaları daha sonra üretilen Türk kılıçlarınınkine çok benzemektedir. Avrupa Hun kültür havzasındaki kılıç formlarına İskitler'de rastlanmaktadır. Erken İskit kılıçları topuzlu demir çubuk formunda şekillendirilmiştir. Kılıcın kavrama parçası yani kabza koruması ise kelebek ve topuzdan yapılmıştır. Topuzların hepsi demir değildir. İskit kılıç kabzaları ise manda boynuzundan yapılmıştır.⁵⁶⁴ Değişik formda yapılsa dahi İskit kılıç ve hançerleri İskit yayları kadar karakteristik özellik

⁵⁶⁰ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 107.

⁵⁶¹ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 108.

⁵⁶² Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 164.

⁵⁶³ Durmuş, Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği, 61.

⁵⁶⁴ Koçak, Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya çıkışı ve İşlenip Yayılması, 84.

taşımamaktadır. İskit kılıçlarının ve hançerlerinin bulunduğu kurganlarda yapılan incelemeler bu silahların savaş araç gereci olduğu kadar gündelik hayatta genel amaçla da kullanılmıştır.⁵⁶⁵ Avar kılıçlarında Güney Rusya ve Batı tarzı tezyinat bulunmaktadır. Bu durum Avar kılıç ustalarının çevre kültürlerden etkilendiğinin bir göstergesidir.⁵⁶⁶ Göktürk kültür çevresinde bulunan kılıçlar, Avar kılıçlarının devamı mahiyetindedir. Özellikle Yenisey Kırgız kılıçları Avar kılıçlarının tekamül etmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Turfan bölgesinde Uygur ustaların yaptıkları kılıçlarda İran ve Avrupa etkileri görülmektedir.⁵⁶⁷ Bu durum Uygur kılıç yapımının özgünlükten ziyade etkileşim içinde meydana geldiğinin göstergesidir.

Yakın dövüšte kullanılan bir diğer Türk silahı kamadır. Kama, 30-40 cm uzunluğunda yapılmıştır. Bu, fresklerden anlaşılmaktadır. Demircilik zanaatının gelişmesine paralel olarak icra edilen kama yapımı ile birlikte mızrak yapımı da eski Türklerde silah üretimi ile ilgili meslekler arasında yerini almıştır. Göktürk yazısıyla yazılmış yazıtlarda mızrak anlamında “*süngüg*” ifadesi kullanılmıştır. Uzun mızrak uçlarına sadece Katanda Kurganı’nda rastlanmıştır.⁵⁶⁸ Bu durum Türk mızrak ustalarının mızrakları kısa yaptığının bir işareti olabilir. Kamaların, mızrakların belirli bir ebatta yapılması, zamanla tekamül göstermesi eski Türklerde silah üretiminin gelişigüzel değil, bir amaç ve plan dahilinde icra edildiğinin göstergesidir. Bu aktarımlar silahların yapıldığı atölyelerde bir nevi mesleki eğitim yoluyla aktarılmıştır.

⁵⁶⁵ Durmuş, Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği , 71.

⁵⁶⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Kılıcının Menşesi ve Tekamülü, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt 6, Sayı 5, 1948, 439-440.

⁵⁶⁷ Ögel, Türk Kılıcının Menşesi ve Tekamülü, 445-446.

⁵⁶⁸ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 161.

SONUÇ

Eğitim faaliyeti, insanoğlunun ortaya çıkışıyla başlayan ve sonsuza dek devam edecek olan; insanın doğumuyla başlayıp ölümüne dek devam eden çok boyutlu, kapsamlı ve uzun soluklu bir süreçtir. Bu sebeple eğitim faaliyeti yakın dönem geçmişe indirgenemez. Köklü medeniyetler kuran ve dünya tarihine yön veren milletlerin eğitim faaliyeti içinde bulunmaları kaçınılmazdır. Eski dünya medeniyeti olarak bilinen Yunan, Sümer, Mısır, Hint ve Çin uygarlıklarında hem örgün hem de yaygın eğitim kurumları ve faaliyetleri grlmştir.

Antik Yunan'da eğitim; bedeni ve ruhu geliştirme üzerine kurulmuş, katı bir disiplin anlayışı uygulanmıştır. **Pedagog** adı verilen öğretmenler toplumda saygı gören insanlar olarak var olmuştur. Bu durum Antik Yunan'da eğitim ve ğretim faaliyetlerine önem verildiğini göstermektedir. Yazıyı icat ederek tarihi ağları başlatan Sümerler eğitim ğretim faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Sümerler'in eğitim faaliyetleri sadece kendi ülkeleriyle sınırlı kalmamıştır. İcat edilen **ivi Yazısı** ticaret ve savaşlar vasıtasıyla başta Anadolu ve Mısır olmak üzere evre uygarlıklara yayılmıştır. İnsanlık tarihinde ilk örgün eğitim sistemini kuran uygarlık olan Sümerler ncelikle **Mesleki Eğitim** vermeyi ilke haline getirmiştir. Başlangıçta tapınaklar bünyesinde açılan Sümer okulları zaman içinde tapınak bünyesinden ayrılmış ve Sümer eğitim sistemi laik bir yapı kazanmıştır. Eski dünyaya damgasını vurmuş uygarlıklardan Mısır uygarlığı, dünya eğitim ve kültür tarihine **Hiyeroglif Yazısı**'nı kazandırmıştır. Sümerler'in ivi Yazısı'ndan esinlenerek oluşturulan hiyeroglif farklı tasvir ve sembollerden oluşmuş bir yazı sistemidir. Ayrıca **papirüs** adı verilen bitki lifinden kağıt yapmaları Mısır uygarlığında eğitim ve kültür faaliyetlerinin önemli görüldüğünün bir göstergesidir.

Eski dünyada Doğu uygarlıklardan olan Hint ve Çin uygarlığında eğitim faaliyetleri felsefi ekoller vasıtasıyla gelişme göstermiştir. Hint uygarlığında **Vedalar** döneminde **Brahmanlar** ve **Budizm** inanç sistemi eğitim faaliyetleri üzerinde etkili olmuştur. Doğu uygarlıklarından bir diğerisi olan Çin'de eğitim faaliyetleri çok eskilere

dayanmaktadır. Tıpkı eski Hint'te olduğu gibi Çin'de de eğitim felsefi ekoller aracılığıyla eşgüdümlü olarak gelişmiştir. Çin'de eğitim, küçük yaşlardan son nefes verilinceye kadar devam eden bir süreç olarak görülmüştür. Eski Çin'de Tao Okulu, Konfüçyüs Okulu, Mo Okulu, Adlar Okulu, Ying-Yang Chia Okulu, Yasacı Okul gibi felsefi okullar ortaya çıkmıştır.

Dünya kültür ve medeniyetine katkı sağlayan en kadim milletlerden olan Türklerin hayatı eski devirlerde Bozkır Kültürü çerçevesinde şekillenmiştir. Göçebe hayatın getirdiği hareketli yaşam tarzı, boyları ve sürüleri sevk ve idare etme kabiliyeti Türk Bozkır kültüründe eğitimin her alanda gelişmesini gerekli kılmıştır. Çünkü Bozkır hayat tarzı disiplinli bir hayat anlayışını gerekli kılmıştır ve eğitimin temel mantığından birisi insan hayatını disiplin altına almaktır. Bu mantıkla hareket eden Bozkır Türk'ü hayatının her anını nizam ve intizam içinde geçirmeye önem vermiştir. Eski Türklerde eğitim faaliyetleri ilk olarak ailede başlamış, erdemli ve ahlaklı birey olarak yetişmek Türklerin temel özellikleri arasında yer almıştır. Savaşlarda düşmana dahi mertçe yaklaşan Türklerde günümüz uluslar arası yasalarla koruma altına alınan temel insan hakları ilkelerinin tamamı görülmektedir. İyilik, doğruluk, adalet, kadın ve çocuklara merhamet, büyüklere saygı, misafire hürmet gibi önemli görülen günümüzün temel değerleri eski Türklerde ilk dönemlerden beri varlığını sürdürmüştür. Türk Bozkır kültüründe önemli bir yer tutan İskitler dönemine ait dil, yazı ve sanat eserleri kendilerine has bir özellik arz etmiştir. Özellikle *Esik* ve *Pazırık Kurganı*'ndan elde edilen buluntular İskitler'in özgün bir kültür ve medeniyet anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüksek kültür ve medeniyet şüphesiz eğitim faaliyetleri neticesinde ortaya çıkmıştır. İskitler'de eğitim faaliyetleri ilk olarak ailede başlamış, toplumsal hayat içerisinde kendisini göstermiştir. Alp Er Tonga ve Şu Destanları İskitler'e ait en önemli kültürel unsurlardandır. Türk Bozkır kültüründe bulunduğu coğrafyadaki kavimleri bir siyasi birlik altında toplayan Hunlar özellikle Mete Han zamanında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Özellikle *Türk Töresi*'ni intizamlı olarak uygulayan Hunlar'da töreye bağlılık yaygın eğitim faaliyetlerine örnek olarak gösterilmektedir. Ural Altay dil ailesine mensup olan Hunlar'ın dili Türk dil grubunun atası sayılmaktadır. Hunlar'a ait yazılı eser bulunmasa da Hunlar'ın eğitim ve kültür faaliyetlerine verdiği önem Çin metinlerinde mevcuttur. Hun eğitim anlayışında çocukların oynadığı oyunlar,

müzikler, çizgi resimleri önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Oğuz Kağan Destanı; Hunlar'da eğitim ve kültür seviyesinin yüksekliği, vatan ve millet sevgisi, alp tipi insan karakteri hakkında ayrıntılı malumatlar vermektedir. Tarihte Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti olan Göktürkler döneminde eğitim ve kültür faaliyetleri gelişme göstermiş, Göktürkler 34 harften müteşekkil alfabe meydana getirmiş, ayrıca Orhun Yazıtları olarak bilinen ve Türk tarihinin ilk edebi, siyasi ürünleri sayılan kitabeleri meydana getirmiştir. Yine Ergenekon Destanı; Türklerin yok olma tehlikesinden kurtulup dünya üzerine yeniden yayılışını edebi bir üslupla anlatmaktadır. Hunlardaki bu gelişmeler de yüksek bir eğitim anlayışı sayesinde mümkün olabilmektedir. Yerleşik hayata geçen ilk Türk devleti olan Uygurlar yerleşik hayata geçse bile Bozkır kültürünün temel vasıflarını korumuştur. Yerleşik hayata geçişle her alanda kurumsallaşan Uygurlar'da eğitim faaliyetleri de kurumsal hale gelmiş; katiplik, danışmanlık, bürokratik gibi görevler ortaya çıkmıştır. Türkçe'nin Hakaniye lehçesini kullanan Uygurlar tıpkı Göktürkler gibi kendilerine has 18 harften oluşan Uygur Alfabeti'ni oluşturmuştur. Kağıt ve matbaayı Çin'den alarak geliştiren Uygurlar'da özellikle matbaanın kullanılması kültür seviyesini yükseltmiştir. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Türeyiş ve Göç Destanları da edebi bir üslupla anlatılan Uygur destanlarından.

Kaya resimleri Eski Türklerde eğitim ve kültür faaliyetlerinin var olduğuna deliller olarak karışımıza çıkmaktadır. *Hayvan Üslubu*'nun ön planda olduğu kaya resimlerinde genellikle av ve savaş sahneleri tasvir edilmiştir. Altay ve Saymalı Taş bölgeleri kaya resimlerinin yoğun olarak bulunduğu yerlerdendir.

Türk Bozkır kültüründe askerlik bir meslek olarak görülmemiş ve hayat tarzının bir parçası olarak varlığını göstermiştir. Savaşçılık özelliğiyle ön plana çıkan eski Türklerde askeri eğitim, ilk çocukluk döneminden itibaren görülmeye başlamıştır. Koyunların sırtında biniciliğin ilk deneyimi gerçekleştirilmiş daha sonra at biniciliği eğitimi verilmiştir. Yine ok talimleri ilk önce fare, gelincik ve kuşların hedef alınmasıyla başlamış ve daha sonra at üzerinde ok atma çalışmaları yapılmıştır. At yarışları Türk Bozkır kültüründe birer şölen halinde gerçekleştirilmiştir. Spor ve beden terbiyesine önem veren Türklerde güreş, doğancılık, gülle ve cirit atmanın yanı sıra kayak ve yüzme sporlarının da yapıldığı kaynaklarla sabittir. Oynanan

Gökbörü, Kızbörü, Çevgan, Cirit, Tepük gibi oyunlar Türklerde beden eğitiminin gelişmesine ve Türk'ün her daim savaşa hazırlıklı olmasına katkı sağlamıştır. Başlı başına ayrı bir askeri eğitimi içeren **Sürek Avı** Türk Bozkır kültüründe görülen en önemli faaliyetlerden birisidir. Kağanların liderliğinde başlayan sürek avlarında adeta savaş tatbikatı yapılmış, taktik ve strateji hünerleri sergilenmiştir. Sürek avları Türkleri bedenen savaşa hazırlarken ruhen de disiplin altına alması bakımından büyük önem arz etmiştir. Sürek avlarında askeri eğitim yanında doğa ve çevre bilinci oluşmuş ve doğayı korumanın önemi ve gerekliliği idrak edilmiştir.

Türk Bozkır kültüründe eğitim faaliyetleri mesleki alanda da kendisini göstermiştir. Bazı art niyetli tarihçiler tarafından Türklerin tek bildiği meslek çobanlık olarak belirtilse de bu durum tarihsel gerçeklik açısından doğru değildir. Zira her alanda yüksek bir kültür ve medeniyet meydana getiren Türklerin mesleki eğitim açısından gelişme göstermesi yadsınamaz bir gerçektir. Göçebe hayat tarzı, yaşanan coğrafya, savaşçılık özelliği ve dini inanışlar eski Türklerde mesleki faaliyetlerin çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Bu çeşitli mesleklerden en önemlisi ve Türkleri savaşlarda üstün duruma gelmesine katkı sağlayan demircilik; İskitler'den Hunlar'a, Göktürkler'den Uygurlar'a her dönem Türk topluluklarında görülmüştür. Demir Türk Bozkır kültüründe güç ve kuvvetin yanında temizlik ve arılığın sembolü olarak görülmüştür. Türklerin demircilik konusundaki mahareti Çin, Arap ve İran kaynaklarına konu olmuştur. Demirciliğin gelişimi kılıç, kalkan, ok, mızrak yapımını geliştirmiş, günlük hayatta dayanıklı kap kacak yapımının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Yapılan kazılarda ve kurganlarda ortaya çıkan buluntularda demir işleme atölyelerine rastlanmıştır. Bu durum eski Türklerde demircilik alanında usta-çırak ilişkisi içerisinde mesleki eğitim çalışmalarının yapıldığına işaret eder. Eski Türklerde görülen bir diğer önemli meslek kuyumculuktur. Özellikle İskitler bu alanda önemli mesafe kat etmiş ve **Bozkırın Kuyumcuları** olarak anılmıştır. Yapılan kazılarda ve kurgan buluntularında elde edilen altın ve ziynet eşyası İskitler başta olmak üzere yüksek ve özgün bir kuyumculuk anlayışının var olduğunu göstermektedir. Özellikle Altın Elbiseli Adam Zırhı bunun en güzel örneğidir. Hunlar'da kuyumculuk alanında İskit üslubu görülürken Göktürkler Hunlar'ın devamı niteliğinde, Uygurlar ise Göktürkler'in devamı niteliğinde kuyumculuğa dair eserler meydana getirmiştir. Bu denli yüksek seviyede kendini gösteren bir mesleğin

eğitim alınmadan icra edilemeyeceği bir gerçektir. Bozkır kuyumculuğu da usta-çırak ilişkisi şeklinde eğitim yoluyla gelişme göstermiştir.

Eski Türklerde at ve koyun Bozkır hayatının temelini teşkil eden unsurlardandır. Hayvancılığa dayalı hayat tarzı sebebiyle hayvansal ürünler Bozkır Türkü'nün vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. Yün, kürk, deri yapımı, saraçlık eski Türklerde hayvancılığa dayalı olarak gelişen mesleklerdendir. Halıcılık hayvancılığa dayalı gelişen en önemli meslektir. Özellikle Pazırık Kurganı'nda bulunan *Pazırık Halısı* dünyanın ilk halısı olarak tarihe geçmiştir. Bu durum eski Türklerde halıcılığın nedenli gelişmiş olduğunun bir göstergesidir. Hayvancılığa dayalı bu meslekler genel olarak obada çadırlarda icra edilmiş, usta çırak ilişkisinden ziyade ebeveyn yoluyla öğrenilmiştir.

Marangolzuk, eski Türklerde hem göçebe hayat tarzının neticesi olarak çadır direkleri yapımı için hem de inanış gereği kurganların yapımı için ortaya çıkmış mesleklerdendir. Yapılan kazılarda ve açılan kurganlarda üstün bir zanaat anlayışıyla işlenmiş kalas ve tahtalara, kap ve kacaklara, marangozhanelere rastlanmıştır. Marangozluk mesleği de usta-çırak ilişkisi içerisinde icra edilmiştir.

Türk bozkır kültüründe en önemli mesleklerden birisi silah yapımı; yay ustalığı, kılıç kalkan, mızrak yapımıdır. Demiri mahir şekilde işleyen Türklerde hafif, kısa formlarda Türk yayları, iki ucu veya tek ucu keskin kılıçlar, kamalar ve mızraklar farklı bölgelerde farklı tarihlerde birbirinin devamı ve gelişimi sayılan formlarda üretilmiştir. Örneğin Macar bozkırlarında kurganlarda bulunan kılıçlar iç Asya'da bulunan bir kurganda ortaya çıkarılan kılıç formlarıyla benzerdir. Bu durum Türklerde silah üretimi ustalılığının kasıtlı bir aktarım yoluyla devam ettiğinin ve gelecek nesillere bunun öğretildiğinin göstergesidir.

Sonuç olarak ortaya çıkan durum şudur; Türk Bozkır kültüründe eğitim faaliyetleri ailede başlayan kültürel eğitim, dil, yazı ve yazıtlar, destanlar, askeri eğitim, mesleki eğitim faaliyetleri şeklinde geniş alanları kapsayan bir mahiyette kendisini göstermiştir. Bu durum Türk Bozkır kültürünün ilkel atlı göçebe kültüründen farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Ağca M. (2019) Türk Dil ve Kültür Evreninde Eski Uygur Türklerinin Yeri. *Türk Ekini Dil ve Kültür Dergisi*, 3 (3), 50-54.

Ahmetbeyoğlu A. (2017) *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ahmetbeyoğlu A. (2019) *Göktürkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.

Ahmetbeyoğlu A. (2019) *Uygurlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.

Akgün H. C. (2019) Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 151-164.

Aksoy İ. (2011) Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (16), 11-19.

Akyüz Y. (2016) *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Arat R. R. (1991) *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arık M. (2008) Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.

Arsal S. M. (1947) *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Atalay İ. (2002) Türk Dünyası'nın Coğrafyası. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 1, 319-348. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Aydemir H. (2020) İslamiyet Öncesi Eski Türklerde Eğitim. (Ed. M. Köçer ve E. Koçoğlu), *Eğitim Tarihi* (s. 49-115). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Bağdatlı Çam F. (2016) Eğitim Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Antik Yunan Eğitim Anlayışının Temelleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 629-646.

- Balaban A. (2006) İskit, Hun ve Göktürkler'de Sosyal ve Ekonomik Hayat. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* . Ankara.
- Battulga T. (2015) Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4 (2), 503-520.
- Bayat F. (2009) Sosyo-Ekonomik Bağlı Avdan Bozkır Eğlence Avlarına Geçiş. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* (1), 1-11.
- Baykara T. (2001) *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bedirhan Y. (2009) *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Eğitim Akademi Yayınları.
- Bilhan S. (1983) Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 76-112.
- Bilhan, S. (1988) *Orta Asya Bilgin Hükümdarları Devrinde Eğitim-Bilim-Sanat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Blunden C., Elvin M. (1989) *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Çin* (Cilt 7). (Çev. S. Esenbel, L. Köker,) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozdemir M. (1982) *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Bozkurt N. (1997) Halı. *İslam Ansiklopedisi* , Cilt 15, 251-262. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozkurt N. (2002) Kuyumculuk. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, 513-515. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Büyükkaragöz S., Livatyalı H. (1994) İslamiyetten Önce Türk Eğitim ve Öğretim Sistemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (3), 135-144.
- Cahiz (2017) *Türklerin Faziletleri (Fezâilü'l Etrak)*. (Çev. R. Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Candan B. (2013) Türk Kültüründe Kütüphaneler ve Eğitim Hayatımıza Etkileri: Cumhuriyet Öncesi Dönem. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2), 105-124.

Cöhçe S. (1995) *Türk Tarihine Giriş*. Elazığ: Çağ Ofset Matbacılık.

Çağatay S. Ş. (1943) Uygur Yazı Dili. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1 (5), 77-88.

Çakan V. (2019) Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 19-28.

Çalış S. M. (2017) Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (1), 42-60.

Çandarlıoğlu G. (2003) *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Çandarlıoğlu G. (2012) Uygurlar. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, 242-244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çay A. (1986) Türk Kültürü ve Kaynakları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 49-66.

Çerikan U. (2014) Türk Kültüründe Demir. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*. Denizli.

Çığ M. İ. (2012) *Uygarlığın Kökeni Sümerliler 2*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Çoruhlu Y. (2002) *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Demir N., Yılmaz E. (2014) *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.

Demir N., Yılmaz E. (2007) Erken Dönem Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. Yüzyıl) 2. Nesir. *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1, 154-176.

Demir S. (2020) Orta Asya Türk Medeniyetinde Türke, Türkçe Öğretimi ve Diğer Diller Üzerine. *Türkçe Konuşanların Akademik Dergisi*, 7 (2), 1-18.

Dever A., İslam A. (2015) Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kültüründe Spor Algısı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (5), 46-61.

Divitçioğlu S. (2000) *Kök Türkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Diyarbakirli N. (1972) *Hun Sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları.

Dolgar-Ool Ç. (2004) Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları. *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Bişkek, Kırgızistan.

Droit R. P. (2014) *Başka Diyarların Felsefeleri 1*. (Çev. İ. Yerguz) İstanbul: Say Yayınları.

Durmuş İ. (2009) Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronoloji. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (5), 129-141.

Durmuş İ. (2019) Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* (4), 49-70.

Durmuş İ. (2008) *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Durmuş İ. (2019) Kazakistan'da Sakalar. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 185-196.

Durmuş İ. (2016) *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eberhard W. (1947) *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eberhard W. (1996) *Çin'in Şimal Komşuları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eberhard W. (1943) Eski Çin Kültürü ve Türkler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 19-29.

Emmanuel R. (1995) *Hint, Yunan ve Mısır Mitolojilerinde Gizemli Bilgilerin Kaynakları*. (Çev. H. Özden) İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.

Ercilasun K. (2011) Bozkırda Hakimiyet Merkezi Hakkında Bazı Görüşler. *Bellekten Dergisi* (1), 27-36.

Erden U. (2017) İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar). *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* . Bilecik.

Ergin M. (1964) *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ergin M. (2011) *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ernst V. A. (2005) *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*. (Çev.V. Okur) İstanbul: İm Yayın Tasarım.

Erzen M. (2016) Milli Bilincin İnşası ve Çocuk Eğitimi Bağlamında Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun Destan Uyarlamaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 247-255.

Göksu E. (2018) *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*. İstanbul: Kronik Kitap.

Göksu E. (2004) Türk Kültüründe Silah (En Eski Çağlardan Osmanlı Devletine Kadar). *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* . Kırıkkale.

Gömeç S. (2000) İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (31), 51-92.

Gumilev L. N. (2005) *Hunlar*. (Çev. A. Batur) İstanbul: Selenge Yayınları.

Gültepe N. (2002) İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, 1575-1598. Ankara: Yeni Dünya Yayınları.

Günaşdı Y. (2016) Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (39), 391-407.

Gündüz A. (2002) *Mezopotamya ve Eski Mısır*. İstanbul: Büke Yayınları.

Gündüz M. (2011) Eskiçağ'da Eğitim (Ed. M. Şişman), *Eğitim Tarihi* (s. 2-29). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Güneş B. (2016) Kutadgu Bilig'deki Meslek ve Unvan Adlarının Derleme Sözlüğü'ne Yansmaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (4), 1532-1543.

- Güngör E. (1996) *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güven İ. (2014) *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Güven Ö., Hergüner G. (1999) Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (5), 32-49.
- Güvenç B. (1979) *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Haji Azeez Babila M. (2015) Eski Mısır'da Sosyal Hayat ve Hukuk. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Kahramanmaraş.
- Hali S., Rencüzaroglulları, S. (2017) İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6 (17), 425-437.
- Hiriyanna M. (2011) *Hint Felfefesi Tarihi*. (Çev. F. Aydın) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İmamoğlu O., Taşmektepligil, Y. (1997) Türk Kültüründe Spor. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 145-150.
- İnan A. (1987) *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İplikçioğlu B. (1990) *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İzgi Ö. (1989) *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İzgi Ö. (1986) *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu İ. (2017) *Türk İslam Sentezi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu İ. (2017) *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kanad F. (1963) *Pedgoji Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kayaşan Z., Topçu F. (2016) *Türk Eğitim Tarihi Ders Kitabı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Koca S. (2016) *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Koçak K. (2004) Bozkır Kültürü Çevresinde Askeri Teşkilatlanma (Başlangıcından Göktürk Dönemi Sonuna Kadar). *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Ankara.

Koçak K. (2015) *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*. Konya: Kömen Yayınları.

Koçak K. (2016) Bozkır Türk Kültüründe Demirin Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), 77-88.

Koçak K. (2019) *Eski Türklerde Devlet Gelenek ve Törenleri (Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyeti Girişine Kadar)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Koçak K. (2015) Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1 (25), 66-78.

Koçoğlu E. (2020) Eğitim Tarihine Kavramsal Bakış. (Ed. M. Köçer, E. Koçoğlu), *Eğitim Tarihi* (s. 1-16). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Köprülü M. F. (1980) *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kösoğlu N. (2012) *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler* (Cilt 1). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kramer S. N. (2002) *Sümerler*. (Çev. B. Özcan) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kramer S. N. (2002) *Tarih Sümer'de Başlar*. (Çev. H. Koyukan) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kramer S. N. (1998) *Tarih Sümer'de Başlar*. (Çev. M. İlmiye Çığ) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurt T., Kılıç M., Kılıç M. N., Özbayraktar F., Yücel E., Kıvanç C. (2016) *Türk Spor Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kurtoğlu Y. (2019) *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lan F.Y. (2009) *Çin Felsefesi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Lıgeti L. (1986) *Bilinmeyen İç Asya*. (Çev. S. Karatay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaşgali Mahmud (2014) *Divan-ı Lügat-it Türk*. (Haz. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Maltaş R. (2011) *Sümerlerden Günümüze Eğitim*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Martinov A. İ. (2013) *Altay Kaya Resimleri Biçiktü Boom*. (Çev. Z. B. Özer) Ankara: Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.

Memiş E. (2017) *Eskiçağda Mezopotamya*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Narçın A. (2010) *A'dan Z'ye Sümerler*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Onay İ. (2015) İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), 516-525.

Onay İ. (2013) Türk Kültür Tarihi Bakımından Oğuz Kağan Destanı ve Önemi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 171 (171), 29-44.

Ongun C. S. (1944) *Buda ve Konfoçyüs*. İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi.

Orkun H. N. (1994) *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Otkan P. (1981) Sinoloji Araştırmalarının Tarihçesine Genel Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (4), 227-249.

Ovalı T. (2019) Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Kurucu Hint Metinleri. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 115-135.

Ögel B. (2001) *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Ögel B. (2017) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel B. (1948) Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6 (5), 433-460.

Ögel B. (1978) *Türk Kültür Tarihine Giriş 5. Cilt*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ögel B. (2010) *Türk Mitolojisi 1. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları .

Özdek R. (1990) *Türklerin Altın Kitabı 1. Cilt*, İstanbul: Tercüman Yayınları.

Özden S., Gündüz G., Onat S. M. (2009) Türkler’de Yay Yapımı ve Ağaç Kullanımı . *Düzce Üniversitesi Ormancılık Dergisi*, 5 (1), 150-169.

Özer Y. Z. (1939) *Mısır Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgül O. (2011) Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2), 401-414.

Özkan H. H. (2006) Popüler Kültür ve Eğitim. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14 (1), 29-38.

Palabıyık O. (2019) Eski Türklerde Spor. *Akademik Tarih Dergisi* , 1-10.

Rasyonu L. (1993) *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Roux J. P. (2008) *Türklerin Tarihi*. (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sayılı A. (1991) *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sönmez V. (2009) *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Störig H. J. (2000). *İlkçağ Felsefesi Hint Yunan Çin*. (Çev. Ö. C. Güngören) İstanbul: Yol Yayınları.

Sultanbekova K. (2018) Görsel İletişim Açısından Saymalıtış Kaya Resimlerinin Etkisinde Tanıtım Afişi Hazırlama Örnekleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi* . Isparta.

Şen S. (2008) Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (3), 162-172.

Şen S. (2007) Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*. Samsun.

Şeşen R. (2001) *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şişman M. (2014) *Eğitim Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Taşagıl A. (2019) *Bozkırın Kağanlıkları*. İstanbul, Kronik Kitap.

Taşagıl A. (2020) *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Taşagıl A. (2017) *Gökbörü'nün İzinde*. İstanbul: Kronik Kitap.

Taşagıl A. (2018) *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşagıl A. (2018) *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Taşagıl A. (2018) *Türk Model Devleti Göktürkler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Tekin Ş. (1993) *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Tekin T. (1993) *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.

Tekin T., Ölmez, M. (1999) *Türk Dilleri Giriş*. İstanbul: Simurg Yayınevi.

Tural S. (2020) İskitler ve Madencilik Sanatındaki Yerleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 69-90.

Turan O. (2017) *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan Ş. (2014) *Türk Kültür Tarihi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Ulu Kalın Ö. (2020) Antik Dönemde (Eskiçağ) Eğitim. (Ed. M. Köçer, E. Koçoğlu), *Eğitim Tarihi* (s. 17-47). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Uslu B. (2017) *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.

Ünalın S., Öztürk H. (2008) İslamiyetten Önce Türklerde Eğitim ve Öğretim. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 89-109.

Üngör İ. (2016) Orta Asyadan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (39), 357-370.

Yağcı M. (2015) Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. Afyonkarahisar.

Yasin Y. (2014) 8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4 (4), 151-159.

Yaşayan Z., Topçu F. (2016) *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Yazgan E. M. (2009) Eski Çin Felsefesi ve Mantık Anlayışı. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.

Yıldıran İ. (1998) Eski Sibiryaya-Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopad (At Ayaklılar) Efsanesi İle İlişkisi. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 3 (3), 21-28.

Yıldız O. (2019) Eski Türklerin Kış Sporuna Kayakçılık. *Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi* (6), 45-48.

Yılmaz A. (2013) Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28 (1), 223-248.

Yılmaz D., Duran H., Köse, İ. (2019) *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

EKLER

Resim 1: Sümer Çivi Yazısı

Resim 2: Sümer Kil Tablet

Resim 3: Mısır Alfabeti

Resim 4: Mısır Hiyeroglif Yazısı

Resim 5: Konfüçyüs

Resim 6: Esik Kurganı'nın Kazılmadan Önceki Görünümü

Resim 7: Esik Kurganı

Resim 8: Esik Kurganı'nda Bulunan Gümüş Kap

Resim 9: Pazırık Kurganı

Resim 10: Pazırık Halısı

Resim 11: Altın Elbiseli Adam

Resim 12: Mani Dinine Ait Uygurca Bir Kitap Kalıntısı

Resim 13: Göktürk Çağına Ait Altaylarda Kuray Buluntuları

Resim 14: Göktürk Çağına Ait Tanrı Dağı Buluntuları

Resim 15: Abakan Altın-Köl Yazıtı

Resim 16: Barlık 1 ve Barlık 2 Yazıtları

Resim 17: Barlık 3 ve Barlık 4 Yazıtları

Resim 18: Bria Yazıtı

Resim 19: Ihe Ashete Yazıtı

Resim 20: Irk Bitig'den Birkaç Sayfa

Resim 21: Kamışta, Bey ve Ak-Yüs Yazıtları

Resim 22: Le Coq Tarafından Neşredilen Göktürk Alfabeti

Resim 23: Ozañçerneya A ve Ozañçerneya C Yazıtları

Resim 24: Turan Nehri Üzerinde Hayvan Resimlerini İhtiva Eden Sütun

Resim 25: Ulu Kem Kayası

Resim 26: Uybat 1 A, Uybat 1 B, Uybat 1 C Yazıtları

Resim 27: Uybat Çirkov Yazıtı

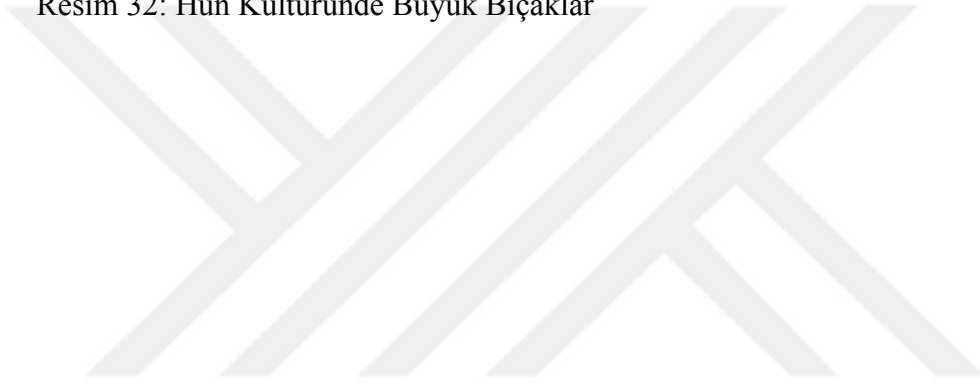
Resim 28: Uyug Arhan Yazıtı

Resim 29: Uyug Nehri Civarındaki Sütunlar

Resim 30: İskitlerde Kuyumculuk 1

Resim 31: İskitlerde Kuyumculuk 2

Resim 32: Hun Kültüründe Büyük Bıçaklar

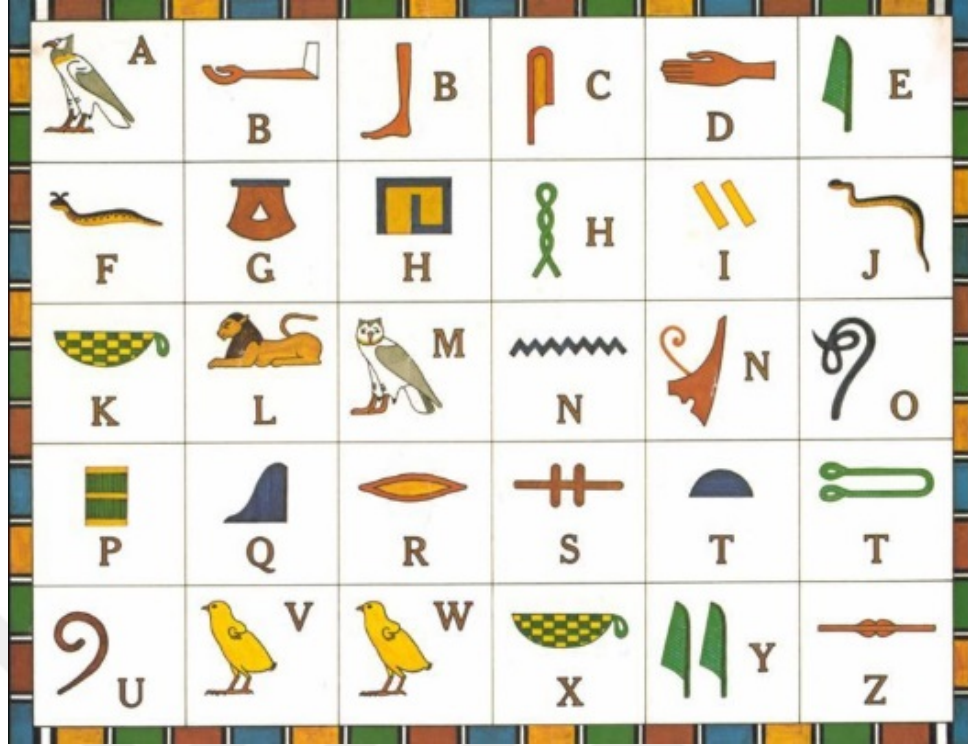
RESİMLER

 a	 b	 g	 h	 d	 h
 w	 z	 h	 t	 y	 k
 z	 l	 m	 d	 n	 z
 s	 t	 p	 ş	 q	 r
 t	 ğ	 t	 i	 u	 s ₂

Resim 1: Sümer Çivi Yazısı www.alfabesi.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 2: Sümer Kil Tablet www.fehmidemir.blogspot.com (erişim tarihi 01.05.2021)

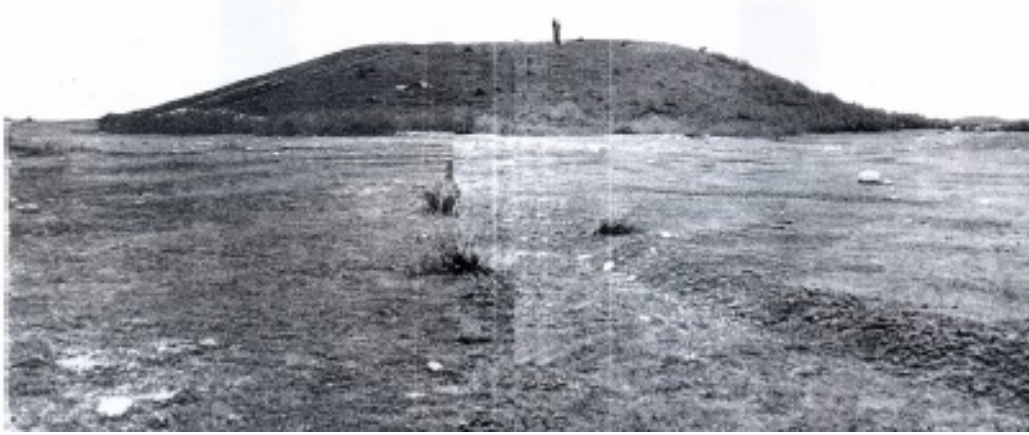
Resim 3: Mısır Alfabeti www.pinteres.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 4: Mısır Hiyeroglif Duvar Yazısı www.magenta.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 5: Konfüçyüs www.arkeofili.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 6: Esik Kurganı'nın Kazılmadan Önceki Görünümü www.arkeopolis.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 7: Esik Kurganı www.arkeopolis.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 8: Esik Kurganında Bulunan Gümüş Kap www.yenidenergenekon.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 9: Pazırık Kurganı www.sahipkiran.org (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 10: Pazırık Halısı www.islamansiklopedisi.org.tr (erişim tarihi 01.05.2021)

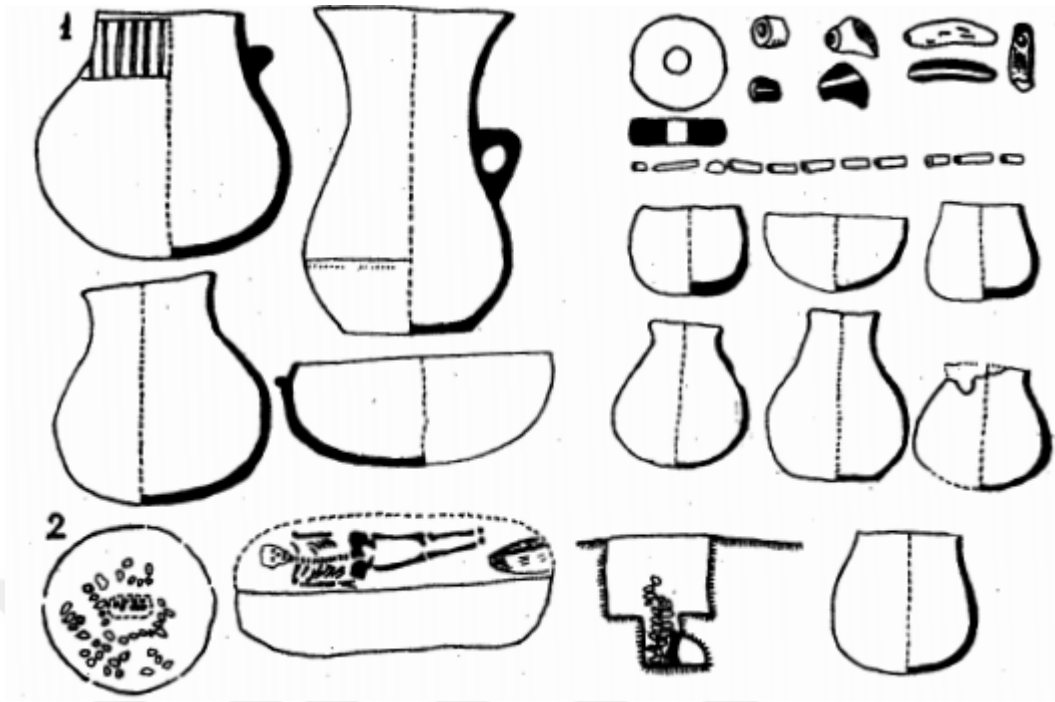
Resim 11: Altın Elbiseli Adam www.aa.com.tr (erişim tarihi 01.05.2021)

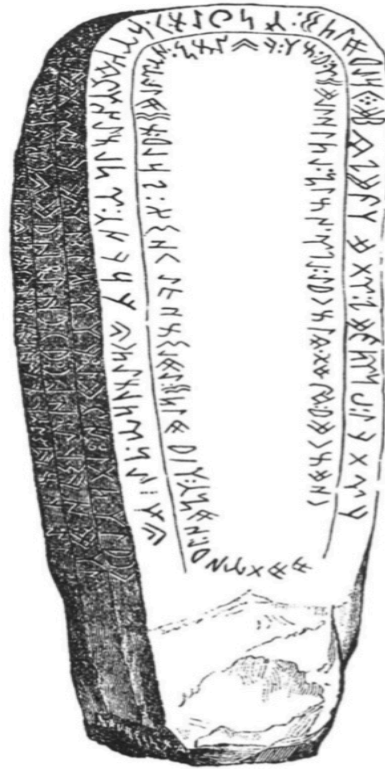
Resim 12: Mani Dinine Ait Uygurca Bir Kitap Kalıntısı, Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları Kapak Sayfası, Şinasi Tekin

Resim 13: Göktürk Çağına Ait Kuray Buluntuları, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Bahaeddin Ögel, s. 145.

Resim 14: Göktürk Çağına Ait Tanrı Dağı Buluntuları, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Bahaeddin Ögel, s. 150.

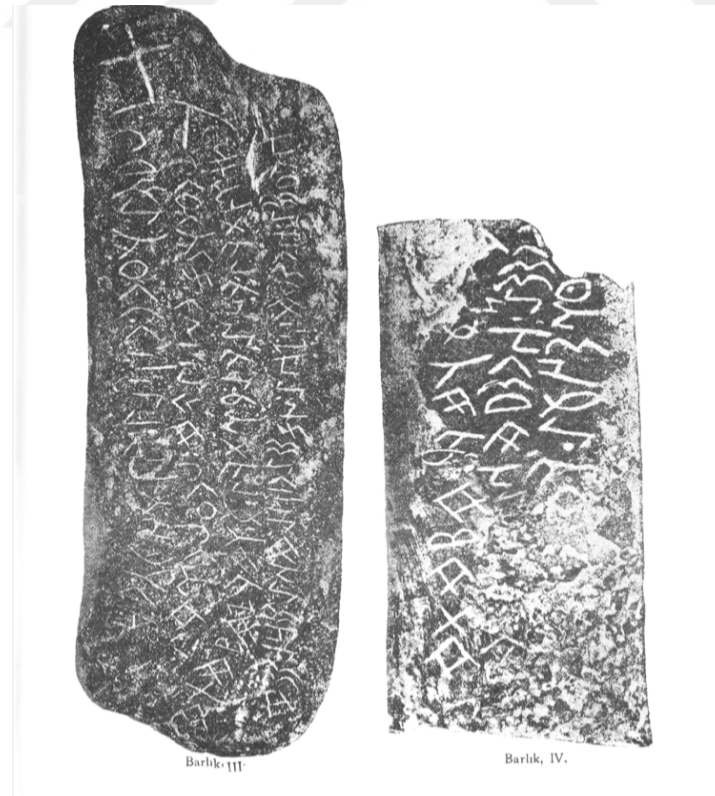

Abakan ; Altın-köl yazıtı.

Resim 15: Abakan Altın-Köl Yazıtı, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 421.

Resim 16: Barlık 1 ve Barlık 2 Yazıtları, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 476

Resim 17: Barlık 1 ve Barlık 2 Yazıtları, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 477

Biria ; Tasmin.

Resim 18: Bria Yazıtı, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 423

Ihe Ashete yazıtı. b.

Resim 19: Ihe Ashete Yazıtı, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 318

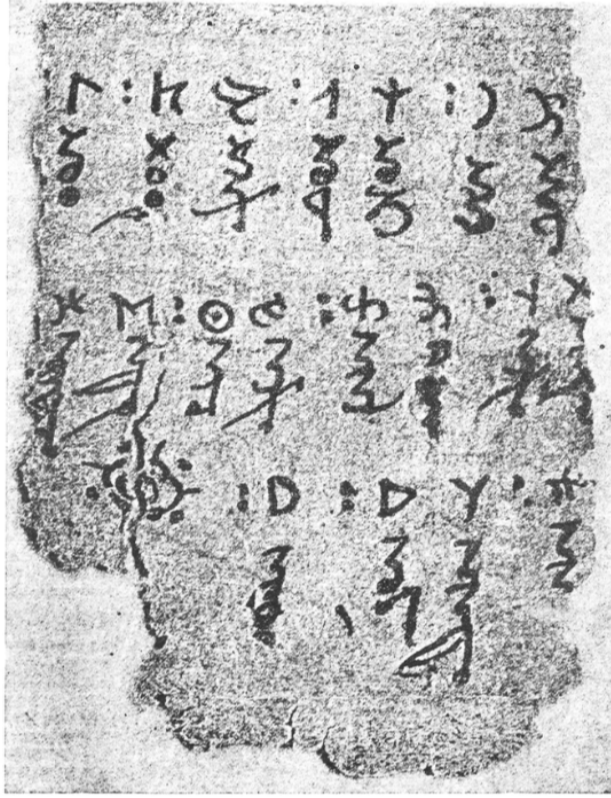

Irk bitigden bir kaç sahifa

Resim 20: Irk Bitig'den Birkaç Sayfa, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 291.

Resim 21: Kamışta, Bey ve Ak-Yüs Yazıtları, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s.422

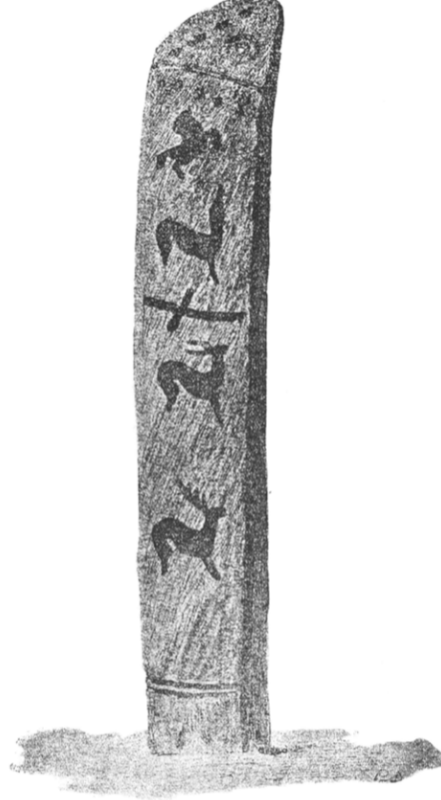

Le Coq tarafından neşredilen Gök Türk alfabesi

Resim 22: Le Coq Tarafından Neşredilen Göktürk Alfabesi, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s.216

Resim 23: Oznacheneya A ve Oznacheneya C Yazıtları, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 575

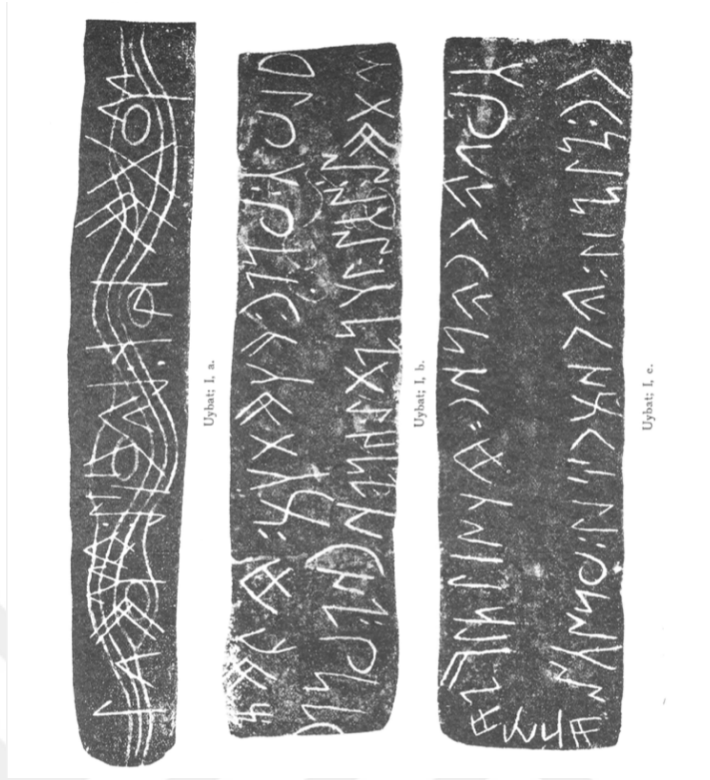

Turan nehri üzerinde hayvan resimlerini ihtiva eden taş sütun.

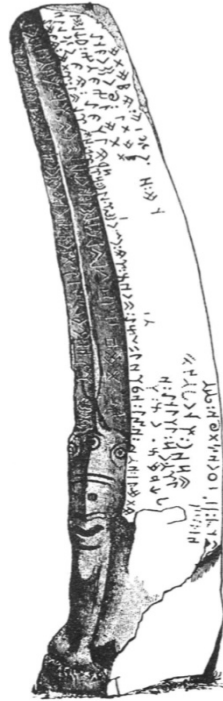
Resim 24: Turan Nehri Üzerinde Hayvan Resimlerini İhtiva Eden Sütun, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 454

Resim 25: Ulu Kem Kayası, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 432

Resim 26: Uybat 1 A, Uybat 1 B, Uybat 1 C Yazıtları, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 417

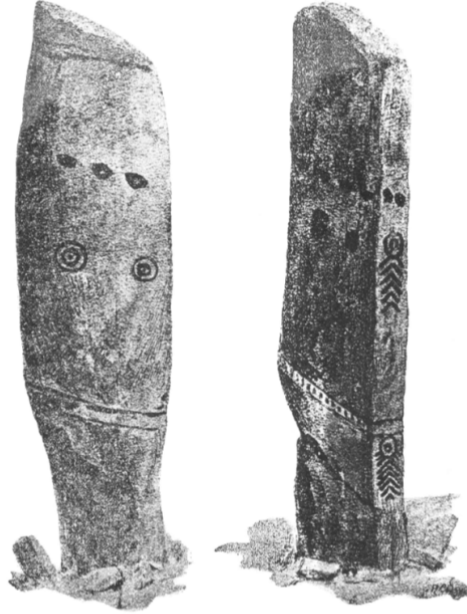
Uybat; Çirkov yazıtlı taş

Resim 27: Uybat Çirkov Yazıtı, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 418

Uyug-Arhan yazıtlı taş.

Resim 28: Uyug Arhan Yazıtı, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 424

Uyug nehri civarında bulunan
höyükler tarafındaki taş sütun.
Yüksekliği 5 kadem, 6 pus. Çevresi
3 kadem, 4 pus. Cenup tarafı.

Şark tarafı.

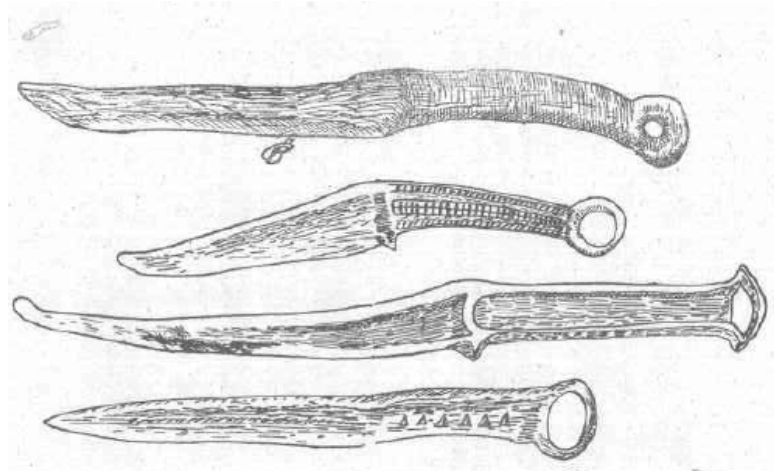
Resim 29: Uyug Nehri Civarındaki Sütunlar, Eski Türk Yazıtları, Hüseyin Namık Orkun, s. 453

Resim 30: İskitlerde Kuyumculuk 1 www.mistikalem.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 31: İskitlerde Kuyumculuk 2 www.arkeolojikhaber.com (erişim tarihi 01.05.2021)

Resim 32: Hun Kültüründe Büyük Bıçaklar, Türk Kılıcının Menş ve Tekamülü, Bahaeddin Ögel, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, C 6. S 5. s. 43

DİZİN

A

Alp,6, 34, 55, 95
Altay, 5, 11, 29, 30, 33, 38, 39, 43, 50,
55, 57, 64, 65, 66, 67, 81, 85, 87,
89, 93, 95, 100, 103
altın, 42, 80, 81, 82, 87, 88, 89, 96
Antik Çağ, 4, 8
Avrasya, 1, 40

B

balbal, 81
Bilge Kağan, 44, 51, 53, 54
Bozkır, 1, 29, 30, 33, 34, 50, 53, 54,
55, 56, 63, 65, 66, 68, 70, 71, 72,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
94, 96, 97, 98, 100, 102
börkçilik, 90
bözcilik, 90
Brahmanizm, 20
Budizm, 20, 38, 45, 57, 63, 94
bürokratiklik, 61, 95

C

cirit, 71, 74, 75, 96

Ç

çevgan, 74, 75
Çin, 4, 8, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 47, 49, 52, 53, 54, 55,
56, 58, 61, 62, 65, 70, 74, 75, 77,
81, 82, 84, 85, 89, 90, 94, 95, 96,
99, 100, 103, 104, 105
çivi yazısı, 13

D

Dede Korkut, 35, 72, 73, 79, 101
demircilik, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 96
Divan-ı Lügat'it-Türk, 45

E

Edubba, 13
eğitim, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34,
35, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 50,
51, 53, 55, 56, 60, 63, 71, 72, 73,
77, 78, 81, 82, 85, 86, 87, 89, 90,
94, 95, 96, 97

Elegeş, 51

Ergenekon,49, 80, 83, 95

Esik Kurganı, 32, 33, 84, 87, 88, 92,
98, 106, 110

Eski Çağ, 5, 8

Eski Türkler, 75

F

Fonogramlar, 16
formal eğitim, 3
fresk, 63

G

Göç Destanı, 61, 62

gökbörü, 74, 75

Göktürkler, 36, 43, 44, 45, 46, 49, 50,
54, 55, 57, 58, 62, 63, 65, 66, 67,
68, 70, 74, 75, 77, 81, 82, 85, 88,
89, 90, 93, 95, 96, 98, 101, 104

güreş, 71, 74, 75, 96

H

halıcılık, 91, 92

Hint,4, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 35,
39, 42, 58, 94, 100, 102, 103, 104

Hiyeroglif, 15, 16, 94, 106, 109

Hunlar, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 45, 50,
54, 63, 66, 73, 74, 77, 82, 84, 85,
88, 89, 93, 95, 96, 101, 104

İ

ideografik, 16
İlk Çağ, 8
informal eğitim, 8, 71
İskitler, 29, 30, 31, 32, 33, 50, 66, 73,
80, 82, 83, 84, 88, 89, 92, 95, 96,
100, 105

K

Karabalasagun, viii, 63, 64, 86
Kaşgarlı Mahmud, 82
katiplik, 57, 61, 95
kayak, 74, 75, 96
kızbörü, 75
kolbörü, 75
Konfüçyüs, 4, 26, 27, 28, 94, 106, 110
kurgan, 96
kuyumculuk, 82, 87, 88, 89, 96
Kültigin, 44, 53
kültür, 1, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 15, 29, 31,
33, 34, 36, 40, 41, 44, 50, 55, 56,
57, 58, 60, 61, 65, 66, 81, 85, 86,
89, 90, 93, 94, 95, 96

L

Li, 77

M

madencilik, 14, 81, 85
Maniheizm, 55, 56, 60, 75
marangozluk, 80, 92, 93
matbaa, 60
medeniyet, 4, 5, 6, 9, 11, 19, 31, 55,
58, 60, 95, 96
meslek, 10, 25, 71, 80, 81, 82, 91, 96
mesleki eğitim, 13, 96, 97
Mete, 35, 36, 39, 42, 77, 95
Mezopotamya, 4, 8, 11, 32, 101, 103
Mısır, 4, 8, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 24,
42, 94, 100, 101, 102, 103, 106, 109

O

Oğuz Kağan Destanı, 6, 41, 42, 95, 103
okul, 3, 12, 14, 24, 25, 26, 27, 28, 57
Orhun, 1, 33, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 52,
53, 55, 57, 62, 68, 80, 85, 87, 95,
101
Orhun Yazıtları, 33, 51
Orta Asya, 7, 29, 31, 32, 34, 36, 38,
39, 70, 74, 99, 100, 103

P

Pazırık Halısı, 91, 97, 106, 112
Pazırık Kurganı, 31, 40, 80, 84, 88, 95,
97, 106, 111
pedagog, 9, 10, 17
petroglif, 66
piktografik, 16

R

Reşideddin, 41, 42, 49, 78
Runik, 7, 46

S

Saymalı Taş, 65, 66, 67, 95, 105
Soğd, 47, 58
spor, 71, 73, 74
Sümerler, 4, 8, 11, 12, 13, 94, 103
sürek avları, 77, 78

Ş

şaman, 68, 69
Şine Usu, 63

T

Tanrı Dağları, 29, 65, 67, 82, 85
Tao, 26, 94
tepük, 74, 75, 76
tonçı, 91
Tonyukuk, 44, 51, 53, 68
Tula, 80, 85
Turfan, 55, 59, 60, 63, 91
Türeyiş Destanı, 62

Türk Bozkır kültürü, 92
Türkçe, 1, 2, 32, 33, 37, 38, 45, 46, 48,
49, 51, 53, 54, 57, 58, 63, 64, 80,
82, 87, 90, 91, 92, 95, 98, 100, 101
Türkistan, 7, 23, 30, 44, 58, 60, 86, 92

U

Umay, 68, 69
usta-çırak ilişkisi, 3, 81, 89, 91, 96, 97
Uybat, 51, 65, 107, 120, 121
Uygurlar, 30, 41, 54, 55, 56, 57, 58,
59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 75, 81,

82, 86, 89, 90, 91, 95, 96, 98, 99,
101

V

Veda, 19, 20

Y

Yenisey, 33, 46, 47, 48, 50, 51, 66, 77
Yenisey Yazıtları, 50
Yunan, 4, 9, 10, 15, 17, 19, 22, 24, 88,
94, 98, 100, 104

